ČASOPIS ZA KULTURU I DRUŠTVENA PITANJA BEHAR GODINA XXI • 2012. • BROJ 108 • CIJENA 20 KN

BEHAR

U FOKUSU

Edin Urjan Kukavica
Narod na razmeđu: Bosanci, Bošnjaci ili bosanski muslimani

Filip Mursel Begović
Poraženi 1945. - Hasanbegovićeva Družba čuvara hrvatskog državnog pečata

Sead Begović:
Safvet-beg Bašagić nije ničiji egzotični priljepak

INTERVJUI:

DAMIR NIKŠIĆ
AZIZ EF. HASANOVIĆ
JANJA BEČ NEUMANN

IN MEMORIAM: **Mersad Berber**

Enes Ratkušić: Pomesti mediokritete – jedini izlaz za Mostar • **Faris Nanić:** EUforija u zemlji okovanoj presudama • **Konstantinos Tsitselikis:** Islam u Grčkoj • **Vjeran Kursar:** Hrvati u Istanbulu

P R I Č A **Predrag Matvejević:** Mario • **Sumeja Ramadan:** Lati narcisa

BEHAR, dvomjesečni bošnjački časopis za kulturu i društvena pitanja

Nakladnik:
Kulturno društvo Bošnjaka Hrvatske PREPOROD

Glavni i odgovorni urednik:
Sead BEGOVIĆ

Izvršni urednik:
Filip Mursel BEGOVIĆ

Uredništvo:
Senad NANIĆ, Sena KULENOVIĆ, Edin Urjan KUKAVICA, Azra ABADŽIĆ NAVAEY

Rukopisi i fotografije se ne vraćaju

Adresa:
BEHAR
KDBH "Preporod"
Vukovarska 235, 10000 Zagreb, Hrvatska
Telefon i fax: 00385 (0)1 483-3635
e-mail: kdbhpreporod@kdbhpreporod.hr
casopisbehar@gmail.com
web: www.kdbhpreporod.hr

Cijena po primjerku 20 kn, dvobroj 40 kn, godišnja pretplata 100 kn
Cijena u BiH: 5 KM, dvobroj 10 KM, godišnja pretplata 20 KM.

Kunski žiro-račun:
ZABA **2360000-1101441490**

Devizni žiro-račun: SWIFT ZABA HR 2X:
703000-280-3755185
(S naznakom: Preporod, za Behar)

Grafički dizajn i prijelom: **Selma Kukavica**

Tisak: **mtg-topgraf d.o.o., Velika Gorica**

Tiskano uz financijsku potporu iz Državnog proračuna Republike Hrvatske putem Savjeta za nacionalne manjine Republike Hrvatske.

ISSN 1330-5182

Mišljenja i stavovi koje zastupaju autori, nisu nužno i stavovi uredništva.

Behar je prvi slavni bošnjački list tiskan latinicom u Sarajevu godine 1900., a izlazio je sve do 1911. godine. Prvim mu je urednikom bio Safvet-beg Bašagić, a vlasnik Ademaga Mešić. Objavljivao je tekstove "za zabavu i pouku", izvorne i prijevodne književne priloge bosanske i islamske obojenosti. Beharov se sjaj nije dao integracijom pretopiti u bliske susjedne kulture, a niti preimenovati. Od 1992. godine izlazi zagrebački Behar ocijenjen "najboljim što su Bošnjaci dosad imali". On je najbolji izraz povezanosti nacionalne manjine sa životnom sredinom, dijasporom u svijetu i matičnim narodom u Bosni i Hercegovini. U desetogodišnjem razdoblju (1992.-2002.) glavni i odgovorni urednik zagrebačkog izdanja bio je književnik Ibrahim Kajan, a potom ga je zamijenio dr. Muhamed Ždralović koji je tu službu obnašao do ljeta 2006. godine.

SADRŽAJ

Na naslovnici: Damir Nikšić

RIJEČ UREDNIKA

3 Sead Begović: **Safvet-beg Bašagić nije ničiji egzotični priljepak**

ESEJ: TOKOVI MISLI

5 Edin Urjan Kukavica: **Narod na razmeđu: Bosanci, Bošnjaci ili bosanski muslimani**

INSTITUT ZA POLIGRAFIJU

14 Filip Mursel Begović: **Poraženi 1945. - Hasanbegovićeva Družba čuvara hrvatskog državnog pečata**

20 Enes Ratkušić: **Pomesti mediokritete – jedini izlaz za Mostar**

IN MEMORIAM: MERSAD BERBER

22 Sead Begović: **Daleki veo boli i oči koje dozivaju**

23 Munir Vejzović: **Adio, prijatelju Mersade!**

LIKOVNI PORTRETI: DAMIR NIKŠIĆ

24 Intervju: Damir Nikšić **Bosanski Atlas, koji kleči, drži nebo toliko nisko da moramo intelektualno puzati**
Razgovarao: Filip Mursel Begović

33 **Biennale Damira Nikšića**

ZOON POLITIKON

35 Faris Nanić: **Euforija u zemlji okovanoj presudama**

POVIJESNA ČITANKA

39 Vjeran Kursar: **Hrvati u Istanbulu**

46 Senad Hasanagić: **Odnos Osmanlija prema naseljavanju nemuslimana i povratku izbjeglica**

51 Muamer Hodžić: **Iz života jednog dubrovačkog trgovca i "diplomate" u Bosni: Živan Pripčinović (?-1479)**

CENTAR ZA URGENTNU MEDICINU

60 Filip Mursel Begović: **Hrvatski državljanin ima harem od 40 Turkinja**

INTERVJU: Aziz ef. Hasanović

62 **Islamsku zajednicu treba depersonalizirati**
Razgovarao: Filip Mursel Begović

ISLAM NA BALKANU

68 Konstantinos Tsitselikis: **Islam u Grčkoj**
(S engleskog preveo Edin Urjan Kukavica)

PRIČA

78 Predrag Matvejević: **Mario**

80 Sumeja Ramadan: **Lati narcisa** (S arapskog prevela Suada Muharemović)

INTERVJU: Janja Beč Neumann

82 **U Srbiji nema političke volje i nema moralnog kapaciteta**
Razgovarao: Edvin Kanka Ćudić

PRIKAZI I KRITIKE

87 Eliezer Papo: **Kad Sarajlija u Jerusalimu čita Zagrepčanca u Saraj'vu**

89 Enes Ratkušić: **Mostar iz književno-kritičkog uklona**

91 Sead Begović: **Ponos i sjećanje na djelatne Resulbegoviće**

92 Sead Begović: **Potreba za puninom razumijevanja između katolika i muslimana**

93 Džemal Najetović: **Vrijedna istraživanja kompleksnog problema samoubistva u BiH**

Safvet-beg Bašagić nije ničiji egzotični priljepak

Sead Begović

Većina hrvatskih medija nedavno je prenijela vijest u povodu dodjele ulice Safvet-begu Bašagiću u Zagrebu, na Žitnjaku, točnije na Pešćenici, gdje svoju ulicu dobiva i ponajveća hrvatska poetesa Vesna Parun. Međutim, autori tih napisa i reportaža već u startu griješe nazivajući Safvet-bega hrvatskim književnikom i bosanskim preporoditeljem što prijeti da postane ironija koja se uspinje do paroksizma. Uostalom, u tom bi slučaju to značilo da je on ujedno i hrvatski i bošnjački i srpski i jevrejski preporoditelj.

Safvet-beg Bašagić pripada bošnjačkoj književnosti

No, pođimo od početka. Za Safveta-bega Bašagića (Nevesinje, 1870. – Sarajevo, 1934.) se znalo reći da se u svoje vitalno stvaralačko doba nacionalno izjašnjavao kao Hrvat, a osjećao kao musliman (sa svim implikacijama koja ta riječ u sebi sažima) i pripadnikom bosanskohercegovačkog, odnosno, bošnjačkog kulturnog kruga. E sad, ne treba dvojiti o tome kako bi se Bašagić nacionalno deklarirao u naše doba. Vjerojatnost da bi se deklarirao Hrvatom je naprosto mikroskropski mala. To isto se možemo zapitati kad razmatramo nacionalnu putanju Maka Dizdara ili Alije Nametka.

Mogli bismo govoriti i o hrvatskim (ne samo srpskim) kašikama koje znaju zagrabiti u tuđu "času". Jer, kako nas u duhu poslovice uči Bosanska sehara: "Nije ljubav dovoljno posaditi, treba je i zalivati".

Safvet-beg Bašagić naprosto nije Hrvat, on cjelinom svoga opusa pripada bošnjačkoj književnosti i orijentalno-islamskoj kulturi, što dokazuje i njegova tematsko motivska zainteresiranost i uopće prirođena mu orijentalno-islamska toniranost koja je posezala i za baladičnošću sevdalinke. Međutim, nesumljivo je "dužnik" hrvatskoj i zapadnoeuropskoj kulturi jer što se tiče njegova najprije pjesničkog opusa, pa naposljetku, dramskog te i prevoditeljskog, podosta je participirao ono ponajbolje iz hrvatske književnosti (kao što su neki pisci muslimani to isto crpili iz srpske književnosti), posebice kada je riječ o prepoznavanju simultaniteta s Matoševskom emocionalnom dojmljivošću semantike i neodoljivo stroge metrike.

Neodrživosti nacional-romantičarskih opredjeljivanja

O tragedijama identiteta muslimanskih intelektualaca pisao je Ivan Lovrenović u knjizi "Paradigma Skender" navodeći da "sposobnost uživljavanja u drugo, koja jest sredstvo spasa, sačuvanja života i postojanja, ali postaje i može postati nešto više – vrutkom autentična stvaralaštva". Lovrenović je zapazio da kod muslimana pri tome ostaje trajno otvoren, kao otvorena rana, problem stvarnog i punog identiteta. Na ovu problematiku je sažeto i meritorno odgovorio književni povjesničar i antologičar prof. dr. Enes Duraković u svojoj najnovijoj knjizi pod naslovom "Obzori bošnjačke književnosti". Duraković je kirurški precizno pisao o neodrživosti nacional-romantičarskih opredjeljivanja i naizmjeničnih srpsko-hrvatskih prisvajanja bošnjačkih pisaca. Dokazao je da je bilo riječ o nuždi (pa se netko "opredijelio" za hrvatsku, a netko za srpsku književnost) koja je bila znak povijesne traume jednog svijeta kojem već punih stotinu godina oduzimaju identitet. Duraković je svoje teze argumentirao otužnim primjerima egzaltiranih "zavjeta" i "opredjeljivanja" čas za jednu čas za drugu nacionalnu opciju (Bašagić, Mulabdić, Nuri Hadžić, Muradbegović, Selimović, Kulenović). Tu vrst identitetarne tragedije ponajbolje ilustriraju tri nacionalne faze pjesnika Muse Ćazima Ćatića, koje su vidljive u njegove tri pjesme. Godine 1899. u pjesmi "Srpski ponos" piše: "Ja sam Srbin, srpsko d'jete, / Srpska mi je savjest čista; / Junačkih mi djeda slava / Ko sunašce žarko blista". Nadalje, u pjesmi "Ja

sam Bošnjak“ (1903.) piše: “Ja sam Bošnjak – dičan junak: / Vjeran svetom domu svome, / Vjeran slavi svojih djeda / I narodu Bosanskome!“. I na koncu u pjesmi “Bosni“ (1914.) piše: “Postojbino draga Mladena i Tvrtka! /Hrvatstvo mi Tvoje baštinstvo je sveto. / Ali neka je samrt teška i gorka, / Za spas tvoj i sreću – mog života eto.

Imena ulica su isto što i “pesje žeželzje“

Sada je naš Safvet-beg Bašagić dobio ulicu u Zagrebu i Bošnjaci u Hrvatskoj ne mogu, a da ne budu ponosni na tu “velikodušnu“ gestu, na tu iznenadno ukazanu čast i priznanje uglednom književniku i kulturnom posleniku. Nadamo se da će Bašagićeva ulica ostati za *vijeke vjekova*, jer, svako novo političko vrijeme mijenja imena ulica te će protežirati imena koja su aktualna u tom trenutku “njihove“ funkcionalne povijesti. Neka se imena brišu da se nikad ne povrate poput ulica s imenima mnogih partizanskih heroja, a neka se po prvi put ističu poput ulice Safvet-bega Bašagića. Bošnjaci u Hrvatskoj tom bi novom registru nazivlja ulica rado još pridodali i značajnike poput Fadila Hadžića, Feđe Šehovića, Mersada Berbera, Omera Mujadžića i drugih koji su doprinijeli onome što danas zovemo multikulturom, interkulturom i multikonfesionalnošću, riječju, zbližavanju dvaju naroda (hrvatsko katoličkog i bošnjačko muslimanskog) bez zadrške.

No, čini se da u ovoj priči nije prijeporan Bašagić (u naknadnim polemikama koje su se razvile u javnosti, oko toga tko je zaslužio ulicu, a tko nije (između Komisije za imenovanje ulica, naselja i trgova i građana Zagreba i Hrvatske) već Milan Mladenović, frontman ex jugoslavenske rock grupe Ekaterina velika i gitarist

Duraković je kirurški precizno pisao o neodrživosti nacional-romantičarskih opredjeljivanja i naizmjeničnih srpsko-hrvatskih prisvajanja bošnjačkih pisaca. Dokazao je da je bilo riječ o nuždi (pa se netko “opredijelio“ za hrvatsku, a netko za srpsku književnost) koja je bila znak povijesne traume jednog svijeta kojem već punih stotinu godina oduzimaju identitet.

novovalne grupe Šarlo akrobata, kojeg HDZ-ova vijećnica Margareta Mađerić razotkriva kao narkića koji je, kao i još neki članovi grupe, skončao u heroinskoj izmaglici, iako je važniji podatak da je pružao žestok otpor Miloševićevu režimu. Budući da su već odigrane polemike oko Trga maršala Tita, pa one oko Gojka Šuška i drugih kamičaka u tuđim cipelama, čini se da je heroin (koji edukativno, po riječima Mađerićke, negativno utječe na mlade) samo izlika da se ne bi reklo: sporno je to što je Mladenović Srbin, a mi mu dajemo ulicu. Ne zaboravimo pritom da je Mladenović rođen u Zagrebu, a odrastao je u Sarajevu i Beogradu gdje je i skončao svoj mladi život. Treba pritom primijetiti da su imena ulica isto što i “pesje žeželzje“ (ordenje) kako je to rekao Krleža, misleći na prolaznost. Uzgred, spomenimo da se na zapadnoj obali Mostara još i danas nalazi ulica nazvana po ustaškom zločincu Juri Francetiću.

Egzotični orijentalni ukrasi na velebnoj hrvatskoj književnosti

Ako se osvrnemo na tridesete godine prošloga stoljeća, zanimat će nas kako to da je već 1932. književni povjesnik i kritičar Mate Ujević u svojoj poznatoj “Hrvatskoj književnosti“ u tu književnost svrstao muslimane od Hasana Kaimije, Osmana Aziza, Edhema Mulabdića, pa sve do Ahmeda Muradbegovića i Alije Nametka. No, dobro, ali su ti autori, što nas posebno boli, u antologijskim i inim prezentacijama svedeni na periferne likove, s tek, primjerice, nekoliko pjesama. Uostalom, Mate Ujević donosi oskudne, nedorečene i pejorativne ocjene književnika muslimana u BiH (“pjesništva jednoličnog, jadnog, sa neznatnim prizvucima književnosti... pod turskom upravom književnost nije mogla životariti, a kamoli živjeti“). Spominje kao vrijedne tek pjesništvo Hasana Kaimije i Muhameda Uskjufija, a da obojicu, kao i ostale koji su pisali na orijentalnim jezicima, nije mogao čitati jer najveći dio njihovog opusa nije bio preveden s orijentalnih jezika. Slično je bilo i u narednom, modernijem, razdoblju kada promatramo književne sudbine kao što su Musa Ćazim Ćatić, Mak Dizdar i Salih Alić. Ako je to zaista tako, a mi znamo stvarnu težinu tih pjesnika, ispada da su oni bili i ostaju samo egzotični orijentalni ukrasi ili priljepci na velebnoj hrvatskoj književnosti.

Pa ako je to odista tako, mogli bismo govoriti i o hrvatskim (ne samo srpskim) kašikama koje znaju zagrabiti u tuđu “času“. Jer, kako nas u duhu poslovice uči Bosanska sehara: “Nije ljubav dovoljno posaditi, treba je i zalivati“, a što se tiče Bošnjaka u Hrvatskoj, oni ne moraju biti stupovi društva, dovoljno je i to što danomice dokazuju da nisu samo “šuplje glave koje se vjetrom hrane“. Umjesto o prekosavskim književnim priljepcima hajdemo govoriti o kreativnim susretima i prožimanjima, umjesto o ukrasima i cvijeću hajdemo govoriti o tome da na mjestima gdje se susreću dvije ili više različitih kultura nastaju međusobna obogaćivanja. Bašagić, ne bivajući dvorski pjesnik, zasigurno je jedan od onih koji suživot s Hrvatima katolicima nije htio pretvoriti u “prokletu avliju“ već u iskreni selam. Stoga je i zaslužio ulicu u Zagrebu.

Kada promatramo književne sudbine kao što su Musa Ćazim Ćatić, Mak Dizdar i Salih Alić, a mi znamo stvarnu težinu tih pjesnika, ispada da su oni bili i ostaju samo egzotični orijentalni ukrasi ili priljepci na velebnoj hrvatskoj književnosti.

Narod na razmeđu: Bosanci, Bošnjaci ili bosanski muslimani

Bosna i Hercegovina i Bošnjaci su jedino neriješeno nacionalno pitanje iz devetnaestog stoljeća u Europi! Kako god je Bosna i Hercegovina ostala jedina nepriznata nacija i država u vrijeme uspostave nacionalnih identiteta i država u devetnaestom, prepuštena na nemilost i komadanje svojim susjedima i komšijama krajem dvadesetog, tako se sada - početkom dvadeset i prvog stoljeća suočava sa vjerovatno najvećom neratnom opasnošću u svojoj savremenoj historiji: da bude lišena svoga najbrojnijeg državotvornog naroda, Bošnjaka. Ovdje ćemo, nimalo skromno, pokušati doprinijeti odgovoru na pitanje historijske, geografske i nacionalne kontekstualizacije Bošnjaka u Bosni i Hercegovini u ozračju nastavka obrnutog načela izgradnje naroda/nacije i države nametnutog ovoj zemlji u vrijeme procvata etnonacionalizama u Europi u devetnaestom stoljeću.

Piše: **Edin Urjan Kukavica**

Smislena historiografija porijekla, identiteta i političke pozicije Bošnjaka, etnički najbrojnijeg bosanskohercegovačkog naroda - uprkos *poplavi* literature o ovoj temi, naročito nakon raspada SFR Jugoslavije, agresije i rata 1992.-1995. u Bosni i Hercegovini, ustvari, nikada nije ispisana. Svi dosadašnji pokušaji okončani su kao preobimne, nominalne i nepotpune analize. Dokaza za ovu tvrdnju je više nego što bilo koji tekst može podnijeti u što se lahko mogu uvjeriti svi korisnici interneta i literature jednostavnim uvidom u kvalitet i tačnost podataka vodećih enciklopedijskih institucija savremenog svijeta; od *Encyclopaediae Britannice* preko Wikipedie do *CIA Factbooka*, među kojima se, sve donedavno, mogla pročitati gomila pravih gluposti. Razlog za to je nepostojanje obuhvatne i dokumentirane historiografije Bošnjaka, dijelom zbog nedostupnosti izvornih dokumenata u prijevodu na bosanski, a dijelom zbog neprevođenja bosanskih dokumenata na svjetske jezike. U međuvremenu, stvari su se unekoliko promijenile, ali ni tada zahvaljujući naporima intelektualnih elita nego, prije svega, zbog raznih spletova i rasplitanja okolnosti u vezi sa igrama oko pristupa ove zemlje Europskoj uniji, te jednog od dugo odlaganih i izbjegavanih, ali neophodnih preduvjeta za to, popisa stanovništva.

Bošnjaci funkcioniraju kao narod i nacija samo na razini Ustava Bosne i Hercegovine. U praksi, problem nacionalne identifikacije Bošnjaka s jedne strane djeluje daleko složenije nego što se to na prvi pogled da zaključiti, a sa druge strane je gotovo nevjerovatno jednostavan.

Nije li moguće, pitamo se, da je sve balkanske i bosanskohercegovačke dileme koje nemaju zdravorazumsko rješenje, moguće razriješiti tvrdnjom da su Bošnjaci za europsku političku i diplomatsku inteligenciju, ustvari, samo muslimani? U tom kontekstu Bošnjaci u Europi nisu još jedna šara na tepihu europske raznolikosti, nego bolni podsjetnik na ne tako davnu prošlost u kojoj je Bosna bila krajina na zapadnoj granici Osmanskog sultanata. Dakle, sve do pretkraj devetnaestog stoljeća, ne susjed i prijatelj nego ultimativni neprijatelj. Time bi se razjasnilo i zašto nijedan pokret za neovisnost Bosne i Hercegovine od početka kraja Osmanskog sultanata u devetnaestom stoljeću nije imao podršku europskih sila. Naprotiv. Velike europske sile su zdušno podržavale i pomagale sve druge nacionalne pokrete i njihove revolte da bi, kada je Sultanat dovoljno oslabio, sazvale kongres u Berlinu, i u julu 1878. potpisale deklaraciju kojom se praktično priznaju sve slavenske države na Balkanu unutar svojih historijskih granica, osim jedne - Bosne i Hercegovine. Paragrafom 25 utvrđuje se status

Bosne i Hercegovine kao međunarodnog protektorata pod Austro-Ugarskom upravom. Od toga trenutka naovamo politička sudbina Bosne i Hercegovine i Bošnjaka kao najbrojnijeg naroda stavljena je u ruke "međunarodne zajednice" da bi tako ostalo do danas.

Tanzimat, *Istočno pitanje* i europski etnonacionalizmi

Međutim, malo je poznato da su Bošnjaci (istodobno) bili najveća smetnja uspješnom provođenju *tanzimatskih* reformi[1] u Osmanskom sultanatu i, kao muslimani, najveća europska dilema u vrijeme pojave etno-nacionalizama u devetnaestom stoljeću na postosmanskom Balkanu. Oba ova historijska procesa znakovito su utjecali na formiranje i politički razvoj Bošnjaka. U tom smislu, nipošto nije slučajno da se raspad Jugoslavije najkrvavije prelomio preko Bosne i Hercegovine i Bošnjaka. Ustvari, radi se o nastavku - ili dovršetku - etno-nacionalnog aranžiranja bivše "europske Turske" započetom krajem devetnaestog stoljeća u kojoj nema mjesta ni za islam ni za Bošnjake kao samostalan nacionalni i narodni entitet.

Od toga historijskog perioda naovamo, zbog brojnih i burnih historijskih promjena koje je donijelo povlačenje Osmanskog sultanata sa Balkana i iz jugoistočne Europe ("europske Turske"), Bosna i Hercegovina je postala prizorište prelamanja svih mogućih sukoba interesa i apetita netom osviještenih susjednih naroda i formiranih nacionalnih država. Pad utjecaja Osmanskog sultanata omogućio je nastanak i pojavu brojnih etno-nacionalizama na Balkanu, što je u to vrijeme bila utrka - prva od brojnih na čiji start će Bosna i Hercegovina zakasniti (i koju će izgubiti) - isključivo zbog činjenice da se Bošnjaci u tom historijskom trenutku nisu identificirali, definirali i promovirali kao zasebna nacija. Dok su Velika Britanija, Francuska i Rusija podsticale i ohrabrivale kršćanske *millete* u Osmanskom sultanatu da na konceptu zasebnih etno-nacionalnih jedinica (entiteta!) formiraju vlastite države, razvoj bošnjačke nacije i države osujećen je i iznutra i izvana, najprije neshvatanjem da se ne podrazumijeva da zemlja Bosna pripada Bošnjacima (tada još nedefiniranim po vjerskom načelu), ali i reformama (*tanzimat*) u Osmanskom sultanatu i interesima europskih sila da svoje granice pomjere što je moguće dalje istočno i južno. Obje velike interesne skupine Bosni i Hercegovini su pristupale sa totalitarističkog i autokratskog stajališta pri čemu se nesposobnost "novih Turaka" da u ovom dijelu Europe na odgovarajući način zamijene ili nadomjeste vlast osmanskih sultana rezultirala dolaskom europskih dinastija; Bosna i Hercegovina ne dobiva nikakvu autonomiju, nego samo nove vladare u vidu habsburške Austro-Ugarske. Ova odluka, donesena na insistiranje Velike Britanije, neposredna je posljedica pobjede Rusa u rusko-turskom ratu iz 1877-1878.

Konačna pobjeda Rusije u ovom ratu, a nakon predaje osmanske vojske entuzijastičnoj ruskoj aramadi u predgrađu Istanbula, Yeşil Koyu, zapečaćena je potpisivanjem mirovnog ugovora na Svetom Stefanu/Yeşil Koyu, 3. marta 1878. Tim ugovorom je, među ostalim, osim potvrde ruske pobjede u ratu, potpisana i podjela Bosne i Hercegovine uvažavajući rezultate crnogorske okupacije u Hercegovini i srspke teritorijalne i druge pretenzije u Bosni. Međutim, ovaj "mirovni ugovor" se izravno protivio interesima Velike Britanije koja je, uz zadržavanje kolonijalne pozicije u Indiji željela po svaku cijenu punopravno sudjelovati u rješavanju *Istočnog pitanja*[2], odašiljući potpuno opremljenu flotu brodova u Dardanele kao potporu iscrpljenoj i ugroženoj osmanskoj floti. Tadašnji britanski premijer, lord Derby, pozvan da pojasni aktivnosti svoje vlade na međunarodnoj sceni, rekao je:

"U tom dijelu svijeta mi imamo značajne interse koje moramo štititi... Kažu da smo poslali flotu u Dardanele da bismo pomogli očuvanje Osmanskog imperija. Oštro se protivim takvom viđenju. Flotu smo poslali isključivo radi zaštite interesa Britanskog imperija..."

I nije lagao. Nema te ljubavi ni naklonosti koja bi Veliku Britaniju potakla da ponudi pomoć "starcu na samrtničkoj postelji", što je unekoliko para-

Način, brojnost i iskrenost čina prihvatanja islama u Bosni nepoznanica je koja straši većinu europskih znanstvenika i istražitelja još od onog trenutka kada su shvatili da bosanski muslimani, uprkos elementima orijentalnog u izgledu i običajima, te poznavanju turskog, arapskog i perzijskog jezika, nisu doseljeni Turci i Arapi, nego isključivo domicilno stanovništvo Bosne i Hercegovine! Slijedi da je islam, ustvari, to što Bosnu i Hercegovinu učinilo najbarbarskijom od svih pokrajina "europske Turske", utočište "islamskog barbarizma" u srcu Europe, između Jadranskog mora i civiliziranih Srbije i Hrvatske. I sve to, *kulturološki orijentalizam* (islam!) koji se često naziva i *barbarizmom*, koji Bošnjake distancira od ostalih europskih naroda, ne bi bio nikakav problem da geografski, Bosna i Hercegovina nije u Europi. Ali jeste!

[1] Temeljem ranije iniciranih reformi nazvanih *Lale Devri* iz 1718.-1730., period tanzimatskih reformi počeo je 1839. godine javnom objavom proglasa *Gulhane Hatt-ı Humejun*, okončavši se formiranjem prvog osmanskog parlamenta 1876. godine.

[2] *Istočno pitanje* javlja se u vrijeme i kao posljedica pada moći Osmanskog sultanata, a odnosi se na proces u kojemu je začet koncept nacionalne države. Najprecizniju definiciju Istočnog pitanja ponudio je Anthony Guernsey (1877.), koji je ustvrdio da je to "odgonetanje zagonetke kako raspoređiti bogatstvo 'umirućeg starca', oko čije su samrtničke postelje okupljene sve ostale velike sile, svaka riješena da nijednoj drugoj ne prepusti veći udio".

Odbijajući sve mirne i ratne pokušaje podjele teritorija - i naroda - i integriranja dijelova u dominantne nacionalne države, istodobno suočavajući se sa manje-više otvorenim osporavanjem mogućnosti definiranja i pritvrđivanja vlastite državnosti i samoopstojnosti - uprkos svim deklarativnim suprotnim izjavama zvaničnika "međunarodne zajednice" - Bošnjaci su u opasnosti da postanu narod bez zemlje! Upravo zato im se osporava i negira autohtonost i autentičnost (tvrdeći da su relikt osmanske prošlosti), ali i suverenost (tvrdeći da se trebaju "vratiti korijenima" ili "biti vraćeni odakle su došli").

fraziran naziv za Osmanski sultanat u devetnaestom stoljeću. Prošireno i strateški pozicionirano Bugarsko carstvo bilo je osnovna pretpostavka za promociju ruskih interesa; Rusi su dugo žudjeli za izlazom na topla mora i posjedima u Indiji, krunskom dragulju svih britanskih kolonija.

U februaru 1878. godine sultan Abdulhamid II. odobrio/naložio je osmanskom parlamentu da potvrdi njegovu ulogu halife muslimana čime je želio pozvati i ujediniti muslimane cijelog svijeta u borbi protiv zapadnog imperijalizma; treba spomenuti da su indijski muslimani i tada predstavljali značajan dio svjetske muslimanske populacije, ali i da su s punom pažnjom vodili računa o namjerama i potezima osmanskog sultana. To je uzbunilo Britance, koji su zbog toga, ali prije svega da bi opstruirali ruske ambicije, odbili potvrditi Mirovni ugovor iz Svetog Stefana, te omaškom, zakratko sačuvali Bosnu i Hercegovinu. U julu 1878., velike sile su bez sultana potpisale novi dogovor koji će postati poznat kao Berlinski. Zagovornici tanzimata, uključno trojicu prethodnika sultana Abdulhamida II., su prilično zanemarili ekskluzivitet vladavine svim muslimanima u korist nove doktrine "turskog osmanizma", što će se, poslije revolucije, premetnuti u isključivo "turski nacionalizam". U praksi to je značilo da je prozapadna i sekularna tanzimatska vlada potvrdila Berlinski ugovor, kojim je Osmanski sultanat izgubio gotovo sav teritorij u Europi i oblasti Crnog mora. Ali ne samo to; pristali su i na isplatu 60 miliona rublji Rusiji na ime ratne odštete, što je značajno opteretilo prezaduženu i gotovo bankrotiranu tursku ekonomiju. Ovaj sporazum se vremenski podudario sa engleskim i francuskim kolonijalnim osvajanjima na Arabijskom poluotoku i u Sjevernoj Africi. Proslavljajući situaciju, britanski premijer, lord Beaconsfield, otkupio je udio u prometu Sueskim kanalom, a kraljicu Viktoriju proglasio caricom Indije.

Što se tiče postosmanskog Balkana, velike sile (Britanija, Francuska, Rusija i Pruska) podijelile su ga u skladu sa svojim potrebama i interesima. Zajamčile su neovisnost narodima i nacijama - iako pod njihovim diplomatskim nadzorom - te odobrile formiranje država osim jedne, Bosne i Hercegovine. U vezi sa ovom zemljom diplomati velikih sila složili su se sa zagovornicima tanzimata da Bosna i Hercegovina treba izgubiti gotovo pola svoga teritorija i najvažniju luku na Jadranskom moru. Osim toga, njen politički status ostavili su potpuno nedefiniranim, predajući je na upravu Austro-Ugarskoj. Tek krajem dvadesetog stoljeća pokazat će se zašto. Kako-bilo, od 1879. godine naovamo, složena mreža međunarodne i unutarnje *realpolitike* postat će osnovna karakteristika sudbine Bosne i Hercegovine i nacionalne identifikacije njenih stanovnika. Kratak period stabilizacije, u smislu priznavanja granica i ograničene samostalnosti, doživjet će u vrijeme formiranja FNR Jugoslavije (1943.), stječući status jedne od šest ustavom priznatih i ravnopravnih republika. Zakratko! Rat iz devedesetih ponovo je postavio sva pitanja koja su 1879. godine ostavljena bez odgovora: 1. države i državnosti, 2.

nacionalno i 3. pitanje teritorijalnog integriteta i suvereniteta, stavljajući Bosnu i Hercegovinu u središte regionalnih i međunarodnih političkih interesa.

Famoznim Dejtonskim mirovnim sporazumima iz 1995. Bosna i Hercegovina dovedena je u gotovo identičnu poziciju u kojoj je bila i nakon Berlinskog ugovora iz 1878. godine: oduzeto joj je pravo da bude republika ravnopravnih i jednakopravnih građana, lišena je svoga bosanskog identiteta u korist definiranih i nedefiniranih naroda, te stavljena pod iznimno nerazumljiv i nikada do kraja definiran međunarodni protektorat. Ustav Republike Bosne i Hercegovine, potpuno usklađen sa normama i pravima koje su čak i mnoge zemlje Europske unije tek kasnije definirale i usvajale, stavljen je van snage, a nametnuto je ustavno rješenje po kojemu doslovno nikada ne može ni zaživjeti, a kamoli (pro)funkcionirati.

Za Dejtonskim "sporazumima" uslijedio je niz odluka, rezolucija i rješenja, te manje-više nametnutih zakona kojima je uspostavljena teritorijalna organizacija i administracija koje cijeli problem usložnjuju do granica vrijeđanja inteligencije. Bosna i Hercegovina je prepuštena (ne)sposobnim oligarhijama pod patronatom nekih nenabrojivog mnoštva institucija: "međunarodne zajednice" koje funkcioniraju pod jednom krovnom, Vijećem za provedbu mira(!), koje čine predstavnici 55 zemalja i agencija te mnoštvo posmatrača. Ured Visokog predstavnika (OHR), kao "presudni autoritet" za provedbu civilnih odredbi Dejtonskih sporazuma sve više je nijemi posmatrač, a povremeno i sučesnik te implementator haosa. Nikada otvoreno priznati status međunarodnog protektorata ponovo je otvorio pitanje identiteta naroda u Bosni i Hercegovini - ponajprije i ponajviše Bošnjaka - i njihovog mjesta u Europi; ne smije se zaboraviti: Bosna i Hercegovina i Bošnjaci su jedino neriješeno nacionalno pitanje iz devetnaestog stoljeća u Europi! Kako god je

Malo je poznato da su Bošnjaci (istodobno) bili najveća smetnja uspješnom provođenju tanzimatskih reformi u Osmanskom sultanatu i, kao muslimani, najveća europska dilema u vrijeme pojave etno-nacionalizama u devetnaestom stoljeću na postosmanskom Balkanu. Oba ova historijska procesa znakovito su utjecali na formiranje i politički razvoj Bošnjaka. U tom smislu, nipošto nije slučajno da se raspad Jugoslavije najkrvavije prelomio preko Bosne i Hercegovine i Bošnjaka. Ustvari, radi se o nastavku - ili dovršetku - etno-nacionalnog aranžiranja bivše "europske Turske" započetom krajem devetnaestog stoljeća u kojoj nema mjesta ni za islam ni za Bošnjake kao samostalan nacionalni i narodni entitet.

Bosna i Hercegovina ostala jedina nepriznata nacija i država u vrijeme uspostave nacionalnih identiteta i država u devetnaestom, prepuštena na nemilost i komadanje svojim susjedima i komšijama krajem dvadesetog, tako se sada - početkom dvadeset i prvog stoljeća suočava sa vjerovatno najvećom neratnom opasnošću u svojoj savremenoj historiji: da bude lišena svoga najbrojnijeg državotvornog naroda, Bošnjaka. Ovdje ćemo, nimalo skromno, pokušati doprinijeti odgovoru na pitanje historijske, geografske i nacionalne kontekstualizacije Bošnjaka u Bosni i Hercegovini u ozračju nastavka obrnutog načela izgradnje naroda/nacije i države nametnutog ovoj zemlji u vrijeme procvata etno-nacionalizama u Europi u devetnaestom stoljeću.

Bošnjaci u Osmanskom sultanatu

Bosna Vilayet-i (pokrajina Bosna) nikada nije bila klasična kolonija Osmanskog sultanata. Nakon zvaničnog dolaska osmanskih Turaka (1463.), i konačnog osvajanja (1528.), sultan Mehmed-han II. Fatih, Bosni i Hercegovini je osobno zajamčio autonomiju, do tada bez presedana u Osmanskom sultanatu. Domicilno stanovništvo - koje se i do tada nazivalo Bošnjanima (u različitim prihvatljivim izvedenicama) - koje je prihvatilo islam, postat će predmetom brojnih sumnjivih analiza i sporenja u smislu etničkog porijekla i prethodne vjerske prakse.[3] Na sultansku milost ishodeću iz ispunjenja dužnosti širenja *daru'l-islama*, Bošnjaci su odgovorili odanošću, pouzdanošću i teško nabrojivom mnoštvu sposobnih političara, vojskovođa, umjetnika i znanstvenika, ali i "običnih" ratnika bez kojih nije prošao nijedan manji ni veći sukob, a kamoli rat u kojem je učestvovao Osmanski sultanat. Zauzvrat, Bošnjaci su uživali *de facto* autonomiju, status i administrativno okruženje znakovito različito od svih drugih osvojenih pokrajina i dijelova Sultanata.

Bosnom i Hercegovinom više je vladalo vijeće *ajana* (lokalnih predstavnika), nego što se upravljalo sa Porte; bosanski vezir bio je jedini balkanski vezir koji nije bio potčinjen velikom veziru Rumelije, nego izravno sultanu; na protivljenje ili bojkotiranje odluka sa Porte bošnjačke predstavnike je u Istanbul pozivao osobno sultan, što se značajno razlikovalo od prakse u kojoj je sultan osobno prisustvovao pregovorima sa pobunjenicima u drugim nemirnim dijelovima sultanata, poput Albanije, gdje je pregovore vodio Veliki vezir. To naravno ne znači da su odnosi između Bosne/Bošnjaka i Porte/Osmanlija bili bez problema. Tokom gotovo dva stoljeća, između

[3] Teoriju o bogumilskom zaleđu Bošnjaka odavno su napustili i njeni najvjerniji zagovornici, jer je neupitno utvrđeno da u sačuvanim dokumentarnim dokazima nema ni traga bogumilskom dualizmu; savremena historiografska i teološka znanost trenutno se spori da li su "Bošnjani", odnosno pripadnici Crkve bosanske bili bliži arijanskoj ili pavlikanskoj takozvanoj herezi.

1621. i 1824. godine, Bošnjaci su podigli 27 takozvanih protu-vezirskih pobuna, otvoreno se sukobljavajući sa osmanskom vojskom. Po pravilu, na Porti bi se udovoljavalo svim zahtjevima izaslanstva Bošnjaka koji su se uglavnom i najčešće ticali očuvanja autonomije Bosne i prava Bošnjaka. Jedino objašnjenje za ovakvu - nenormalnu - situaciju je zajednički interes koji se ogledao u odnosu prema islamu i uzajamnom muslimanskom poštovanju. Međutim, ostali interesi su se znakovito razlikovali: Osmanlije su imali obavezu čuvati i širiti granice Sultanata u krajinama, što je i Bosna bila, održavajući ravnotežu sile i moći, dok su Bošnjaci u osnovi bili uvijek zainteresirani za uspostavu i očuvanje vlastitog individualnog i kolektivnog identiteta. Drugim riječima, u svakom ratu koji je na bilo koji način uključivao teritorij Bosne i Hercegovine Sultanat je branio granice, a Bošnjaci živote.

Zbog toga su se, nakon što je reformama iz 1826. godine (*tanzimat*) ograničena autonomija Bosne i Hercegovine, Bošnjaci ogorčeno usprotivili i pokrenuli najdužu pobunu u historiji Osmanskog sultanata, potpuno i beskompromisno odbijajući svaku vrstu promjene, kako na planu ekonomije tako i na planu *milleta*, smatrajući ih izvanjskim nametnutostima koje vode eroziji prava na imanja i zemlju, ali i protivnim temeljnim načelima islama, interesima cijelog Sultanata, a naročito Bosne. Sukob se sa ekonomskog i administrativnog veoma brzo prenio na bojno polje, gdje su i Bošnjaci i Osmanlije pokazali jednaku gorljivost i odanost vlastitim interesima, kako su nekoć pokazivali uzajamnu naklonost i privrženost.

Bošnjaci u Europi

Europljani su pogrešno procijenili bošnjačku gorljivost u odbrani života, vjere i zemlje kao znak bezuvjetne odanosti osmanskim gospodarima. Intenzitet veze između stanovnika Bosne i Hercegovine i osmanskih Turaka najčešće se ilustrira epizodom predaje *didovskog* štapa - drevnog simbola bosanske duhovnosti - mevlevijskom šejhu koji je došao sa sultan Fatihom. Prema predaji, taj štap čuvao se u mevlevijskoj zaviji, kasnije tekiji na Bendbaši u Sarajevu, sve do njenog zatvaranja (1952.) i/ili rušenja (1957.) kada je neobjašnjivo nestao da nikada ne bude pronađen! Može se, sasvim razložno, zapitati ne objašnjava li ova predaja, makar unekoliko, zaista zapanjujuće ustrajan i intenzivan otpor prema dervišima i tarikatima u Bosni, čak i među nedovoljno obaviještenim, a obrazovanim, muslimanima, koji dervišku odanost vjeri i zemlji smatraju nazadnom i protu-europskom(!), ali to je, doista, zasebna tema.

Bošnjačka privrženost islamu u diplomatskim prepiskama i obavještajnim izvještajima iz devetnaestog stoljeća opisuje se gotovo uniformno, od: *Bošnjaci su bosanski muslimani slavenskog porijekla, koji čine dvije trećine stanovništva, u najvećem broju odaniji islamu nego što su to čak i Osmanlije; najveći "fanatici" od svih muslimana koji su ikada živjeli unutar granica Osmanskog sultanata*; do tvrdnje da je riječ o: *najopasnijim "muhamedancima" koji svojim kršćanskim podanicima vladaju neviđenom svirepošću, ugnjetavanjem i progonima*, koje je potrebno, po svaku cijenu i hitno, zaustaviti.

Način, brojnost i iskrenost čina prihvatanja islama u Bosni nepoznanica je koja straši većinu europskih znanstvenika i istražitelja još od onog trenutka kada su shvatili da bosanski muslimani, uprkos elementima orijentalnog u izgledu i običajima, te poznavanju turskog, arapskog i perzijskog jezika, nisu doseljeni Turci i Arapi, nego isključivo domicilno stanovništvo Bosne i Hercegovine! Slijedi da je islam, ustvari, to što Bosnu i Hercegovinu učinilo najbarbarskijom od svih pokrajina "europske Turske", utočište "islamskog barbarizma" u srcu Europe, između Jadranskog mora i civiliziranih Srbije i Hrvatske. I sve to, *kulturološki orijentalizam* (islam!) koji se često naziva i *barbarizmom*, koji Bošnjake distancira od ostalih europskih naroda, ne bi bio nikakav problem da geografski, Bosna i Hercego-

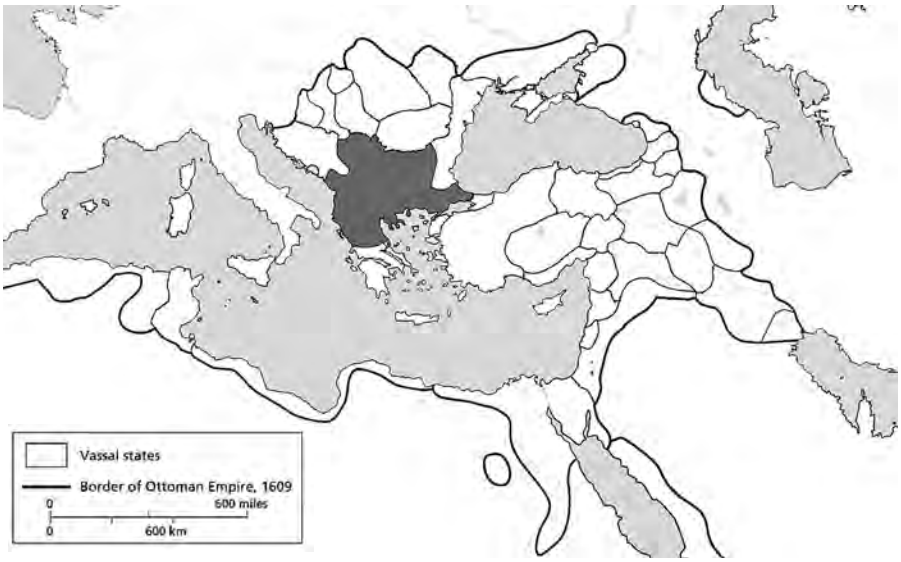

Osmanlije su imali obavezu čuvati i širiti granice Sultanata u krajinama, što je i Bosna bila, održavajući ravnotežu sile i moći, dok su Bošnjaci u osnovi bili uvijek zainteresirani za uspostavu i očuvanje vlastitog individualnog i kolektivnog identiteta. Drugim riječima, u svakom ratu koji je na bilo koji način uključivao teritorij Bosne i Hercegovine Sultanat je branio granice, a Bošnjaci živote.

vina nije u Europi. Ali jeste! Htjeli to Europljani priznati ili ne, u europskoj kolektivnoj kulturološkoj memoriji Bosna i Hercegovina je još najzapadnija granica Turske, posljednji trag Osmanskog sultanata, a Bošnjaci odani branitelji "osmanizma" i/ili islama. Pri tome, dovoljno zanimljivo napose, na ruku im idu i neke savremene ekstremističke pojave koje se koriste islamom za opravdavanje svojih sumanutih i potpuno neislamskih ideja, ne shvatajući da time samo štete i islamu i muslimanima. (Ponovo, moglo bi se sasvim razložno, postaviti pitanje porijekla i instrumentalizacije tih i takvih tendencija. Kako drukčije objasniti pojavu srbijanskih terorista koji pucaju po ambasadi SAD u Sarajevu, kad SAD imaju ambasadu i u Beogradu?)

Ustvari, istini najpribližnije objašnjenje za gorljivu privrženost islamu - do kojeg nisu mogli doći - je da se radi o odupiranju pokušajima brisanja bošnjačkog nacionalnog identiteta, ali, prije toga, suprostavljanju fizičkom uništenju. Bilo kakva objektivna - ne nužno dobronamjerna - makar i površna analiza bosanskohercegovačkih patriotskih snaga koje su se oduprle agresiji na Bosnu i Hercegovinu 1992. godine, ukazala bi na činjenicu da je najveći broj pripadnika samoorganiziranih odbrambenih skupina pripadao isključivo bošnjačkom nacionalnom korpusu, te da je tu, makar u početku, bilo veoma malo prakticirajućih muslimana. Tome izravno u prilog govore i kasnija spočitavanja o "islamizaciji vojske", dakle, bosanska vojska nije bila dovoljno "islamska"; no, većina uporno odbija vidjeti očevidno. Slijedi, da bi se Bošnjaci "pripitomili" i "civilizirali" iz njih je potrebno, na svaki način, "izbiti bošnjaštvo", a najpouzdaniji metod od svih je *deislamizacija*.

Mi smo Bošnjaci.
I Bosanci.
A među nama ima
i muslimana.

Bošnjaci su autohtoni narod koji niti je odakle došao, niti ima gdje otići

Kao osnovni razlozi prihvaćanja islama u srednjovjekovnoj Bosni i Hercegovini navode se pohlepa i zabrinutost vladajućih kasti za vlastite privilegije; pri tome se tvrdi da su samo bosanski plemići bespogovorno prihvatili islam, dok je većina puka ostala vjerna prethodnoj religijskoj tradiciji. Iako je posve jasno da je ova teza zasnovana na percepciji i domišljaju zapadnjačkog plemstva koje se tim praktičnim načelom u historiji često koristilo, ova tvrdnja će postati uobičajeno i općeprihvaćeno objašnjenje nedokučivih razloga i uvjeta manje-više masovnog prihvaćanja islama u Bosni u petnaestom i šesnaestom stoljeću, kojemu su i danas privrženi brojni savremeni historičari, ali i sociolozi i ekonomisti. O slabosti ove sociološko-ekonomske teorije govori i činjenica da ne može izdržati ni najjednostavniju analizu temeljem načelnog pitanja: "kako to da su bosanski muslimani ostali privrženi svome islamu čak i kada su zbog njega bili izloženi stalnim i sistematskim progonima i masovnim ubistvima i pogubljenjima?"; nažalost, ta se činjenica uglavnom zaobilazi i zanemaruje.

Ozbiljna analiza procesa širenja i prihvatanja islama u Bosni i Hercegovini koji, uzgred, uopće nije bio ni trenutan ni masovan kako se to obično predstavlja, od ključnog je značaja za svaku diskusiju o nacionalnom identitetu Bošnjaka, ali i integritetu i suverenitetu Bosne i Hercegovine čiji su Bošnjaci autentični, autohtoni i državotvorni narod koji, dakle, niti je odakle došao, niti ima gdje otići. Teorije o rezervnim domovinama u bošnjačkom slučaju padaju u vodu. Kako razlog više funkcionira činjenica da su sva savremena događanja, ustvari, po našem čvrstom uvjerenju, nastavak ili pokušaj dovršenja procesa zaokruženja etno-nacionalnih država na Balkanu započet u devetnaestom stoljeću pri čemu je samo ova zemlja ostavljena bez dovršenog nacionalnog pitanja i riješenog državnog statusa, kako u Berlinu tako i u Dejtonu.

Kako to da su bosanski muslimani ostali privrženi svome islamu čak i kada su zbog njega bili izloženi stalnim i sistematskim progonima i masovnim ubistvima i pogubljenjima?"; nažalost, ta se činjenica uglavnom zaobilazi i zanemaruje.

Odbijajući sve mirne i ratne pokušaje podjele teritorija - i naroda - i integriranja dijelova u dominantne nacionalne države, istodobno suočavajući se sa manje-više otvorenim osporavanjem mogućnosti definiranja i potvrđivanja vlastite državnosti i samoopstojnosti - uprkos svim deklarativnim suprotnim izjavama zvaničnika "međunarodne zajednice" - Bošnjaci su u opasnosti da postanu narod bez zemlje! Upravo zato im se osporava i negira autohtonost i autentičnost (tvrdeći da su relikt osmanske prošlosti), ali i suverenost (tvrdeći da se trebaju "vratiti korijenima" ili "biti vraćeni odakle su došli"). U tom kontekstu, islam se smatra uvezenom ili posljednjom uvezenom religijskom tradicijom na Balkanu i u Bosni i Hercegovini, iako, ustvari, historijski pokazatelji potvrđuju da pojava bilo koje forme kršćanstva među južnim Slavenima uopće nije starija od pojave islama. Međutim, islam i muslimani Bošnjaci, iz prethodno navedenih razloga, nikada nisu prihvaćeni punopravnim stanovnicima vlastite zemlje.

*

Sve gore navedeno, naravno, ima i svoje ekonomsko objašnjenje. Bosna i Hercegovina je oduvijek svim istraži-

teljima i putopiscima poznata kao ekonomski najisplativiji dio Europe, u kojemu se na jednom mjestu nalaze plodne ravnice i različitim rudama bogate planine; kojom teku rijeke pitke vode, usjevi su iznimnog kvaliteta, zdravi i obilati. Doseljenicima i osvajačima bogata historija ove zemlje dovaljan je dokaz za ovu tvrdnju. Zašto ne uživamo u tim prirodnim bogatstvima, odnosno zašto na njima ne podignemo bosansku ekonomiju, te ko je, kako i zašto sve to zakrio i rasprodao, i kome, pitanja su za slijedeću generaciju Bošnjaka.

Industrijski razvoj Europe devetnaestog stoljeća ovisio je o izvorima industrijskih sirovina, prije svega o drvetu i željezu, kojih je u Bosni bilo u izobilju. To je jedan od razloga zbog kojih su europske sile s oduševljenjem pozdravile uvođenje *tanzimatskih* reformi jer se njima, među ostalim, omogućavalo i jamčilo koncesijsko pravo na prirodna bogatstva stranim kompanijama, a istovremeno onemogućavale bilo kakve domaće aktivnosti u tom smislu; tako je Englezima omogućen pristup bosanskom bakru i željezu, a Austrijancima i Francuzima drvo. Zauzvrat, nekadašnje "Osmanlije" su preimenovani u "Turke", o kojima se počinje govoriti u potpuno drukčijem tonu, kao *tolerantnim - najtolerantnijim - od svih ljudskih bića*(!), *koji nikada nisu ispoljavali bilo koju vrstu fanatizma prema osvojenim kršćanskim narodima, ničim ih ne prisiljavajući da promijene vjeru, naprotiv, dopuštajući najviši stupanj vjerske i svake druge slobode uporediv sa idealima francuske filozofije i američkog građanskog društva*. Konačno govoreći istinu o manifestacionim oblicima osmanske vladavine na cijelom teritoriju Sultanata, ostvarivao se cijeli niz strateških ciljeva. Prije svega, Turci su nacionalno izdvajani iz nekadašnjeg muslimanskog okruženja, a "nacionaliziranjem" Turaka opravdavalo se formiranje nacionalnih država u nekadašnjoj "turskoj Europi", te homogeniziranje po vjerskom osnovu i novo geo-strateško preformuliranje odnosa snaga. Pomilovana Turska spremno je prihvatila sve muslimane protjerane iz Europe - naročito sa Balkana - odnosno sa teritorija na koje su se spremno uselili kako europski kolonizatori tako i netom nastale nacionalne državice.

Mnoštvo interesa koji su se prelamali - i još se prelamaju - preko ovog komadića zemlje i malobrojnog naroda, tiskajući ih u isključivo konfesionalnu skupinu, Bošnjacima nikada nisu dopustili da prepoznaju vlastito etničko tkivo, a kamoli da se formalno i suštinski definiraju kao nacionalni entitet. S jedne strane, to je doista opterećujuće, a sa druge, Bošnjacima bi trebalo da služi na čast i ponos, jer upravo to - sva sila destruktivnih izvanjskih/rastvarajućih i unutarnjih/razjedinjujućih pritisaka - ukazuje na ogroman značaj ovoga naroda za ovaj prostor (i šire).

Za diplomatskom i ekonomskom prethodnicom uslijedila je navala avanturista i putopisaca koji su svoje čitaoce, spremne prihvatiti sve što im se servira, snadbijevali izvještajima iz "tamnih vijaleta", jednog posebno. Na toj razini uspostavljena veza između političkih aktivnosti, ekonomskih interesa i literarne propagande značajano će utjecti na narodnu/nacionalnu svijest Bošnjaka o sebi.

Bošnjaci: jedini europski narod bez zemlje?

Putopisna i avanturistička literatura iz devetnaestog stoljeća predstavlja vid razrade političkog manifesta, odnosno, apologetskih pamfleta onovremenih kolonizatorskih aktivnosti i agresivnih teritorijalnih aranžmana u Europi tokom posljednje etape rješavanja *Istočne krize*. Strukturalno ta literatura se zasnivala na manjku znanja, prihvatljivoj predrasudi i uspaljenoj mašti, ali prije svega na mitu, iznimno funkcionalnom

sredstvu neovisnom, a opet podložnom i prilagodljivom i vremenu i ideologiji. Uvjetovana socijalnim i historijskim okolnostima i situacijom ova putopisna i avanturistička literatura umnogome je oblikovala javno mnijenje utječući i na formiranje i potporu vanjskoj politici prema Bosni i Hercegovini podstičući proeuropski način razmišljanja, istodobno proglašavajući sve drugo i drukčije nazadnim i retrogradnim, odnosno protivnim "europskom putu".

Naporedo s tim nudila se nimalo pohvalna slika prosječnog Bošnjaka koja je kasnije razrađivana i dorađivana i u savremenoj jugoslovenskoj literaturi, prema kojoj je prosječan Bošnjak: nečisti i nepismeni poludivljak, spreman na sve radi očuvanja vlastitog imanja i zvanja; to je nemilosrdni sakupljač harača, otimatelj maloljetne djece, surovi vojnik, zaostali orijentalac zainteresiran za prošlost, sadašnjost i budućnost samo ako on postoji u njima. A o simbiozi putopisaca-obavještajaca-propagandista i zvanične politike govori i činjenica da je predgovor za knjigu hvaljene Adeline Irby (Miss Irby, koja ima i svoju ulicu u Sarajevu), *Travels in the Slavonic Provinces of Turkey in Europe* napisao osobno britanski premijer William Gladstone.

Osim navedenoga, ova literatura je doprinosila produbljivanju protuislamske propagande, što je odgovaralo i zagovornicima *tanzimatskih* reformi u Turskoj koji su po svaku cijenu islamsko zaleđe naslijeđene države nastojali zamijeniti turskim. Stoga su podržavali svaku aktivnost koja je išla i prilog "turskom", a naštrb "islamskog", s namjerom "turkifikacije" umjesto "islamizacije" Bošnjaka. No, činjenica je da u srpskim i hrvatskim nacionalnim mitovima pojam "Turčin" još funkcionira više kao drugo ime za bosanskog muslimana nego za stanovnike Turske.

Uloga nacionalno osviještenog dijela bosanske uleme u svim ovim događanjima nipošto se ne smije zanemariti. Na njihovo protivljenje iseljavanju Bošnjaka iz svoje zemlje, insistirajući na praksi Allahovog Poslanika Muhammeda (s.a.v.a.), a temeljeći to na predaji koja se prenosi od njega, da je "ljubav prema domovini dio iskrenog imana" (*Hubbu'l-vatan mine'l-iman*), tražeći od najznačajnijih učenjaka Sultanata da promoviraju pravo značenje hadisa i sunneta, pozitivno je reagirao samo mladoturski pisac, Namik Kemal, promovirajući i popularizirajući isti hadis, ali u drugom kontekstu; paradoksalno napose, borbu bošnjačke uleme u cilju zaustavljanja emigracije iz Bosne, u Turskoj je iskorištena u smislu promoviranja turskih nacionalnih interesa. Dijelom i zbog opiranja povinovanju naloga i očekivanja Istanbula Bošnjaci su etiketirani kao neposlušni nepokorni muslimani. Bilo je to namjerno pogrešno tumačenje i izvrtanje činjenica o višestoljetnoj bosanskoj tradicionalnoj toleranciji potvrđenoj zajedničkim suživotom različitih vjera s namjerom opravdavanja insistiranja na iseljavanju. Ali i povlačenje jasne linije razgraničenja između neposlušnih Bošnjaka i kooperativnih muslimana, pri čemu Bošnjaci počinju sloviti i kao ugnjetači vlastitog naroda, a njihova loša slika postaje još gora.

Bošnjacima nikada nije omogućeno ni dopušteno integriranje u familiju autentičnih i autohtonih europskih naroda pod uvjetima na koje bi oni bili spremni pristati, niti im je dopušteno da izgrade državu i naciju kako je do ne samo dopušteno, nego na šta su i podsticani ostali europski narodi. Islam i muslimani - kao da je to nešto loše(!?) - dvije su daščice okvira unutar kojega Europa i danas sagledava sliku Bošnjaka, namečući istu sliku i njima samima, istodobno ne dopuštajući nam da definiramo i druge dvije daščice, Bosanci i Europljani.

*

Tanzimatske reforme, buđenje nacionalne svijeti kod balkanskih naroda i formiranje čisto nacionalnih država, kolonizatorski apetiti europskih zemalja te posljedično iseljavanje muslimana, prije svih Bošnjaka, iz Bosne i Europe, uz propagandističku literarturu kojom su se novostečene autonomije i osviještene nacije pripremale na mogući i lahki povratak muslimana (Bošnjaka) "kao što su njihovi preci došli i prvi put" - s jedne strane sva ova događanja imala su iznimno negativan učinak na Bošnjake, a sa druge zapanjujuće ističu njihov značaj za europsku budućnost Balkana, ali i Europe u cjelini. Odabirući život u nimalo prijateljski nastrojenoj sredini i potpuno neprijateljskom okruženju, odbijajući promijeniti vjeru i nacionalni identitet, Bošnjaci i ostale muslimanske manjine u novonastalim balkanskim zemljama nikada nisu od svojih novih vladara dobile svoju ahdnamu, nego su postali predmetom najsurovijih progona i svakovrsnih pokušaja fizičkog uništenja. Međutim, upravo svojim opstojanjem, fizičkim i duhovnim, Bošnjaci su tada, krajem devetnaestog stoljeća, ali i sada početkom dvadeset i prvog, nerazlučivi dio europske slike Europe.

Bošnjacima nikada nije omogućeno ni dopušteno integriranje u familiju autentičnih i autohtonih europskih naroda pod uvjetima na koje bi oni bili spremni pristati, niti im je dopušteno da izgrade državu i naciju kako je to ne samo dopušteno, nego na šta su i podsticani ostali europski narodi. Islam i muslimani - kao da je to nešto loše(!?) - dvije su daščice okvira unutar kojega Europa i danas sagledava sliku Bošnjaka, namečući istu sliku i njima samima, istodobno ne dopuštajući nam da definiramo i druge dvije daščice, Bosanci i Europljani.

Kapsuliranje Bosanaca, Bošnjaka i bosanskih muslimana, ne dopuštajući im da budu sve to ujedno, već je izazvalo različite reakcije. Bošnjaci se stide priznati da su Bošnjaci jer to onda podrazumijeva da su muslimani, a to je nešto protueuropski i loše. Bošnjaci osjećaju krivicu zbog svoga porijekla i vjere te se odriču i poriču i vjeru i nacionalnost, pljujući po svojim najvećim svetinjama, tradiciji i toleranciji. Od Bošnjaka se neprestano i opetovano očekuje da dokazuju vlastitu spremnost na kompromise i ustupke na svoju štetu. I tako dalje... S druge strane, svima ostalim, prije svih susjedima i komšijama, date su odriješene ruke da ovaj "problem" koji nije riješen u devetnaestom stoljeću, u ime Europe i europskog puta, riješe sada kako znaju i umiju. Pa i popisom.

Dakle!

I iz ovog kratkog i šturog pregleda tek nekih događanja u i oko Bosne i Hercegovine i to u ne tako davnoj prošlosti, jasno je da je proces izgradnje ili izrastanja Bošnjaka iz naroda sa zemljom u državotvornu naciju duboko opterećen događanjima na međunarodnoj sceni, religijskom i nacionalnom homogenizacijom balkanskih država nakon povlačenja Osmanskog sultanata, teritorijalnim aspiracijama susjeda i komšija, asimilacijama i progonima. Devetnaesto i dvadeseto stoljeće za Bošnjake teško da su nešto više od progona i pokolja, intenzivne borbe za političko, vjersko i nacionalno priznanje, stalno umanjivanje broja stanovnika i životnog prostora i uništavanje kulturnog i civilizacijskog naslijeđa. Svi problemi, sa kojima su se Bošnjaci u skorijoj prošlosti suočavali, projektirani su izvana u skladu sa ekonomnskim i političkim interesima zaogrnutim plaštom međunarodne skrbi za opću dobrobit svih stanovnika Bosne i Hercegovine. Isto tako, od Berlinskog kongresa naovamo, nijedan međunarodni mirovni i/ili bilo koji drugi sporazum nije, doista, ostavljao prostora za formiranje međunarodno priznate bosanske države.

U takvom, nametnutom i tijesnom životnom i političkom prostoru, Bošnjaci su živjeli - i žive - u sredini i okruženju u kojem su bili prisiljeni razviti razlikovni osjećaj etničke pripadnosti. Mnoštvo interesa koji su se prelamali - i još se prelamaju - preko ovog komadića zemlje i malobrojnog naroda, tiskajući ih u isključivo konfesionalnu skupinu, Bošnjacima nikada nisu dopustili da prepoznaju vlastito etničko tkivo, a kamoli da se formalno i suštinski definiraju kao nacionalni entitet. S jedne strane, to je doista opterećujuće, a sa druge, Bošnjacima bi trebalo da služi na čast i ponos, jer upravo to - sva sila destruktivnih izvanjskih/rastvarajućih i unutarnjih/razjedinjujućih pritisaka - ukazuje na ogroman značaj ovoga naroda za ovaj prostor (i šire).

Odbijajući sve mirne i ratne pokušaje podjele teritorija - i naroda - i integriranja dijelova u dominantne nacionalne države, istodobno suočavajući se sa manje-više otvorenim osporavanjem mogućnosti definiranja i potvrđivanja vlastite državnosti i samoopstojnosti - uprkos svim deklarativnim suprotnim izjavama zvaničnika "međunarodne zajednice" - Bošnjaci su u opasnosti da postanu narod bez zemlje! Upravo zato im se osporava i negira autohtonost i autentičnost (tvrdeći da su relikt osmanske prošlosti), ali i suverenost (tvrdeći da se trebaju "vratiti korijenima" ili "biti vraćeni odakle su došli").

S tim u vezi, a i kao razlog više, samo se treba sjetiti inkvizitorskih posjeta i križarskih pohoda na Bosnu i Bošnjane da bi se shvatilo da su pritisci na Bošnjake da zaborave sebe i svoje znakovito stariji od prosvijetljenih Europljana i reformiranih Turaka. No, ova dva naporeda i uzročno-posljedična slijeda događanja skrbe političke utjecaje čije posljedice traju do danas, odnosno, radije, predstavljaju sam korijen bošnjačke nacionalne krize identiteta. Pojava nacionalizma i nacionalnih država rezultat su programa buđenja nacionalne svijesti, inicijative koju Bošnjaci nikada nisu imali. Drugim riječima, Bošnjacima nije nedostajalo svijesti o različitosti vlastitog nacionalnog identiteta, nego nikada nisu imali priliku, a ni sredstva potrebna za izgradnju moderne nacije. Čak i kada su dovedeni u priliku da - braneći živote - pokušaju steći međunarodno priznanje svi njihovi napori osujećeni su u korijenu. Iste velike sile koje su učestvovale u dizajniranju, projektiranju, potpisivanju i provođenju svih mirovnih i inih međunarodnih sporazuma i ugovora ponovo su se okupile da spase susjede i komšije od osviještenih Bošnjaka.

Potpisnici berlinskog ugovora jednoglasno su zaključili da Bošnjaci neće biti nacija, a Bosna i Hercegovina država, nego protektorat, a eho tog ugovora odjekuje Bosnom i Hercegovinom i danas. Sve ostale bivše jugoslovenske republike stekle su neovisnost, funkcioniraju kao samostalne države, navodno imaju manje problema, a stvarno samo više prava od Bosne i Hercegovine. U političkom mešetarenju koje je uslijedilo nakon raspada Jugoslavije, pristup međunarodne zajednice - Velike Britanije, Francuske i Njemačke - teško da se uopće razlikuje od onoga iz vremena Berlinskog kongresa, te ga stoga i treba posmatrati u kontekstu nastavka ili produžetka etno-nacionalističke politike iz devetnaestog stoljeća koja Bošnjake nikada nije ni željela uključiti u sistem i potencijalne neovisnosti. Posljedično, Bošnjaci se - danas i među sobom - još bore za vlastitu narodnu/nacionalnu identifikaciju.

Mi smo Bošnjaci. I Bosanci. A među nama ima i muslimana.

PORAŽENI 1945. - **Hasanbegovićeva Družba** čuvara hrvatskog državnog pečata

Piše: **Filip Mursel Begović**

Umjesto da se uklopi u suvremenu definiciju nacionalnosti, po kojoj se Hrvatom može osjećati i Japanac islamske vjeroispovijesti i Koreanka pravoslavka ili, ako ništa, barem suvremenu definiciju građanina neke zemlje, po kojoj Zlatko Hasanbegović neosporno jest hrvatski građanin, on ne prestaje gurati sve Bošnjake u hrvatstvo (pozivajući se na ideje oca hrvatske domovine Ante Starčevića) s opasnom dozom retorike koju bi prosječni hrvatski građanin ocijenio "ustaštvom", i to s jednim jedinim ciljem - da se osobno u ulozi većeg Hrvata od Zrinskog i Frankopana ne bi osjećao kao manjinski uljez i šlepator, nego kao većinski koljenović i starinović.

Po bosanskim divanhanama često se pričaju tužne priče o bosanskim izbjeglicama iz devedesetih. Jedna se odnosi na gospođu koja je, nakon dolaska u Englesku 1994., odbila socijalnu i zdravstvenu pomoć namijenjenu bosanskim "muhadžirima" jer ju je vrijeđao status izbjeglice. Naime, gospođa je odmah poželjela biti Engleskinja, a ne neka tamo izbjegla Bosanka. Na ovu priču podsjetio me je intervju povjesničara Zlatka Hasanbegovića u sarajevskim "Danima" (br. 804, izašao 9. 11. 2012.) vođen u povodu izlaska njegove nove knjige pod naslovom "Jugoslavenska muslimanska organizacija 1929. – 1941."

Hasanbegović, razvidno je iz intervjua, baš poput rečene gospođe u Engleskoj, ne želi biti Bošnjak u Hrvatskoj jer bi postao neka tamo manjina (što on nije jer je za njega "tzv. nacionalna manjina umjetni kalup i virtualna stvarnost") koja isisava novac poreznih obveznika. Ali na ovu priču podsjetio me je i njegov govor na dženazi Mirsada Bakšića, umirovljenog brigadira i bivšeg vojnog tužitelja Republike Hrvatske u devedesetima. Budući da Hasanbegović tzv. kritizere vlastitog lika i djela naziva nekompetentnim, kao netko tko nije po zanimanju profesionalni hrvatski povjesničar, osvrnut ću se isključivo na njegove izjave u "Danima" i govor na dženazi Mirsada Bakšića.

"Zavjetni" neprijatelji Srbi i bošnjački pretakači iz šupljeg u prazno

U govoru na Bakšićevoj dženazi (video zapis postoji na internetu) istaći će da muslimani u Hrvatskoj, bez obzira na nacionalno određenje, nisu tzv. lojalna manjina, što su po njemu postali Srbi kao abolirani pobunjenici i odmetnici od hrvatske države, već sastavni dio zaslužne većine. U biti, Hasanbegovićevu habitusu Hrvata islamske vjeroispovijesti nikako ne odgovara da ga netko poistovjećuje s manjinskim Srbima u Hrvatskoj, koji svoje porijeklo vuku od "naših prijetećih zavjetnih prekodrinskih neprijatelja".

Takva izjava čudi budući da je njegovu zadnju knjigu izdala Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb, u suradnji s Medžlisom IZ Zagreb i Institutom Ivo Pilar. Hasanbegoviću se naprosto gade manjine i njihovo neprestano "manjinsko kukanje i zanovijetanje", zatim "profesionalni bošnjački aktivisti u Hrvatskoj koji pretaču iz šupljeg u prazno novac hrvatskih poreznih obveznika", a izdavači njegove zadnje knjige (dva od tri) novac dobivaju iz onog dijela proračuna RH namijenjenog za nacionalne i vjerske manjine. Uostalom, nisu li najmanje 20.000 Bošnjaka u Hrvatskoj porezni obveznici.

Također, i prva Hasanbegovićeva knjiga "Muslimani u Zagrebu" bila je prijavljena Savjetu za nacionalne manjine RH, u sklopu izdavaštva Kulturnog društva Bošnjaka Hrvatske "Preporod", u kojemu je Hasanbegović osam godina obnašao dužnosti člana Glavnog odbora, a kasnije i potpredsjednika Društva. Bio je i dugogodišnji član redakcije bošnjačkog časopisa za kulturu "Behar" i nikada "Preporodu" nije vratio novac poreznih obveznika koji je potrošio za svoju knjigu, a koju na kraju nije štampao u "Preporodu".

O čemu u stvari priča Hasanbegović, koji je svoju karijeru profesionalnog hrvatskog povjesničarskog aktivista (islamske vjeroispovijesti) započeo devedesetih kao član Hrvatske čiste stranke prava, Hrvatskog oslobodilačkog pokreta i osnivača Starčevićijanske mladeži. U potonjoj je bio "primus inter pares" (prvi među jednakima), da bi kao ugledni znanstvenik osvanuo kao jedan od udarnih govornika iz redova Počasnog bleiburškog voda o "simbolima neslobode hrvatskog naroda i hrvatskoj nacionalnoj neslozi" na Bleiburškoj komemoraciji 2012.

Uloga većeg Hrvata od Zrinskog i Frankopana

Umjesto da se uklopi u suvremenu definiciju nacionalnosti, po kojoj se Hrvatom može osjećati i Japanac islamske vjeroispovijesti i Koreanka pravoslavka ili, ako ništa, barem suvremenu definiciju građanina neke zemlje, po kojoj Zlatko Hasanbegović naprosto jest hrvatski građanin, on ne prestaje gurati sve Bošnjake u hrvatstvo (pozivajući se na ideje oca hrvatske domovine Ante Starčevića) s opasnom dozom retorike koju bi prosječni hrvatski građanin ocijenio "ustaštvom", i to s jednim jedinim ciljem - da se osobno u ulozi većeg Hrvata od Zrinskog i Frankopana ne bi osjećao kao manjinski uljez i šlepator, nego kao većinski koljenović i starinović.

Govor na Bakšićevoj dženazi završava ovim riječima: "Dragi Mirzo, dragi prijatelju, hvala ti na svemu, baklju tvoje i naše ideje upalio je otac domovine dr. Ante Starčević, a njezina žeravica, kojoj si i ti u ovom vremenu prinosio, s naše muslimanske strane, još uvijek tinja i žari, i uz Božju pomoć će se ponovno rasplamsati... i nećemo izdati."

Moraju li svi hrvatski Bošnjaci biti starčevićanci kako bi Zlatko konačno bio punopravni Hrvat islamske vjeroispovijesti? U tu svrhu, u svojim odgovorima novinarki "Dana", koristi se goebbelsovskim poučkom u matematici, pa od činjenice da su trećinu ustaške vojske činili muslimani, pravi novu povijest: trećina muslimana su bili ustaše. Riječ je o dijelu intervjua u kojem se skanjuje nad time da bosanski navijači na utakmici s hrvatskom reprezentacijom viču: "Gazi, gazi ustaše". Ovdje je riječ o monstruoznoj podvali, ispod stola, pozitivne identifikacije u smislu da navijači ne mogu vikati "ubi, ubi ustaše" kada su istom ustaška djeca i unuci nesvjesna svoga ustaštva – barem u trećini. Uostalom, tko je ikada navijačka ludila i vikanja ozbiljno shvaćao? "Ubi, ubi ustašu" jednako je nevažno za jednog povjesničara ili bilo kojeg inteligentnog čovjeka kao i Torcidino vikanje "ubi, ubi purgera" ili navijanje Bad Blue Boysa "ubi, ubi tovara".

No Hasanbegović pokušava proturiti nešto drugo, goebbelsovsko.

Stvaranje pozitivne identifikacije s ustaštvom, u smislu dijela vlastite prošlosti, vrlo je pogana insinuacija. Kao što neki mladi Srbi na utakmicama viču "nož, žica, Srebrenica", jer misle da moraju braniti srpski zločin u Srebrenici, Hasanbegović bi volio da mladi Bošnjaci moraju, u najmanju ruku, imati obzira prema ustaštvu. Vješto afirmirati nešto što se afirmirati ne da, barem u slučaju intervjua u "Danima", koji se ponosi svojim antifašističkim usmjerenjem, bez da ga novinar zaspe baražnom paljbom protupitanja, naprosto je fascinantno.

Kako je moguće da novinarki, u intervjuu koji je očito rađen putem maila, a ne uživo, promakne u odgovoru "fašistička" NDH pod navodnicima? Ili da barem u pitanju ne konstatira da su muslimani bili pijemont antifašizma, a ne ustaštva. Njihov odaziv antifašističkoj borbi bio je među najvećim, ako ne i najveći, jer su, prije svega, bili prisiljeni braniti svoju biološku supstancu. U toku Drugog svjetskog rata stradalo je 8 posto od ukupnog broja muslimana u Bosni i Hercegovini. Nadalje, tzv. NDH, bez obzira na to što je muslimane proglasila cvijećem hrvatskog naroda, nije spriječila četničke pokolje nad muslimanima u Istočnoj Bosni.

Hasanbegovićev intervju u "Danima" vrvi stavovima koji su rezolutni u onoj mjeri u kojoj dokazuje da je jedino on u pravu, a u kontradikciji su s njegovim stvarnim stavovima koji su izrečeni u govoru na dženazi Mirsada Bakšića. Svođenje Bošnjaka na vjersku skupinu, u intervjuu je vješto zakamuflirano, ali da se iščitati poruka: nema veze što Bošnjaci do sada nisu postojali, no, ako budu postojali ubuduće, imat će povijest. Hasanbegović se nikad ne bi usudio za hrvatsku naciju izreći ono što je rekao za bošnjačku. Budući da vjeruje da je bošnjačka kao ideologija stvorena devedesetih, ne čudi izrečeno. U svom govoru na Bakšićevoj dženazi ide još dalje pa će izreći da se "događaji 90-ih nisu razvijali u smjeru koji su očekivali istinski hrvatski rodoljubi, a nesretnim razvitkom u Bosni i Hercegovini na kušnju je stavljena cjelokupna baština i predaja iz kojih je izrastao i rahmetli Mirsad Bakšić."

"Nesretni razvitak" za Hasanbegovića označava izdvajanje muslimana iz hrvatskog nacionalnog korpusa što se, po njemu, dogodilo tek 90-ih. Do tada su bosanski muslimani, s velikim M, valjda bili Hrvati. Gdje, u čijoj maštи? Hasanbegović zaboravlja da su se mnogo prije nego što su posegnuli za novim/starim nacionalnim imenom Bošnjaci, bosanski muslimani nacionalno izjašnjavali kao Muslimani. A otkada? Od onog trenutka kada im je to bilo dopušteno. Prije toga su se izjašnjavali Srbima, Hrvatima i Jugoslavenima.

Sve to Hasanbegović neće priznati jer ga ne zanima povijest nego mit, jer ga ne zanima identitet etničke grupe koju tobože istražuje, nego njegov vlastiti, a kojega proteže na sve muslimane, Muslimane i Bošnjake. Kada kaže da je i "manjkava hrvatska država bolja i vrjednija od svake Jugoslavi-

Je li moguće da Omerbašić nije primijetio ovu Družbu čuvara hrvatskog državnog pečata u kutku zagrebačke džamije? Moguće da je tako, jer Hasanbegović živi dvostruki život: vješto kamufliranog uglednog znanstvenika muslimanske provenijencije, koji je zbog svojih nemalih znanstvenih istraživanja cijenjen među muslimanskim uglednicima u Zagrebu i u Bosni, ali i onaj intimni, koji podsjeća na kakav lik iz filmova Woodyja Allena.

Zlatko Hasanbegović

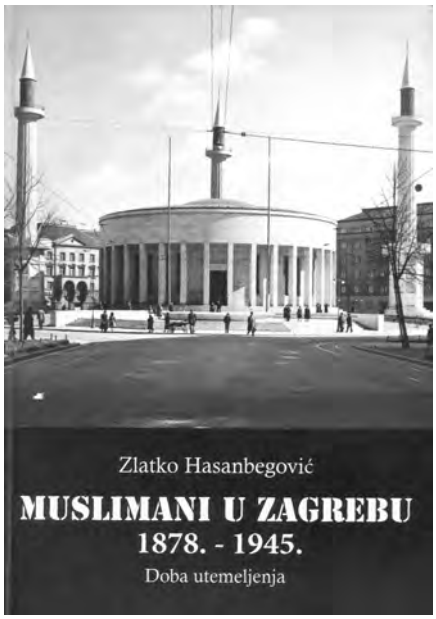

je, a da u bratskoj ljubavi i slozi između katolika i muslimana, Hrvata i Bošnjaka, i onda i sada, leži, bez obzira na izazove, jedino jamstvo njihova ostanka, napose u Bosni i Hercegovini", on time misli na Hrvatsku kojoj je "odsječena" BiH, podsjećajući time na poznatu zločinačku retoriku o hrvatskoj kifli, mekanom trbuhu, Hrvatskoj koja se brani na Drini... Jednako tako Hasanbegovića uopće ne zanima borba Armije BiH, niti se kao musliman s njome identificira. Međutim, doživljava militarnu erekciju pred slikom muslimanskih boraca u Hrvatskoj vojsci i "životima muslimanskih pripadnika Hrvatske vojske iz Bosne i Hercegovine čiji je broj višestruko veći od udjela u ukupnom pučanstvu".

Hasanbegović bi volio ubirati puninu plodova bošnjačko-muslimanske krvi uložene u Republiku Hrvatsku (1400 poginulih u vojnim formacijama), i to samo jedino i isključivo kao integralni dio većine, nipošto kao dio bilo kakve manjinske skupine, gluho i daleko bilo, a imao je ciglih 18 godina te 1991. kada je počeo Domovinski rat, sasvim dovoljno da bez blagoslova svoje građanske obitelji krene izravno na bojišnicu, u borbu. Uostalom, kao što je to radila zagrebačka mladost koja je srčano, u tenisicama, neopremljena, ginula po slavonskim i inim ratištima. Ili je barem mogao poput "čavoglavog" pjevača Thompsona, krezav i neugledan, ali nabrijan i motiviran, pjevati duž bojišnice ili držati motivacijske komesarske govore. Zašto s 20 godina nije pristupio HOS-u i otišao braniti Bosnu od "zavjetnog neprijatelja"? Zato što je ovaj poslijeratni ideolog onoratnog ustaštva tada preferirao, molim lijepo, uputiti se izravno na studij povijesti zagrebačkog Filozofskog fakulteta. Povijest se događala pred njegovim očima, a on je predano učio, kako bi ju naknadno, kao stručnjak, mogao objasniti onima koji su ju stvarali.

Kada bi netko ozbiljno shvatio povjesničara Hasanbegovića, došao bi do zaključka da se u BiH borila Hrvatska vojska protiv prekodrinskih Srba.

Kada kaže da je i "manjkava hrvatska država bolja i vrjednija od svake Jugoslavije, a da u bratskoj ljubavi i slozi između katolika i muslimana, Hrvata i Bošnjaka, i onda i sada, leži, bez obzira na izazove, jedino jamstvo njihova ostanka, napose u Bosni i Hercegovini", on time misli na Hrvatsku kojoj je "odsječena" BiH, podsjećajući time na poznatu zločinačku retoriku o hrvatskoj kifli, mekanom trbuhu, Hrvatskoj koja se brani na Drini...

Lokalnih Srba i nema, jer se taj problem "lako" rješava, a muslimani u Armiji BiH zabludjele su hrvatske ovčice. U intervjuu u "Danima" sam naslov "Ne gledajte u prošlost kroz naočale devedesetih" vjerojatno poručuje Bošnjacima da se vide povijesnim Hrvatima, a ne, izmišljenim naočalama iz devedesetih – Bošnjacima koji su za njega "novorođeni preobraćenici" i "novokomponirani tražitelji bosanskog duha". Istodobno, Hasanbegović pljuje po jugo-komunistima i svoj ostaloj izdajničkoj titoističkoj partizanštini i plačući kuka za prvom zagrebačkom džamijom koju je dao sagraditi Ante Pavelić, a srušili su je komunisti. Uvjeren sam, ne zato što je bila džamija, već prije svega – zato što je bila Pavelićeva.

Plakanja za Pavelićevom džamijom

Neki su samosvjesniji zagrebački muslimani tu džamiju znali nazivati "haramijom" ili "zulumijom" koja je muslimanima bila poklon od režima koji je u svojoj osnovi imao zulum.

Mnoge su džamije širom Balkana (i Hrvatske) rušene i po nekoliko puta, a većina ih je, tamo gdje su muslimani ostali dijelom stanovništva, obnavljane sve do današnjih dana. Zašto nekadašnjem Meštrovićevom paviljonu, koji je postao džamija za vrijeme NDH, nikada nisu vraćene munare, možemo samo pretpostavljati? Zasigurno, kudikamo je bolje za svakog hrvatskog muslimana da se današnja zagrebačka džamija ne povezuje s ustaškim zločincem Antom Pavelićem koji je nekoć u vojničkim čizmama umarširao u novootvorenu bogomolju i održao "državnički" govor. Također, Hasanbegović u "Danima" govori o traumi koje je rušenje Pavelićevih munara izazvalo u zagrebačkih muslimana. On ima selektivno pamćenje pa je zaboravio novinarki napomenuti da je Zagrepčanima vjerojatno bila puno veća trauma kada je džamija sagrađena, nego muslimanima kada je srušena. To potvrđuje i Krležin memoarski zapis iz četrdese-

tih o nekoj "Azijatkinji koja prljavih dimija" ulazi u tu džamiju. No, osamdesetih, iz Krležinih razgovora s Enesom Čengićem saznajemo da tu džamiju ipak nije trebalo rušiti. Kako god, ovodobni Zagrepčanin će reći: "Nađemo se kod džamije". Zbunjeni sugovornik će upitati: "A kod koje?" Odgovor se ustalio u urbane zagrebačke raje: "Ma ne kod nove, kod one Pavelićeve, na Trgu žrtava fašizma, u centru."

Nacističke marionete bile su itekako svjesne simbolizma Meštrovićevog paviljona te je upravo zato muslimanima namijenjen muzejsko-izložbeni prostor u srcu Zagreba, kao relikt prošlosti i umjetničko djelo. Da je potrajalo, muslimani bi bili izloženi u centru Zagreba zajedno s muzejskim brošević, sabljama, ćilimima i neolitskim nakitom. Toliko o plakanjima za Pavelićevom džamijom iz usta povjesničara koji, do sada, u svojim medijskim istupima o zločinačkoj NDH nije uspio govoriti neafirmativno.

Ministar vanjskih poslova NDH Mehmed Alajbegović, SS general Gottlob Berger, nadstojnik protokola Vladimir Mintas, Zagreb, 1944

Akif Handžić, Ante Pavelić, Nikola Mandić, Ismet Muftić, Ali Aganović

Džafer Kulenović

Tko je cvijeće u Hrvatskoj?

No, profesionalni povjesničar i hrvatski aktivist islamske vjeroispovijesti glatko bi odbio ovakve denuncijacije (kako to voli reći) jer on smatra da hrvatski muslimani nisu manjina već neodvojivi dio hrvatske građanske kulture – u biti, da je riječ o jednom narodu s dvije vjere, odnosno tri vjere, mište ili znanost.. Isto vrijedi i za književno djelo jednog znamenitog Srbina u Hrvatskoj, književnika Vladana Desnice. Tko bi se usudio "Proljeća Ivana Galeba" nazvati manjinskim romanom ili pronalaske Nikole Tesle manjinskim izumima?

Svi su oni redom, svojim kulturnim i znanstvenim pregnućima, dokazali da nisu skupina došljaka i efemera, već da su itekako oplemenili hrvatsku kulturu, znanost i umjetnost. Međutim, Bošnjaci su autohtoni narod u BiH, ali nisu u Hrvatskoj, niti će to ikada biti, bez obzira na to što o tome mašta Hasanbegović, baš poput Bosanke koja u Londonu nije željela biti izbjeglica jer je smatrala da je, u najmanju ruku, viktorijanska dama. Uostalom, nikada jednog Tahira i Mustafu, Nusreta i Feđu, Munira i Fadila, Mersada i Saliha, Safveta i Mehmedaliju neće prihvatiti kao čistog Hrvata bez obzira na njihovo izjašnjavanje. S obzirom na njihovo porijeklo, kako god okretali oni jesu manjina, u današnjim standardima u pravilu zaštićeniji od većine, ali njihovo djelo nadilazi pojam manjinskoga i većinskoga jer to, rekoh, u znanosti i umjetnosti naprosto ne postoji. I to nije shvatio Zlatko, koji poput mene Filipa, nosi ime koje bi moglo biti svedivo i na hrvatsko porijeklo. Štoviše, Begovića Hrvata ima u Slavoniji, ali Hasanbegovića Hrvata teško ćete naći.

Druga je priča o identitetarnim tragedijama koju je ta građanska i umjetnička elita u sebi nosila: u Hrvatskoj nikada nisu bili prihvaćeni kao integralni dio hrvatske kulture, iako su joj bili stjegonošama, ali i cvijećem jer im djelo doista miriši na izvrsnost, a u Bosni su i dandanas doživljavani kao "prebjezi". Takva sudbina "na razmeđu" nije za poželjeti nikome. Zasigurno im u tome neće pomoći ni Hasanbegovićeve starčevićevske utopije.

Poraženi 1945. i Jeseni Džafer-bega Kulenovića

Sporno je i to da se Hasanbegović smatra osamljenikom među hrvatskim muslimanima. U govoru na Bak-

šićevoj dženazi, upravo kao i na predstavljanju njegove knjige "Doprinos muslimana hrvatskoj kulturi i državi", ističe: "Djelovati i ustrajavati s muslimanske strane na hrvatskim nacionalnim koncepcijama značilo je često biti neshvaćenim i preuzimati ulogu osamljenika, ponekad i ostraciranog iz vlastite zajednice. U isto vrijeme to je značilo biti neprihvaćenim ili zlorabljenim od onih koji su u muslimanskoj sastavnici hrvatske kulture i političko-nacionalne misli vidjeli samo nepotreban balast u ostvarenju nekih novih i na nekim drugim temeljima postavljenih ciljeva."

Hasanbegović naprosto nije osamljenik jer je u zadnjih nekoliko godina od nekih uglednika Islamske zajednice Hrvatske javno istican kao intelektualna perjanica zagrebačkih muslimana. Naime, i sam je u intervjuu "Danima" objelodanio svoje intenzivno prijateljstvo s nedavno umirovljenim muftijom Ševkom Omerbašićem, kojega ujedno smatra i ističe svojim mentorom i učiteljem na povjesničarske teme. Ne možemo se oteti dojmu da bi bilo puno korisnije za Hasanbegovića da je intenzivno druženje s muftijom Omerbašićem usmjerio na učenje o islamu, a ne o povijesti bosanskohercegovačkih muslimana u Hrvatskoj, za koje je, po njemu, "najveća tragedija poraz iz 1945."

Zašto, inače pronicljivi Omerbašić, koji je jedan od najuglednijih i najzaslužnijih Bošnjaka u Hrvatskoj, nije osujetio Hasanbegovićevu shizofrenu intimu kada je on na Bakšićevoj dženazi izrekao: "Opraštam se, dragi Mirzo, od Tebe i u ime Tvojih prijatelja, naše male družbe iz našega zagrebačkog džamijskog kuta u kojem bi se svaki puta petkom poslije džuma namaza ili nakon Bajrama spontano okupljali, u dubljoj vezi koju je, osim pripadnosti uzvišenom islamu i prijateljstva, činila i zajednička hrvatska nacionalna misao, utemeljena na učenju oca domovine dr. Ante Starčevića?"

Je li moguće da Omerbašić nije primijetio ovu Družbu čuvara hrvatskog državnog pečata u kutku zagrebačke džamije? Moguće da je tako, jer Hasanbegović živi dvostruki život: vješto kamufliranog uglednog znanstvenika muslimanske provenijencije, koji je zbog svojih nemalih znanstvenih istraživanja cijenjen među muslimanskim uglednicima u Zagrebu i u Bosni, ali i onaj intimni, koji podsjeća na kakav lik iz filmova Woodyja Allena.

Naime, usporedba nije nimalo slučajna. Dok Woody Allen svoje likove voli svoditi na psihotične i isfrustrirane kompleksaše koji prolaze kroz mnogostruke identitarne krize, i od njihovih identitetskih lomova radi umjetnost, Hasanbegović se tek karikaturalno poziva na znanstvenu objektivnost. Tko će ga znati, možda će i Hasanbegović u sebi pronaći spisateljski nerv pa će kao umjetnik nadići okvire manjinskog i nacionalnog te napisati, po uzoru na Srbina, hrvatskog književnika Vladana Desnicu, roman pod nazivom "Jeseni Džafer-bega Kulenovića". Do tada će, kao što to često voli raditi Woody Allen svojim filmskim likovima, ostati zarobljen između muzejskog eksponata mihraba stare Pavelićeve džamije i karte nekadašnje tzv. države, koja je visjela u uredu ustaškog stožernika negdje na zagrebačkom Gornjem gradu 1942. godine. Utoliko je naslov njegova intervjua u "Danima" ("Ne gledajte u prošlost kroz naočale devedesetih") primjenjiv samo na njega jer je dioptrija profesionalnog hrvatskog aktivista i povjesničara islamske vjeroispovijesti ostala trajno uštimana na "tragični poraz iz 1945."

Da zaključimo, Zlatko Hasanbegović naprosto je dvostruka manjina. On je hrvatska manjina unutar bošnjačke manjine u Hrvatskoj. Vjerojatno je kao takav rijedak hrvatski cvjetić te je za očekivati da bi mu Savjet za nacionalne manjine RH, za neko njegovo novo velebno povjesničarsko djelo, trebao "udijeliti" dvostruka sredstva iz džepova hrvatskih poreznih obveznika.

Ademaga Mešić, Ante Pavelić, Zagreb, 1941 *Gradonačelnik Mustafa Softić, Sarajevo, 1943* *Detalj sa otvorenja prve zagrebačke džamije*

Pomesti mediokritete – jedini izlaz za Mostar

Taj zlokobni afinitet spram registracije svega što povlači i utvrđuje nepremostive jazove, uz istvoremeno ubijanje i same pomisli na bilo kakvo isticanje humanizma mostogradnje, kao pretpostavke susreta, suštinski gledano predstavlja najveći problem Mostara.

Piše: **Enes Ratkušić**

Misliti Mostar, bez obzira na promatračku perspektivu, neizostavno budi asocijacije o njegovoj posredničkoj ulozi, susretanju dva svijeta, Istoka i Zapada. Povijesna i kulturna zbivanja iznjedrila su niz detalja koji samo spominjanje ovog grada po nekoj začudnoj logici pobuđuju razmišljanja o susretu svjetova iskonski utemeljenih na razlikama, koje u zdravom ambijentu obogaćuju ljude, u nezdravom ih razdražuju, nagone na zlo svake vrste.

Takav osjećaj je postojan čak i u momentima kada takve mentalne aktivnosti nadjača buka u iznošenju suprotnih dokaza, kontekstualiziranih u primjerima najdrastičnijih razdvajanja i sukobljavanja koja povijest, čini se, bilježi daleko pedantnije i brižljivije?! Zlokobni afinitet spram registracije svega što povlači i utvrđuje nepremostive jazove, uz istvoremeno ubijanje i same pomisli na bilo kakvo isticanje humanizma mostogradnje, kao pretpostavke susreta, suštinski gledano predstavlja najveći problem Mostara.

Ta vrsta bolesne sklonosti u traženju povijesnih primjera, koji svaku mogućnost konstruktivne komunikacije na bilo kojoj osnovi, ustoličavaju kao iluzorni pokušaj unaprijed osuđen na neuspjeh, još uvijek dominira, suvereno vlada i nada se da će takvu poziciju održati, s obzirom da generacije koje dolaze nisu posebno sklone izučavanju prošlosti, ma koliko ona bila slavna.

Ne treba, naravno, poricati da primjera koji ukazuju na sukob ima napretek. Historijske činjenice su na koncu neumoljive. Dovoljno je spomenuti protekli rat, zastrašujuće sukobe, masovne progone, zločine... No, misliti da je druga strana medalje prazna, da ne nudi primjere koji upućuju na razložnost iskonske potrebe za ljudskim susretima i saradnjom, znak je mentalnog oboljenja za koje lijek ne postoji niti ima nade da će ga neko pronaći.

Stoljećima je Mostar, od podizanja jedne od najljepših ćuprija na svijetu, tog bisera začudne arhitektonske melodije, simbola Hajrudinovog graditeljskog umijeća, živio u znaku susreta koji tom buketu različitosti nisu smetale, niti su na bilo koji način asocirali tjeskobu kao način postojanja u gradu na Neretvi. Takav ambijent je uostalom ovaj grad iznjedrio kao najveći rasadnik pjesnika i umjetnika, da je sam imao više poeta nego sav ostatak zemlje.

Bilo je to vrijeme kada su dva mostarska pjesnika Osman Nuri Hadžić i Ivan Miličević odlučili da djeluju pod jednim imenom Osman-Aziz, ne izazivajući bilo kakav oblik frustracije ni na jednoj strani. Obostrano prihvaćena saradnja jednostavno nije podrazumijevala dominaciju jednog, bilo kakav oblik potiranja identiteta, posebnosti, vjerske pripadnosti, običaja i drugih detalja, koje naše vrijeme glorificira kao nepremostive prepreke za bilo kakav oblik komunikacije. Ambijent, koji nije sputavao slobodu izražavanja, niti osiguravao bilo čiju supremaciju, kasnije je pogodovao i Šantiću, Ćoroviću, Đikiću i drugim, i trajalo je to u vremenu sve dok duša grada nije ubijena.

Aktuelna društvena analitika, međutim, baš u tom segmentu razumijevanja pravi kardinalnu grešku, vezivajući to ubijanje duše grada za devedesete. Lišena hermeneutičkog osjećaja za dubinu, takva "misao" odbija prihvatiti toliko očiglednu istinu da su devedesete došle samo kao "idealna prilika", samo podesno vrijeme za eksplozije nagomilanih frustracija, čija su razorna dejstva bila puno pogibeljnija od samih granata. Te frustracije su zapravo bili "navodioci" vatre, koja je bezobzirno bljuvana na sve strane.

Lišena navedenog osjećaja, društvena misao nalazi se u gotovo apsurdnoj situaciji. S jedne strane ona je puna želje, stremi da nađe odgovor na nezabilježenu eksploziju mržnje, do suludosti istovremeno odbijajući da uzroke traži tamo gdje oni stvarno pripadaju – u vremenu koje je prethodilo devedesetim. Upravo zato ona tumara u mraku i ne nalazi odgovore, niti ih s takvim aprioristićkim usmjerenjem može pronaći. Apsurdnost cijele situacije očituje se u neshvatljivoj potrebi za idealizacijom i glorifikacijom jednog vremena, koje je na različite načine suštinski samo sublimiralo probleme, čija je kulminacija bila samo pitanje vremena i povoljnog trenutka.

Grad je ubijan jer je na poprištu ostao jako mali broj ljudi spreman da se bori za spas njegove duše. U novokomponiranim uvjetima gdje je materijalna baza bila sve, borba za dušu doimala se kao bespotreban luksuz. Sve je, na žalost, pokleklo pred nasiljem golog materijalizma.

Pred rušitelje je stao jedino Husein Ćišić, s istom onom odlučnosti s kojom je s kućnog praga potjerao Musolinijevog generala, koji ga je kanio vrbovati,

nekadašnji gradonačelnik Mostara, koji se nije libio glasati protiv prvog Ustava FNRJ ne prihvatajući suluda partijska objašnjenja po kojima su se Bošnjaci imali opredijeliti kao Srbi ili Hrvati, ispriječio se ispred Đure Pucara. Tom bardu viteštva i hrabrosti svake vrste ima se zahvaliti što Đurin bolesni naum o promjeni slike Mostara nije ostvaren. A zna se dobro, o čemu postoje i svjedočanstva, da je "okamenjenu muziku" Mostara kanio lišiti svih detalja, koji svjedoče o bogatom nasljeđu prošlosti, i unakaziti ga novim građevinama u kojima izgled "kutije šibica" predstavlja vrhunac arhitektonske imaginacije. Njegova usamljena pojava bila je, međutim, nedovoljna za spas.

Taj nedostatak hrabrosti, bolje rečeno eskalacije neviđenog kukavičluka, tom odsustvu hrabrosti da mu se u jednoj plemenitoj misiji pridruže, primjetio i na vlastitoj koži snažno osjetio i književnik Alija Nametak, koji je poput Ćišića bio bez dlake na jeziku. Žaleći za gubitkom izgubljenog statusa "grada pjesnika", deceniju po završetku Drugog svjetskog rata, Nametak je napisao kronogram gradu Mostaru:

"Tu počiva Mostar. Nekada bogato i slavno mjesto. Majdan učenih i duhovitih ljudi. Mjesto, odakle su vrcale napredne ideje zadnjih decenija našeg života. A sad, nakon desetogodišnje agonije, blago bez hropca, bez trzaja i bez Gospodina preminu. Putniče, nazovi pokoj njegovoj duši."

Afirmirajući razložnost jedino želučanih potreba i poriva, jedna sumanuta politika instalirala je podanički mentalitet kao jedino poželjni oblik ponašanja. U atmosferi vladavine "kukavičke većine" svako uspravljanje kičme doimalo se naprosto nepoželjnim aktom, najčešće sa pogibeljnim posljedicama po onoga tko je gajio takve ambicije. Taj sindrom najslikovitije je opisao Roj Medvedev, koji, sagledavajući "boljševičku recepturu" ulaska čovječanstva u zemaljski raj ili besklasno društvo, on je zapisao: "Ne misli; ako si mislio ne govori; ako si govorio ne piši; ako si napisao ne potpisuj; ako si potpisao poriči".

Nekad bilo, reklo bi se lakonski. No problem nije u tome što je bilo, nego što nije prošlo! Najveći problem upravo zato leži u činjenici što se tako ustoličena i duboko ukorjenjena strategija discipliniranja čovjeka na principima afirmacije animalnih poriva žilavo održava i dan-danas, prvenstveno zahvaljujući ulozi vrhuški nacionalnih oligarhija, koji su oprobanu "partijsku strategiju" preuzeli kao najpodesniji način manipulacije ljudima. Tako utemeljena strategija vladavine iznjedrila je i stimulira priglupa uvjerenja da cjelokupan posao, kad je riječ o susretima, obnovi povjerenja, međusobnom poštovanju i uvažavanju, treba prepustiti politici, da oni presude dokle se i kako smije ići.

Ne treba, naravno, osporavati tezu da politika kreira ambijent, no apsolutizirati njen značaj do te mjere po principu da ona "vedri i oblači", nije argument koji bi mogao opravdati priglupu filozofiju, po kojoj se tek po okončanju takve vrste posla ima stupiti u akciju. Za takvu strategiju, naravno, nema vremena. Uz to, čekanje bi bio neoprostiv luksuz, koji ljudski duh sebi nikako ne bi smio dozvoliti.

Mostar uistinu vapi za ljudima Ćišićevog kova, ali kako istesati takav karakter i postojanost u okolnostima bolonjskog fabriciranja moderne inteligencije budućnosti, specijalizirane za jedan jedini način sticanja znanja, koji se očituje u njegovom mehaničkom usisavanju s "Google". Nikako, naravno, niti je to u takvim okolnostima moguće.

Kako s druge strane, u ambijentu koji dostojanstvo prepoznaje isključivo u pogrbljenosti pred karikaturalnim autoritetima, koji su umislili da upravljaju planetom, osigurati promociju hrabrih, znanih i mudrih i plemenitih. Doima se nemogućim, jer se samo u takvom ambijentu moglo dogoditi da jedan Ćišić danas nema svoju ulicu u Mostaru, da Nametku počasti ne kako u nazivima škola tako i organizaciji manifestacija posvećenih njegovom djelu, ukazuju Sarajevo i Zenica, dok u Mostaru tako nešto nikome ne pada na pamet.

Podanički mentalitet prezire hrabrost i hrabre, i ne podnosi ih u svojoj okolini. I sve dok ta kolektivna zavist spram odvažnih bude dominirala, dosege integracija određivat će politika dok će mjeru duhovnog stanja određivati mediokriteti u likovima spodoba naoružanih završenim kursevima i raznim certifikatima, kao krunskim dokazima vlastite vrijednosti, kojima će, opet, podršku pružati bučni nastupi estradne kamarile.

Postoji li izlaz iz ovakvog stanja, jeste pitanje svih pitanja. Naravno da postoji. Ali, prvi preduvjet za promjenu jeste konačni prestanak klečanja pred zemaljskim "autoritetima", koji su umislili da odlučuju o pitanjima života i smrti. Upravo zato na inicijative sa strane, pogotovo političke, ne treba čekati, nego ih treba pokrenuti. Treba vjerovati da hrabrih i plemenitih, koji priznaju samo Jedan Jedini autoritet, još uvijek ima. Istina, takav naum neće biti moguć bez žrtve, koja je osnova svakog velikog djela. Stara arapska poslovica jasno kaže: "Ko hoće biti mostom mora biti spreman da bude gažen."

Kako u ambijentu koji dostojanstvo prepoznaje isključivo u pogrbljenosti pred karikaturalnim autoritetima, koji su umislili da upravljaju planetom, osigurati promociju hrabrih, znanih i mudrih i plemenitih. Doima se nemogućim, jer se samo u takvom ambijentu moglo dogoditi da jedan Ćišić danas nema svoju ulicu u Mostaru, da Nametku počasti ne kako u nazivima škola tako i organizaciji manifestacija posvećenih njegovom djelu, ukazuju Sarajevo i Zenica, dok u Mostaru tako nešto nikome ne pada na pamet.

Spomen na Mersada Berbera (1940.-2012.)

Daleki veo boli i oči koje dozivaju

Piše: **Sead Begović**

Preselio je na bolji svijet veliki umjetnik. U nepunih godinu dana "Behar" je s Mersadom Berberom razgovarao i taj je intervju pod geslom "Možda je crtež najveća napast koja salijeće duh čovjeka" te kraći ogled o njegovu stvaralaštvu pod naslovom "Mitopoetske i metafizičke tajne malog čovjeka", istodobno objavljeni. Tekstove su krasile Berberove slike, kao i , uz pristanak slikara, dvije naslovnice našeg časopisa. Potom je Edin Urjan Kukavica napisao maštoviti esej o Berberovom čovjeku bez zemlje ili zemlji bez čovjeka. Riječ je o velebnoj monografiji "Srebrenica", objavljenoj 2011. kojom je ovaj vrsni grafičar, ilustrator, scenograf (surađivao je ponajviše s Georgijem Parom) i nadasve slikar, obnovio i osuvremenio antički mit polazeći od Dedala i Ikara koji u njegovoj interpretaciji, u bijegu s Krete 1996. godine, padaju na iskopine bosanskih masovnih grobnica. Po vlastitom priznanju, time je želio izbjeći jeftino lamentiranje i vratiti žrtvama njihovu osobnost, karakter i cijeli jedan život koji je nestao te se prilikom iskopavanja pretvorio u broj. Ti kolaži i kombinirane grafičke tehnike uz hladno onostrano svjetlo otkrivaju nam neka posmrtna zračenja koja se odražavaju i na naše živote. U monografiji se potresno definiraju lica, posebice ljudske oči, koje kao da posmatramo kroz neki daleki veo boli, oči koje dozivaju, mole i govore o užasu smrti.

Jedan dio redakcije "Behara" Berber je srdačno ugostio u svome domu u (zamislite koje li koincidencije) Bosanskoj ulici u Zagrebu. Pričljiv, elokventan i spektralno obrazovan, ponudio nam je mnogo materijala za razgovor te nam u svome ateljeu dopustio uvid i razgledavanje njegove bogate grafičke i slikarske arhive. Nitko od nas tada nije pomislio na njegovu rečenicu: "Kada nas nema, smrt vlada". No, kao klasik bosanskog, hrvatskog i svjetskog slikarstva (izlagao je širom svijeta i u "dvije domovine") te dobio pedesetak nagrada i priznanja, on će zauvijek ostati urezan u povijesti likovne umjetnosti. Nezaboravno je i njegovo predavanje na Umjetničkoj akademiji u Sankt Peterburgu pod naslovom "Figuracija kao permanenta moderne umjetnosti" koje mnogo govori o njegovom stilskom promišljanju, jer, umio je teško dokučivo zanatstvo pretočiti u figuralno intelektualne prezentacije na tragu talijanskog quatrocenta i španjolskog baroka do simboličnih skupova asocijativnih razina putem postmodernističkih aplikacija (korištenjem slikarskog platna i isječaka iz novina). Činio je to i onda kada mu je tematska preokupacija bila, arhaična, arkadijska i bukolička Bosna, čistotna u svojoj naivnoj ljepoti i jednostavnosti.

Svojedobno je Sarajevom kolala poslovica o tome kako se mjeri i prepoznaje uspješan Sarajlija: "Mora imati *golfa*, mora imati CT glave i mora imati Mersada Berbera na zidu." Naravno da umjetnik takve priče nije poticao. Jednostavno je bio zagnjuren u svoj svijet u kojem je marljivo radio. Usamljene kritike da je pompozan i pretenciozan u velikim formatima, a virtuozan u malim – nije komentirao, kao i prosudbe zavid-

Spomen na Mersada Berbera
(1940.-2012.)

Adio, prijatelju Mersade!

Piše: **Munir Vejzović**

Ako postoji Ahiret (drugi svijet), a nesumnjivo za vjernika postoji, onda je naš brat i prijatelj Mersad sada gore. U čemu je tajna smrti? Nitko se odozgo još nije vratio, barem ne vidljivo, pa da nam kaže ima li ga ili nema, odgovora nemamo. Nama je tek preostala imaginacija da ga u njoj tražimo i pitamo se kako je našem bratu i prijatelju sada gore na drugom svijetu.

Na ovome svijetu poznavao sam Mersada Berbera kao uspravna čovjeka koji je do samog kraja išao stazom humanosti i nije odstupao ni kao umjetnik ni kao čovjek koji je mislio svojom glavom i osjećao svojim srcem. Tek, ljepota je bila presudna da ga usmjeri, ljepota, kažem, koju je nosio u sebi, za nas, za ovaj dunjaluk kojeg je definirao. Hedonist, kako se i priliči slikaru koji je otkrivao specifičan svijet Bosne iz koje je izrastao i koji nikada nije zaboravljao majčino mlijeko kojim je bio nadojen da bi se mogao otisnuti u svijet preko oceana. Dovoljno obaviješten i osviješten po pitanju poštenja, ali i po pitanju nepravde koje je na ovom svijetu i previše. Jasno je osjećao, da ne kažem bolno, koliko fizički još više cerebralno, a najviše velikim srcem kojeg je dijelio sa istomišljenicima koji su gradili bolji svijet.

Neki ga nisu htjeli shvatiti ni prihvatiti upravo zbog uskogrudnosti spoznaje da nosi i pronosi jedan specifičan vilajet i segment koji je bio, a i sada je uklet. Zato me tišti sumnja da je otišao, a da nam nije rekao (nije stigao reći) što je tajna i kakva je bila njegova misija na ovome svijetu.

Bilo kako, taj mali bosanski konj, kojeg je Mersad toliko volio i slikao, govori o slikaru i ono što sam ne bi istaknuo. Njemu je bila potrebna metafora, upravo zato što je znao što znači tegliti vjekovima, još od Turaka, za džaba, za ništa, ali možda i iz prkosa ali i zbog ponosa da Svijet ne vrijedi ama baš ništa ako ne vrijedi življenja onoga ljudskog, humanog kojeg ovaj vilajet dobro poznaje od pamtivijeka.

Ali, nije Mersad vjerovao u Boga mimo vjere u čovjeka. Njegovo slikarstvo prikazuje čovjeka i sav onaj kaleidoskop pojava koje su ušle u njegov krug memorabilije. Zato je on čovjeka, a nerijetko i životinju, stavljao u prvi plan - uvjeren da je slikarstvo poslanje s kojim poručuje neupućenima i uvjerava da Bog nije kriv. Taj zavjet, kojeg si je sam slikar zadao, da gledatelju predoči vilajet – Bosnu za koju su svi čuli, ali je nisu vidjeli kako izgleda u očima slikara koji je sve to doživio i koji nosi kao Himeru cijeli svoj život. I kao da je osjećao da mora još dodati točku na "i" on se opet okrenuo svome bolu – Srebrenici i na našu žalost završio ovo zemaljsko putovanje.

Neka Ti je laka crna zemlja, prijatelju, gdje god ona bila.

ljivaca i zajedljivaca da je tu riječ o suvremenom slikarskom anakronizmu. Kao inteligibilni akademski slikar imao je višu svijest o svome radu te mu zaista ništa nisu značile prosudbe sa strane. Uostalom, njegovu crtačko grafičku i slikarsku tehniku već su prepoznali najznačajniji galeristi Europe i svijeta te nije imao osjećaj krivice što ga izvjestan broj poštovaoca komercijalizira. No, oni drugi, likovno kritički znalci uglavnom su bili veliki njegovi zagovornici.

Bio je rijedak slikar Bošnjak kojeg su (osim što je razvijao specifičan odnos prema povijesti) zanimale i eshatološkor ezoterične teme. Sa šejhom Edinom Urjanom Kukavicom planirao je napraviti monografiju o dervišima, jer su ga posebno privlačile *rubne* teme o derviškom pokretu iz 15. stoljeća, o Hamzevijama koje je predvodio karizmatični šejh Hamza Orlović. Nažalost, nenadani i prerani rastanak s njim uskratio nam je još jedan njegov umjetnički, ali i estetsko filozofski naum.

Intervju: **Damir Nikšić**

Razgovarao: **Filip Mursel Begović**

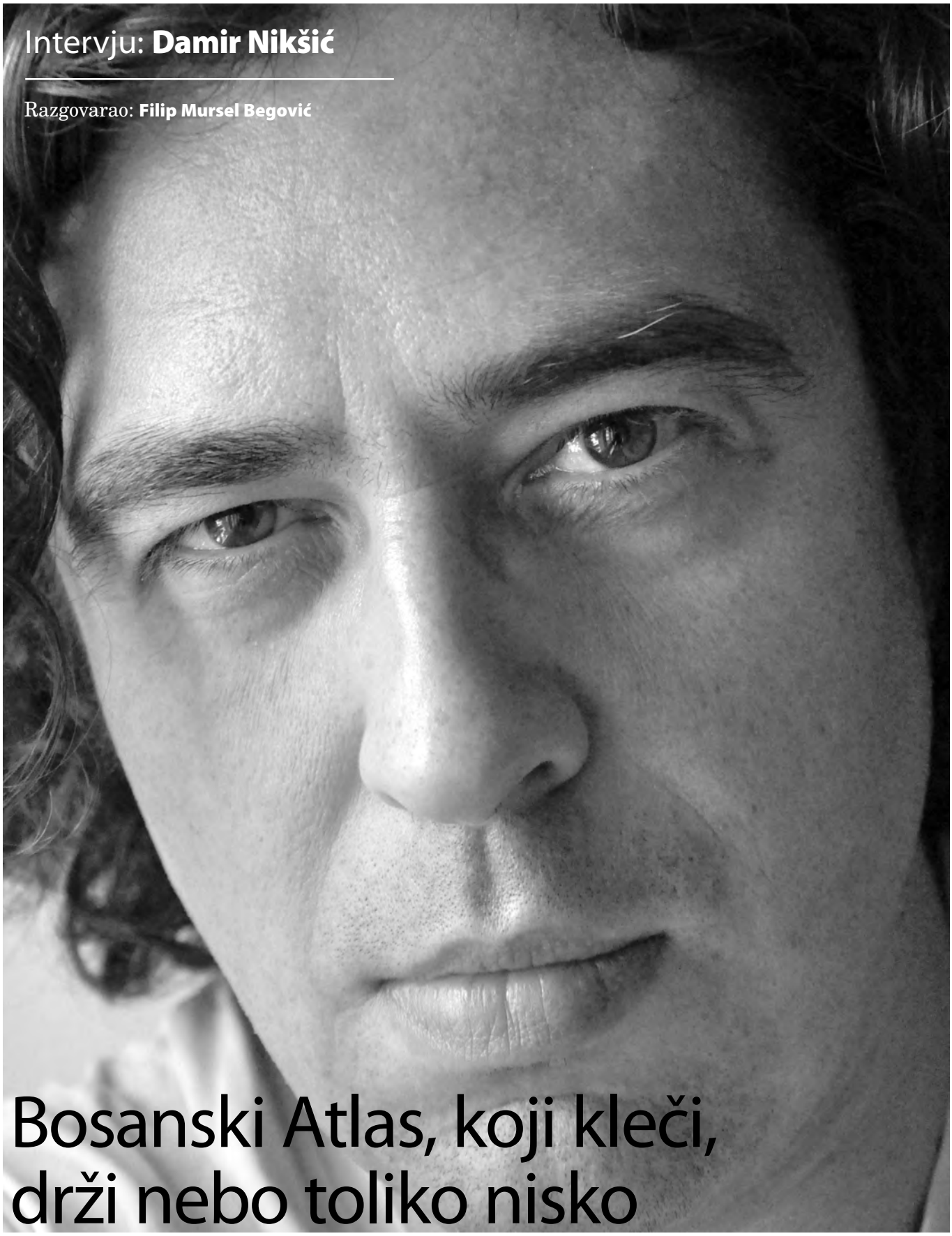

Bosanski Atlas, koji kleči, drži nebo toliko nisko **da moramo intelektualno puzati**

Mr. Damir Nikšić, rođen 1970. godine u Brezovom Polju kod Brčkog, bosanskohercegovački je konceptualni umjetnik. Studirao je na likovnim akademijama u Sarajevu, Milanu i Bologni. Diplomirao je 2000. godine na Akademiji likovnih umjetnosti u Sarajevu, Odsjek za slikarstvo. U periodu 2000.-2004. godine studirao je na postdiplomskom studiju na University of Arizona, SAD. Magistrirao je 2004. godine iz likovnih umjetnosti i historije umjetnosti. Predavao je na Northwestern University u Evanstonu, SAD. Bio je član grupe "Maxumim". Izlagao je na Venecijanskom bijenalu 2003. godine u internacionalnoj selekciji. Živi i radi u Sarajevu.

Sugestivan si u svojim video performansima, koristeći različite medije i oblikovne postupke djeluješ hipnotički, a time pokazuješ nevjerojatan talent da svoju angažiranost preneseš na gledatelja i posve ga okupiraš. Na koji način ti to uspijeva?

To je vjerovatno radi toga što koristim opšta mjesta pop kulture ili opšta mjesta folk kulture u zadnje vrijeme. Ponavljanje i trans su stari trikovi mnogih duhovnih praksi, misticizma naročito. Igram se sa psihologijom medija. Najvažnije je unijeti se, a onda više nije važno da li si iskren ili glumataš, bitno je da ilustruješ određeni duh, osjećaj, stanje, da se ono vidi na tebi, da se prepoznaje, da insistiraš na održavanju tog stanja nekoliko minuta i onda se ono prenosi na gledaoca. Treba da budeš kao membrana zvučnika ili bubnja koji zadaje ritam i takt. Ne treba prenaglo skakati iz stanja u stanje, već postepeno, pa onda provozati publiku jedan krug, napraviti loop, opisati jednu temu. Mnogi su danas prebrzi i šizotemični, žele sve odjednom, treba izolovati osjećaj, misao i usporiti, ali postepeno mijenjati kada vidiš da pažnja opada. Naravno, najbitnije je privući pažnju sa nečim što je dovoljno poznato kulturološki, pa makar ono ne bilo eksploatisano prije u medijima, ali je bitno da se prepoznaje iz svakodnevnice, da postoji zajednički jezik. Ja u svojim djelima nastojim pronaći zajednički jezik sa publikom, bitno je da se razumijemo. To je danas teško postići. Ne zavidim onima koji nemaju svoju publiku koja razumije tačno šta radiš. Ja na taj način i obrazujem publiku šta je to umjetnost, da nekada ona ne mora imati naoko smisla, ali da često potpuno razumijemo o čemu se radi u djelu nekim unutrašnjim razumijevanjem.

Živiš li uloge koje neprestano mijenjaš, te tvoje Bismille guerille, zatočenika Guantanamera, mini star-a kulture, bosanskog Indijanca... Koristiš se raznim postupcima: citatnost, kolažna montaža, fragmentiranja ranije cjeline i sastavljanje novih sklopova. Tko je uopće Damir Nikšić? Znaš da se počesto znaju šaliti sa glumcima koji i u stvarnom životu počinju glumiti svoje uloge. To je neka vrst profesionalne deformacije.

Te uloge su sve redom nekakvi arhetipi, fragmenti i interpretacije istog lika, u zavisnosti od faze, od situacije. I revolucionari iz šume se kasnije pretvaraju u ministre, to su isti ljudi, ali druga je problematika i drugačije oružje, drugačija strategija. Ja nisam profesionalni glumac. Ja ne glumim na tuđe tekstove niti se moram uživljavati u uloge po narudžbi. Ja glumim na svoje tekstove i ne moram se u te uloge uživljavati jer dolaze same od sebe, osim onda kada snimam, ali i onda sam prezauzet drugim stvarima, kadriranjem, estetikom, izvedbom, tako da ja nikada nisam u biti uživljen u ulogu kao što bi neki glumac bio, a to je i dobro, jer bi to onda bila gluma, a ne umjetnički performans. Umjetnički performans je kada nastojimo izolovati osnovnu misao, duh ili stanje i u datom momentu ga prikazati, pokazati onako kako to izgleda nama umjetnicima u životu, u kontekstu života. Mi se ne bavimo žanrom, stilom, mi nastojimo biti bez stila i žanra, iznijeti svaki put nešto drugo, novo, ili perfetizirati staro. Ne robujemo formama glume, teatra, filma. Ja se nadam.

Po ocjeni Aide Abadžić Hodžić jedan od najboljih video radova nastalih nakon posljednjeg rata je tvoj rad pod nazivom *If I wasn't Muslim* u kojem znalački i u konceptu vrlo usklađeno citiraš melodiju, žanrovske elemente i scensku dramaturgiju poznatog broadwajskog mjuzikla *Violinista na krovu*. Kako je taj video nastao? Nakon što je video "procurio" na youtube po islamskim forumima proglašen si za najvećeg islamskog konceptualnog umjetnika. Koliko si se odmakao od perioda kada si putem citatnosti, u tragično-ironijskoj distanci, propitivao vlastiti identitet i jednakopravnosti demokracije u svijetu kojeg oblikuju dominantno zapadne vrijednosti?

Nije mnogo umjetnika radilo video umjetnost onda i nema ih mnogo da je radilo video umjetnost a da nije zakoračilo u filmsku umjetnost. Ja sam jedan od prvih koji su radili video na našim prostorima. Ja sam magistrirao u SAD u tzv. "novim žanrovima" umjetnost performansa, instalacije, te, između ostalog, i video umjetnost. Ja sam ostao dosljedan video umjetnosti i pratim njen razvoj, nadam se da to mogu glasno i slobodno reći. Video više nema smisla ako nije video, ako se seli na platno. Istinski video traži ekran. Danas je ekran onaj na našem laptopu ili desktopu. Danas je video glavni medij interneta. Ja sam također jedan od prvih, u stvari prvi koji je svoje radove svojevoljno i odgovorno stavio na internet mada sam tim riskirao prodaju svojih video radova kolekcionarima, galerijama i muzejima. Ja sam imao ozbiljne video radove na svom sajtu i na youtube onda kada su moje kolege to smatrale gubitničkim, očajničkim, kada su mi se rugali radi toga. Ja sam prigrlio novi medij i demokratizaciju tog medija, demokratizaciju kvalitetne umjetnosti, naročito angažovane umjetnosti i to apsolutno ima smisla, ali veoma malo zarade. Video je u biti nastavio da postoji samo i jedino na internetu gdje u zadnjih nekoliko godina postaje osnovni medij. Svi moji video radovi na YouTube imaju Creative Commons licencu, dakle dijelim ih sa drugima, dajem drugima da upotrijebe moj video u svojima.

Što se tiče drugog dijela pitanja, može se vidjeti da je čitav svijet odmakao u tom odnosu. Ja sam imao tu sreću ili nesreću da budem prvi, na udaru, da definišem neke stvari i odnose prije svih jer sam se zatekao u SAD od 2000. do 2006., a dolazio sam iz Sarajeva u kojem smo sve te stvari o predrasudama, orijentalizmu i antisemitizmu 21. vijeka imali prilike vidjeti na djelu prije nego je on stupio na svjetsku scenu u takvim razmjerima. Tako da sam mogao anticipirati sav jezik mržnje koji bi Amerikanci, ili Zapadnjaci općenito, mogli zamisliti ili izmisliti. Već sam ga poznavao, već sam znao najgnusnije viceve koje sam im mogao preporučiti, kao i islamofobske argumente koje sam čuo početkom devedesetih od Arkana, Mladića, Karadžića. No imajući u vidu da je ta ista američka vojska za njima izdala potjernice, samo sam htio obratiti pažnju da i sami ne upadnu u zamku i ne naprave istu grešku, što su naravno učinili.

Moji povratci u BiH su moji povratci u srce Dinarskih Alpa. Tu pronalazim dušu, duh, ideje i inspiraciju mukotrpnim radom, umjetničkim i društvenim angažmanom, borbom protiv zatucanosti, primordijalizma, ali i ta zatucanost ima svoju logiku i porijeklo i opravdanje i vrijedna je istraživanja.

*

Ako želimo otkriti Boga, njega ćemo pronaći u svemu pa i u Bosni i Hercegovini, a sebe, porijeklo svoje duše možemo pronaći samo u ovoj tmurnoj Bosni i surovoj Hercegovini jer tu smo, čini se, bili prije svih drugih, još od zadnjeg ledenog doba.

Sjetimo se samo Abu Ghraib-a. Ja sam im pokušao reći da je ono što čine u stvari moderni antisemitizam. Međutim sada je drugačija situacija i u Evropi i u Americi nego što je bila na kraju prošlog i početkom ovog milenija. U današnjoj Evropi Bošnjaci više nisu jedini ili rijetki muslimani kojima se treba iščuđavati i koji predstavljaju neku iznimku. Pariz, London, Berlin izgledaju daleko više poput Teherana nego Sarajevo. Ovdašnji ljudi izgleda malo putuju pa to ne znaju, zaglavljeni su u križarskoj prošlosti i imaju teške rasističke predrasude, što je karakteristično za mnoge slavenske narode koji su do skora bili dijelom velike slavenske imperije pa nisu imali prilike upoznati se lično, u prvom licu i iz prve ruke sa drugim rasama i kulturama. Sada je sve drugačije. U ovom momentu počinje normalan, ravnopravan i bitan dijalog koji prije nije postojao. Postojao je samo eurocentrični monolog, nazadni i zatucani, i nadasve štetni rasistički diskurs. Sada se stvari mijenjaju na svjetskoj političkoj sceni i u ekonomiji. Kina je tu. Demokratske promjene Arapskog proljeća, itd. Zato je posve nemoguće da se ponovi genocid nad muslimanima u Bosni a da ovog puta protesti zbog toga u evropskim gradovima, kao i pritisak građana na Vijeće Evrope ne bude mnogo ozbiljnijih razmjera, osim ako bi genocid nad muslimanima i progon muslimana iz Evrope bio evropskih razmjera i organizovan od same EU, ali u tom slučaju govorimo o definitivnom kraju i skandalu evropske civilizacije. Stoga, sada je samo bitno raditi na tome da ovi koji su se razmahali i razgraktali protiv civila muslimana, kao i oni koji su ih slušali nekoć kada su direktno radili na progonu i torturama, pljački i ostalom, a danas rade na trbušnim mišićima, masnoćama, celulitu, zdravoj ishrani i triviji – shvate konačno koliki su idioti bili i da historijski sud, umjetnost, zdrav razum ne propusti zalijepiti ovim idiotima jednu veliku historijsku šamarčinu kako nam se ti pametnjakovići ne bi više ponavljali.

Iskreno, poslušao sam nekoliko tvojih intervjua na internetu i čini mi se da to što pričaš zvuči poprilično utopistički. Čuj, Sarajevo slobodan grad za umjetnike. Naši političari čim čuju za kulturu, odmah se uhvate za pištolj (da ovo nije ugledan časopis sa dugom tradicijom rekao bih da se uhvate za nešto drugo). Kakvu slobodu sanjati u vremenima rasprodaje svega i svačega, ideala, morala, radnih mjesta, fabrika, u

vrijeme odljeva mozgova, u vrijeme zatvaranja temeljnih kulturnih institucija...?

Sarajevo je dovoljno mali grad da bi jedan kvart u njemu napravio veliku promjenu ne samo u gradu, već u državi, pa možda i u regionu. Doselilo bi se tu na određeno vrijeme mnogo mladih ljudi. Hrana je jeftina, smještaj, sve se može – ako se ljudi povežu, ako nisu otuđeni. Dovoljno je biti organizovan, uporan, okupirati određene prostore, napraviti skvot, što nije utopija već praksa u mnogim evropskim gradovima već desetljećima. To u Sarajevu nije još pokušano, što ne znači da ne bi moglo proći dobro. Isto tako, Sarajevo je dovoljno mali grad da, jedna mala grupa intelektualaca, umjetnika, uticajnih javnih ličnosti ne bi mogli organizovati ili lobirati za tako nešto kod svojih prijatelja, poznanika, svoje generacije na pozicijama, opštinskih načelnika, policije samo kad bi to uistinu htjeli.

Sloboda, prava umjetnička sloboda se i dešava u takvim uslovima. Najgore je kada umjetnici trče za karijerom, kada sve funkcioniše i kada se lome pred vratima institucija, kancelarija, investitora. Istinska sloboda dolazi kada svi miševi pobjegnu sa broda koji tone. Tih nekoliko minuta prije kraja je najbolje što historija može pružiti umjetniku, i najbolje što umjetnik može pružiti historiji umjetnosti, jer umjetnici, istinski umjetnici su naučili da se treba uzdati "u se i u svoje kljuse". Oni su možda jedini koji baštine ovu filozofiju pored običnih seljaka. Svi ostali računaju na pomoć, samilost, kredite, veze. Tako da vjerujem da su u narednom periodu upravo umjetnici, u saradnji sa poduzetnicima, radnicima i seljacima, da se tako marksistički izrazim, dakle onima koji su voljni raditi i proizvoditi - ti koji će pokazati kako se izvaditi iz krize oslanjajući se samo na svojih deset prstiju, na kreativnost i ne toliko na ideje koliko na informisanost. Zašto kažem ne ideje? Radi toga što smo u proteklom periodu radi neinformisanosti protraćili mnogo

Voliš se u svojim video performansima poigravati sa kapama koje su Bošnjaci nosili kroz povijest. To jest poigravaš se sa identitetarnim kompleksnostima, ali i kompleksima koji kroz povijest prate Bošnjake. Tvrdim da francuzica ne može biti nacionalna kapa Bošnjaka (bosanskih muslimana) jer samo ime joj govori što je, fes su donijeli Turci a ni on nije njihov, uvezli su ga u vrijeme modernizacije osmanskog sultanata. Šta je identitetarno pokrivalo bosanskih muslimana, Bošnjaka?

Te kape su karakteristične za konstrukcije nacionalnih identiteta 19.-tog vijeka. To danas ne postoji više. Bošnjaci su kaskali za tim u prošlosti i izgleda da je to dobro, jer to nisu nikada riješili niti ustanovili, a i da jesu poput drugih, danas to više nema, niti bi imalo ikakvog smisla, tako da se možemo prepustiti ovom vremenu i post-modernistički poigravati sa tim trivijalnim konstrukcijama moderne nacije i modernog folklorno-nacionalnog identiteta. Ono što je danas pokrivalo, ono što je poklopilo današnje Bošnjake nije identitarno, već intelektualno nebo koje Bosanski Atlas drži jako nisko. Zatupljenost masa i impotencija intelektualaca čine da Bosanski Atlas koji kleči, koji se saginje da kupi nekakve mrve informacija, znanja, profita koje ispadnu onima u prolazu, drži nebo toliko nisko da moramo intelektualno puzati. Ali to je poznato svima.

vremena izmišljajući toplu vodu. Nisu bitne genijalne i megalomanske ideje, koliko dobri i pravi potezi i mali koraci u datom trenutku.

Nije li bosanski čovjek, pogledaj samo u prošlost, trenutno najslobodniji? Svatko može reći što mu je na duši bez da ga se odvede u zindan – od sarajevskog taksiste do sarajevskog umjetnika poput tebe. Nema Turaka, nema Austrijanaca, doduše samo administrativno jer znamo za ekonomsko-gospodarstvene ovisnosti. No, možemo reći da je bosanski čovjek slobodan, a da ne zna šta će sa svojom slobodom pa se nad njega neprestano nadvija sjenka budućih međuetničkih sukoba, neprestanih političkih kriza, budućih poskupljenja režija... Uz sve to govorimo o autogetoizaciji (o kojoj si ti pjevao), a u intervjuima si naglašavao i svoj koncept nacije – u biti pomirljivo si govorio o pomirenju do sada nepomirljivih nacionalnih suprotnosti.

Upravo sam i rekao da je ovo najbolji trenutak za slobodu, kada se sve raspada, za umjetničku slobodu i slobodno djelovanje, ali nije bosanski čovjek toliko slobodan zbog samog sebe, zbog despotskog odgoja i mentaliteta. Navikao je da uhodi i navikao je na uhode. Ovaj put te uhode možda ne rade za svjetske sile, već za sitni čar i šićar. Sitnoj i jadnoj duši je najgore vidjeti svoga koji se je oslobodio okova kompleksa i gluposti. Drugoga će cijeniti i poštovati, ali svog će nastojati saplesti i spengati jer ovdje se uspjeh, sreća i sloboda ne praštaju. Brat bratu zavidi na sreći, ne krije zavist i sije spletke. Ali doći će sve na svoje.

A to o sukobima i budućnosti. To čeka svakoga, ne samo bosanskog čovjeka. To podjednako čeka i Grke, i Španjolce, i sve ostale. Ali eto, izgleda da je lakše zloslutno projicirati sve to na dežurne Bosance kao da mi samo na jad i čemer imamo monopol.

Dopusti i meni pravo na mišljenje, naime, tvrdim da je nacionalno kapa svih Bosanaca, ni manje ni više nego šljem. Bosancu može na glavu pasti štošta, upravo kao što mu na pamet pada štošta. Dakle, nudi se kompromisno, ali i korisno rješenje: šljem. Bosanac uvijek sa sobom mora nositi šljem da mu na glavu ne padne klavir, Dodik, Lagumdžija, Čović, ministarska šestorka, ormar pun kalendara iz 1942., da mu se ne sruči 1995. Srebrenica na glavu, Daytonski sporazum, ili tajkun sa sto tona privatizacijskog otpada. Možeš li, lijepo te molim, nastaviti niz ovih tranzicijskih padavina?

Srećom je to tvrda bosanska glava pa možemo još štošta preko nje preturiti.

Slažeš li se sa čestom usporedbom da je Bosna i Hercegovina po političkoj i društvenoj situaciji kao Palestina? Naime, osobno mi je bliža tvoja interpretacija indijanskog rezervata.

Jeste. Jako blizu Palestine, i to po mentalitetu Palestinaca, a koji je mentalitet opšte nesloge i manjka organizacije i dogovora. To je karakteristično za svaki geto. No izolovan je onaj koji dopusti da ga izoluju.

Jesi li jugonostalgičan? Kaže se u Sarajevu da što si urbaniji to si jugonostalgičniji.

Nisam jugonostalgičan. To što se tiče urbanosti i jugonostalgije – to je nostalgija za putovanjima po gradovima bivše Juge, za druženjem ovdašnje gradske raje sa gradskom rajom Beograda, Zagreba, Splita, Novog Sada, Ljubljane. To neki vide kao jugonostalgiju, ali to je sasvim normalna potreba za putovanjem i druženjem. Ako možemo da se družimo na drugim jezicima, tuđim jezicima, zašto ne bih i na jezicima koje razumijemo.

Šta je za tebe politički lijevo, šta desno, a šta centar? Čini se kao da više ne postoje granice, postoje apsurdi, rekao bih da postoji lijevo desničarenje i desno ljevičarenje i nešto između što nema imena, ali znamo da je vazda na štetu naroda. Možeš li mi opisati bosanskog umjetnika koji razmišlja lijevo i onoga koji razmišlja desno, ili u skladu sa semaforom - ili zeleno ili crveno.

Šta god bili, kako se god deklarisali – nekom nismo po volji. Ne možemo svima ugoditi, a opet, s druge strane, možda se samo radi o nesporazumu. Problem je u tome da svi imaju ambicije da svima upravljaju. Dovoljno je upravljati sobom. Ponekad suprotnosti i sukobi unutar nas nisu opravdani, već rezultat lažnih dilema. Lažna dilema je intelektualna bomba koja može uništiti čitava društva, porodice, a naročito individue.

Čovjek je biće koje izmišlja kategorije, poima i izolira elemente i postavlja ih kao suprotnosti, a da ovi često to nisu. Čovjek ih sukobljava na

Ja sam imao tu sreću ili nesreću da budem prvi, na udaru, da definišem neke stvari i odnose prije svih jer sam se zatekao u SAD od 2000. do 2006., a dolazio sam iz Sarajeva u kojem smo sve te stvari o predrasudama, orijentalizmu i antisemitizmu 21. vijeka imali prilike vidjeti na djelu prije nego je on stupio na svjetsku scenu u takvim razmjerima. Tako da sam mogao anticipirati sav jezik mržnje koji bi Amerikanci, ili Zapadnjaci općenito, mogli zamisliti ili izmisliti.

nekoj mentalnoj pozornici, takmiči ih, umjesto da shvati da svi elementi sarađuju u istom. To su tragovi dualizma, politeizma. Jednost ili "tevhid" nas uči da ni nebo ni zemlja nisu različiti već su elementi jednog istog staništa; da duh i tijelo nisu u sukobu niti su različiti, već su elementi istog staništa, itd. To su znali i Indijanci, a moderni čovjek, eto, nije u stanju da to pojmi pa mora sebi da to ilustruje u "Avataru" npr. Što više želimo izolovati jednu vrijednost kao jedinu vrijednost, superiorniju od drugih, više se ponašamo poput mnogobožaca koji su izmišljali kultove, božanstva ovoga ili onoga: trgovine, brzine, rata,... kako je ko sebe identifikovao, tako ih je sebi izabirao za ideju vodilju, tj. Idola. Isto je i sa partijama. One su samo odraz psihologije društva. Neke idealiziramo, neke romantiziramo, neke demoniziramo i tako u krug. Ali u biti – mi smo ti koji trebamo da sarađujemo u istom, a to je opšta dobrobit. To bi trebala biti politika. Politika ne bi smjela biti arena gdje se samo i jedino sukobljavaju mišljenja, već laboratorija u kojoj se mišljenja krčkaju zajedno i iznalaze formule i rješenja.

Primijetio sam da je Bosna puna fašista. Naime, u medijima stalno nailazimo na naizmjenična čašćenja i lijevih i desnih koji se međusobno označuju fašistima. Smatram da je riječ o povišenim tonovima, o radikalizaciji medijskog govora, o polemikama koje se svode na osobna vrijeđanja i vađenja prljavog rublja i naposljetku o nedostatku kulture. Umijemo li mi uopće razgovarati jedni sa drugima? Istodobno nas zamaraju sa lažnim obećanjem suživota.

To je upravo to demoniziranje. Upiranje prstom i proglašavanje za vještiču ili vješca, pozivanje na linč. To je, opet ponavljam, srednjevjekovna i primitivna ideološka praksa koja je postojala i u socijalizmu kod Slavena. To je jedna psihoza koju Evropa gaji već dugo, od Inkvizicije čini mi se. Proglasiti nekoga za đavolovu ljubavnicu ili slugu, fašistom, ovim onim, bez argumenata – to je čisti Dekameron.

Ne umijemo razgovarati jer nemamo o čemu. Ne da nam se lijepo razgovarati jer nema lijepih stvari. Da ima bilo kakvih lijepih stvari, lijepih govora, lijepih riječi, lijepih ideja, lijepih vijesti – mi bi o njima u parku, u kafani, kafiću i kod kuće lijepo i raspredali, ali nema ih, pa je sve trlababalan, glodanje iste oglodane kosti. I komplimente smo zaboravili udjeljivati, kao da nas koštaju. Da ih možemo kako naplatiti i onda bi škrtarili na njima i skupo ih naplaćivali. Škrti smo na lijepim riječima i lijepim mislima. Zato nam i nije lijepo.

Jedan od najveći hrvatskih pjesnika Boris Maruna, koji je pola života proveo u egzilu, vrativši se u Hrvatsku devedesetih napisao je zbirku pjesama pod naslovom "Bilo je lakše voljeti te iz daljine". Možeš li opisati svoje ljubavi prema Bosni – iz perspektive Amerike i Švedske u kojima si živio i studirao, te sada, kada si se vratio u svoju zemlju?

Razočara te grad, naravno. Grad te razočara, ali periferija, običan čovjek, Bosanac, Hercegovac te uvijek oduševi. Ma ponekad smo sami sebi krivi radi toga što očekujemo previše toga od Bosne. Emotivni smo, a Bosna je kao i svaka druga zemlja: oni koji teško žive nemaju vremena za priču o Bosni, moraju da rade; oni koji dobro žive – ni oni nemaju vremena za priču o Bosni, oni bi da se provode, i tako.

Mnogi osporavaju multietničnost Sarajeva nakon rata. Govori se da su Srbi i Hrvati protjerani, da je Sarajevo etnički očišćeno. Koje je tvoje mišljenje?

Pa slušaj, i ja sam jedva prihvaćen vrativši se nazad, s obzirom da nisam bio tu tokom rata, to mi do dan danas nije oprošteno, sudeći po nekima. I mene su protjerali par puta iz Saraje-

Nisu bitne genijalne i megalomanske ideje koliko dobri i pravi potezi i mali koraci u datom trenutku.

*

Problem je u tome da svi imaju ambicije da svima upravljaju. Dovoljno je upravljati sobom. Ponekad suprotnosti i sukobi unutar nas nisu opravdani, već rezultat lažnih dilema. Lažna dilema je intelektualna bomba koja može uništiti čitava društva, porodice, a naročito individue.

*

Što više želimo izolovati jednu vrijednost kao jedinu vrijednost, superiorniju od drugih, više se ponašamo poput mnogobožaca koji su izmišljali kultove, božanstva ovoga ili onoga: trgovine, brzine, rata,... kako je ko sebe identifikovao tako ih je sebi izabirao za ideju vodilju, tj. Idola. Isto je i sa partijama. One su samo odraz psihologije društva.

*

Ne umijemo razgovarati jer nemamo o čemu. Ne da nam se lijepo razgovarati jer nema lijepih stvari. Da ima bilo kakvih lijepih stvari, lijepih govora, lijepih riječi, lijepih ideja, lijepih vijesti – mi bi o njima u parku, u kafani, kafiću, kod kuće lijepo i raspredali, ali nema ih, pa je sve trlababalan, glodanje iste oglodane kosti.

va i znam kako se osjećaju prognani. Prvo sam bio prognanik sa teritorije RS-a, tj. Grbavice, a onda sam bježao od lokalne militantne politike nakon rata. Ali sam se uporno vraćao svaki put kada skupim snagu i izgradim nove kontakte vani.

Nije prvi put da se iz Sarajeva protjeruju čitave grupe i da se uništava njegova multietničnost. Sjetimo se samo kako je Sarajevo ostalo bez svojih Aškenaza i Sefarda u onom tamo ratu i pod čijom vlasti se to dešavalo. Predsjedništvo RS-a je isto tako htjelo Sarajevo napraviti etnički čistim srpskim gradom u ovom zadnjem ratu. Tada su u Sarajevo kao u jedan veliki konc-lager za evropske muslimane došli mnoge muslimanske izbjeglice sa etnički očišćenih teritorija RS-a, i naravno, u nemogućnosti da se vrate svojim domovima, tokom dvije decenije su zauzeli busije i pustili korijene u Sarajevu kao što su i u mnogim drugim evropskim i američkim gradovima. Da ih je Banja Luka i Zapadni Mostar pustio da se vrate njihovim domovima na teritorije sa većinskim hrvatskim i srpskim stanovništvom vjerovatno bi se i Sarajlije mogle vratiti u Sarajevo, zato isto pitanje treba postaviti, tj. istu važnost u ovoj problematici treba dati i drugim glavnim gradovima decentralizirane BiH. To što su oni manji ne znači da nisu jednako odgovorni za ovaj problem i da se ubuduće trebaju provlačiti i izvlačiti ili posmatrati odvojeno. Problem multietničnosti i etničkog čišćenja je problem čitave BiH i na tom nivou se i rješava. Pa čak i šire. To je pitanje Zapadnog Balkana i pitanje Evrope. Dakle, isto pitanje važi i za Beograd i Zagreb. Naime, da srpske izbjeglice iz Hrvatske nakon Bljeska i Oluje (u optužnicama Haškog tribunala nazivaju se združeni zločinački pothvati) nisu zauzele kuće i zemljišta muslimanskih izbjeglica iz Bosne koji su pobjegli u Sarajevo, svi bi mogli na svoje. Tako da je bolje ne optuživati Sarajevo za neke stvari i ideje koje su generirane i krenule iz drugih centara. Sarajevo je vjerovatno tužan rezultat tih politika, ali

ne i arhitekt. To je pametnim ljudima u svijetu i kod nas jasno, ali pasjaluk ne bi bio pasjaluk kada bi ostajao u granicama zdravog razuma i elementarnog poznavanja historije.

Surađuješ li sa umjetnicima iz regije?

Da. Ima dosta saradnje, ispod tezge, samoorganizovano. Nema previše podrške od institucija. Oni brinu svoju brigu i vode svoju politiku.

"Značaj intimnih priča i osobnog razumijevanja historijskih događaja u određenom prostoru i u određenoj vremenskoj epohi značajna je karakteristika mlađih umjetnika", napisala je Aida Abadžić Hodžić koja je pokazala rijetko kritičarsko zanimanje za tvoju generaciju. Veliki broj bh. umjetnika mlađe generacije danas živi i djeluje izvan Bosne i

Ja sam imao ozbiljne video radove na svom sajtu i na youtube onda kada su moje kolege to smatrale gubitničkim, očajničkim, kada su mi se rugali radi toga. Ja sam prigrlio novi medij i demokratizaciju tog medija, demokratizaciju kvalitetne umjetnosti, naročito angažovane umjetnosti i to apsolutno ima smisla, ali veoma malo zarade.

*

Ne ljute idioti, ljute oni za koje mislimo da su pristojni i objektivni kada idiotima daju medijski prostor.

Sarajevska scena angažovane umjetnosti moje generacije je jaka kao beton, mnogo jača nego u Zagrebu ili Beogradu samo što nas je malo ostalo da djelujemo iz Sarajeva.

*

Ja sam se davno zarekao da ću da bajpasujem institucije umjetnosti i kulture i da ću da izgradim vlastiti odnos i vlastitu publiku, i mediji kao što je internet, kablovska televizija i drugo, išli su mi samo na ruku.

*

Najgore je kada umjetnici trče za karijerom, kada sve funkcioniše i kada se lome pred vratima institucija, kancelarija, investitora. Istinska sloboda dolazi kada svi miševi pobjegnu sa broda koji tone.

Hercegovine, a svojim radovima dotiču neka od najosjetljivijih pitanja suvremenog evropskog društveno-političkog i kulturnog života, poput tvoga rada *Cravate à la Bosniaque*. Koliko surađujete, okupljate li se, kujete li kakve zavjere ili se sve svodi na samostalne istupe?

Ne kujemo nikakve ni zavjere ni planove. Svako radi svoje. To tako biva. Rastemo, odrastamo, ne moramo više praviti kompromise, graditi kolektivnu svijest, kolektivne radove. Bitno je razvijati individualizam čak i onda, tj. naročito onda kada individualizam nije "u trendu".

Koja je razlika između tebe mini star-a i onog pravog ministra političara – i ti tražiš pozornost, šarmiraš, kudiš, blag si, strog si... Jesi li sa performansom mini star kulture postigao željeni efekt i planiraš li ga nastaviti u budućnosti? Naime, jednom ministar uvijek mini star – fotelja se u Bosni teško odriču i najuporniji.

Naročito kada se sam ustoličiš u fotelji koju si sam kreirao. To je moj angažovani umjetnički rad. On je već dobro poznat i promoviran ne samo kod nas nego i u svijetu. Ja posjedujem autorska prava, naravno, kojih se po zakonu ne mogu odreći, ali ako neko želi otkupiti – bujrum. Razlika je u tome da ja nisam sjeo na stolicu koju su kreirali demokratski predstavnici novcem poreznih obveznika. Ja sam kreirao svoje Ministarstvo kulture BiH prije njih. Dao sam im petnaestak godina fore da se sjete da to urade, ali nisu, tako da ja zadržavam sva autorska prava i slavu tim više što ja to sve radim o svom trošku, a ne o trošku poreznih obveznika.

Možeš li pojasniti svoju nedavnu izložbu u Sarajevu? Slavoj Žižek, Marx i Engels sa turbanom mi nikako ne izlaze iz glave.

Ja sam te slike izložio prvi put kod Pierra u galeriji Duplex početkom 2011. Par dana nakon otvaranja desilo se Arapsko proljeće. Arapi su pokazali da su klasno i demokratski osviješteni, spremni i sposobni svrgnuti diktatore. To je bila demokratija na djelu, revolucija. Nekako sam predvidio te promjene svojim djelima i izložbom. Arapski klinci kojima se odavno imputira samo i jedino islamski fundamentalizam bili su daleko efikasniji u borbi za demokratiju, za razliku od evropskih koji se smatraju liberalnim, a razmišljaju ekstremno konzervativno i tradicionalno kada se radi o "drugom". Izložbu sam ponovio na dan "okupacije svijeta" kasnije te godine.

Koliki je utjecaj na tvoj rad imao strip?

Strip je imao veliki uticaj na mainstream umjetnost kao što je film, naročito Hollywood. Strip je konačno dobio svoje mjesto u kulturi i umjetnosti. Nije više outsider, nije subkultura, nije više anegdota, strip je definitivno podigao generacije kreativnih ljudi i sasvim normalno zauzima mjesto u današnjoj industriji umjetnosti. Strip je, na kraju krajeva, reprezentativna umjetnost starog svijeta. Gotovo sve što vidimo isklesano na zidovima Egipta, Sumera, Akada - jeste strip.

Osim što si završio Likovnu akademiju, očito je da imaš glumačkoga dara, režiserskog, pjevačkog. Multitalentiran si, one man band. Mimika, dikcija, tempo, glazbeni talent, način na koji režiraš svoje video klipove... govori da se u Bosni pojavila rijetka umjetnička "biljčica". Da kojim slučajem živiš u Hrvatskoj, uvjeren sam, bio bi proglašen genijem. Tebe je zadesilo da živiš u BiH. Jesi li zadovoljan svojom recepcijom? To jest, kako podnosiš nedostatak recepcije?

Meni je draže ovako. Ja sam se davno zarekao da ću da bajpasujem institucije umjetnosti i kulture i da ću da izgradim vlastiti odnos i vlastitu publiku, i mediji kao što je internet, kablovska televizija i drugo, išli su mi samo na ruku. BiH je država u kojoj ne postoji dobra umjetnička infrastruktura i ja odlično opstajem u uslovima postkolonijalnog trećeg svijeta. To mnogi pametni i razumni ljudi iz inostranstva dobro shvataju i razumiju, tako da i sa njima imam direktan odnos, bez posrednika lokalnih umjetničkih i kulturnih institucija koji bi me plasirali tamo gdje mi nije mjesto, tj. koji u biti ni ne znaju šta bi sa mnom jer ne shvataju niti pripadaju toj i takvoj umjetničkoj sceni i promišljanju. U Hrvatskoj bi mi na putu izraza i poruke stajali mnogi u institucijama umjetnosti koji se po inerciji postavljaju između umjetnika i njegove publike, i koji to rade previše školski, rigidno i dosadno.

Moji povratci u BiH su moji povratci u srce Dinarskih Alpa. Tu pronalazim dušu, duh, ideje i inspiraciju mukotrpnim radom, umjetničkim i društvenim angažmanom, borbom protiv zatucanosti, primordijalizma, ali i ta zatucanost ima svoju logiku i

porijeklo i opravdanje i vrijedna je istraživanja. Da želim internacionalnu karijeru, da je već nemam, da sam nepoznat vani, sigurno ne bih mislio da mi je Hrvatska može pružiti, išao bih dalje, kao što već i jesam. U Hrvatskoj bih se sigurno bezuspješno borio protiv lokalnih predrasuda, a za to nemam vremena. Sarajevska scena angažovane umjetnosti moje generacije je jaka kao beton, mnogo jača nego u Zagrebu ili Beogradu samo što nas je malo ostalo da djelujemo iz Sarajeva. Razasuti smo po svijetu. Ovako djelujem direktno iz Bosne, imam na raspolaganju ambijent i kontekst, i povezan sam, interesantan sam kao takav ljudima iz velikih umjetničkih centara kao što su Pariz, New York i drugi. Meni je za sada dobro i mislim da uspijevam izvući maksimum iz date situacije.

Bavio si se raznim temama koje muče islamski svijet, položajem muslimana na Zapadu nakon 11. rujna prije svega, no uspio si to povezati i sa bosanskim muslimanima. Ja sam naprosto bio oduševljen tvojom glazbenom intervencijom na himne zapadnih zemalja. Tekst himni si sveo na jednu riječ, na ime Muhammed. Na koji način bi ti odgovorio na karikature Poslanika islama? Evo, bit ću otvoren, naručio bi za Behar tvoju likovnu reakciju na karikature.

Ja te karikature nisam zagledao. Znam za onu sa psom i na nju sam odgovarao, nacrtao sam autoportret sa turbanom na tijelu psa i nazvao to Cynic Islamic i dodao da je "muslimanima i psima" ulaz u Evropu zabranjen. Što se tiče karikatura Poslanika tu mi nešto nije jasno. Ako je nacrtan Arapin, semita – kako muslimani znaju da je to poslanik Muhammed, ako poslanik nigdje i nikada nije predstavljen u islamskoj kulturi? Na šta se oni referiraju, ako se već zapadni karikaturisti referiraju isključivo na svoju tradiciju crtanja antisemitskih karikatura? Ja sam ime Muhammed koristio kao lično ime

U današnjoj Evropi Bošnjaci više nisu jedini ili rijetki muslimani kojima se treba iščuđavati i koji predstavljaju neku iznimku. Pariz, London, Berlin izgledaju daleko više poput Teherana nego Sarajevo. Ovdašnji ljudi izgleda malo putuju pa to ne znaju, zaglavljeni su u križarskoj prošlosti i imaju teške rasističke predrasude,

građanina Muhammeda u zemljama čije sam himne pjevao, kao simbol integracije, ali upadanje u zaključke da se na karikaturama radi o poslaniku Muhamedu je prihvaćanje prve premise da je to zapravo i upravo njegov lik, a prihvaćanje te premise je u sukobu i suprotnosti sa islamom.

Na kraju krajeva, ako je jedan drugi semit u evropskoj likovnoj i sakralnoj tradiciji bio prikazan plavih očiju i plave kose, živo me interesuje da li bi prikazivanje semite Muhammeda plavih očiju i plave kose, u toj istoj evropskoj tradiciji, razdražilo i nagnalo muslimane da prihvate kao činjenicu da se radi o istinskom poslaniku Muhammedu. Ako ne bi, zašto onda prikazivanje semitskih karakteristika nije proglašeno običnim evropskim antisemitizmom i prikazivanjem rasnih stereotipa, već je doživljeno kao antiislamizam i prikazivanje poslanika Muhameda? Tu mi, dakle, ni jedni ni drugi nisu jasni – ni oni koji prikazuju, a ni oni koji su tu predstavu pročitali i prihvatili iz prve kao ono za šta se ona predstavlja mada takva predstava ne postoji nigdje u islamu niti bi muslimani trebali biti na tom nivou i stadiju u likovnom smislu. Ne znam da li je razumljivo ovo što izlažem.

Jašta je, ali s druge strane, nisi li se umorio od reagiranja na razne predrasude o muslimanima, nije li se pokazalo da je ignoriranje bolje. To Bošnjaci najbolje znaju - da bi nekoga negirao jednostavno ga ignoriraš iako neprestano oko tebe oblijeće poput kakve dosadne muhe.

Naravno da sam se umorio. Ima ona: "sine Tale, magare moje malo, ne može igrač naigrati koliko mu svirač može nasvirati." tako da je uistinu dosadno igrati kako drugi svira, a u ovom slučaju su za tu rezonanciju, za to pojačalo, za amplificiranje tog bubnja krivi mediji koji takvim glupostima pridaju isuviše nezaslužene pažnje. To ljuti ponajviše. Ne ljute idioti, ljute oni za koje mislimo da su pristojni i objektivni kada idiotima daju medijski prostor. Očigledno njima to dođe kao neki delikates, a nama je toga preko glave.

Ponekad dok gledam nebo iznad Sarajeva čini mi se kao da takvog neba nema nigdje na svijetu. Nisko je, teško, oblačno, misliš da će kišiti pa se odjednom pojavi magla pa te zakuca kao kakav nakovanj. Eto, počeo si svoju kampanju native Bosanca, po internetu kruže tvoji indijanski blues napjevi. Zanima me zazivaš li kišu (potop) ili sunce? Vidljivo je da ne srljaš u nove projekte, naime, vrijedno istražuješ.

Rekao sam ti: to je Bosanski Atlas. Nebo je prenisko. Nema nam druge nego pod zemlju, u središte zemlje, u spilju, pa tamo otkriti iskonski, neolitski identitet i dušu ovih prostora. Istina je svugdje, samo za njom treba tragati. Ne moramo se plašiti da ćemo zalutati. Ako želimo otkriti Boga, njega ćemo pronaći u svemu pa i u Bosni i Hercegovini, a sebe, porijeklo svoje duše možemo pronaći samo u ovoj tmurnoj Bosni i surovoj Hercegovini jer tu smo, čini se, bili prije svih drugih, još od zadnjeg ledenog doba. Izgleda da nam se toliko uvuklo u kosti da se do dan danas nismo raskravili i odmrznuli od mržnje. Biće bolje. Kamen mudrosti pretvara i najteže olovo u zlato, a to je upravo konačno alhemijsko umijeće, odnosno umjetnost – tehne i epistema ruku pod ruku. Sve će to narod pozlatiti.

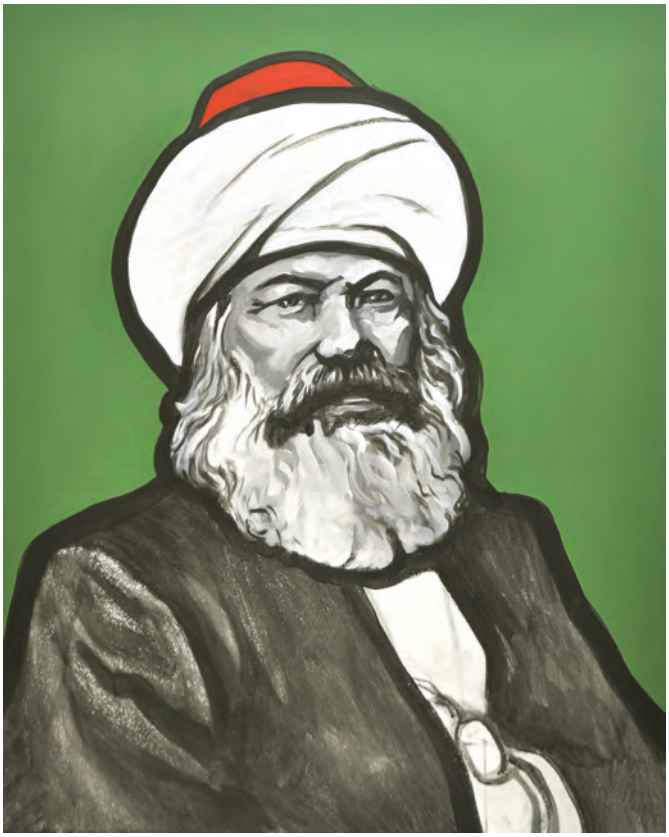

Biennale Damira Nikšića

Europe's Most
It is not about those who are
WANTED
It is about those who are still
UNWANTED

zoon politikon

Piše: **Faris Nanić**

EUforija u zemlji okovanoj presudama

Poput dara s neba vlastima je došao niz sudskih odluka u slučajevima Čačić, Gotovina – Markač i Sanader koji pogađaju srž frustracija – potrebu za kažnjavanjem arogantnih političkih lidera i korumpiranih državnih dužnosnika te žeđ za oslobađanjem od stigme zločinačkog poduhvata na kojem se temelji država. Taj intermezzo predstavlja novo vrijeme za kupovinu odgode neizbježnog ekonomskog i društvenog kraha, ako se njime dobro medijski upravlja. Ostavlja nomenklaturu na vlasti i pri vlasti s iluzijom potpune kontrole procesa, posebno financijskih. No, baš u tome i jest problem. Odgoda ne znači rješenje, već samo augmentaciju posljedica.

Politički narod – demos, suočen sa sve oštrijim i nehumanijim, gotovo drakonskim mjerama štednje kojima se plaćaju dugovi rastrošnih vlasti, ogrezlih u korupciju u Hrvatskoj pokazuje znake apatije, zaokupljenosti vlastitom, sve težom i neizvjesnijom budućnošću, s izgubljenim povjerenjem u ustanove vlasti i javnih servisa. Pri tomu, kriza i rastuće siromaštvo još nisu dosegli dno izdržljivosti i prilagodljivosti, iako dramatično raste broj prezaduženih pojedinaca i kućanstava koji stare dugove otplaćuju novim kreditima, a ti stari dugovi pokrivaju osnovne troškove života – hranu, odjeću, režije i školovanje.

Pucanje šavova apatije

Do kojih granica izdržljivosti i odricanja od prije dosegnutih standarda javnih usluga (zdravstvo, školstvo, javni prijevoz, grijanje, električna energija,...) može ići teško je predvidjeti, kao što je teško predvidjeti hoće li i kada doći do općeg sloma javnog sektora, bitnih poremećaja u opskrbi i funkcioniranju osnovnih poluga društva. Odnosno, ukoliko se obistini takav scenarij, na koji će se način socijalna struktura raspasti te koja razina nasilja i nesigurnosti zavladati. Aktualna apatija tako se može preokrenuti u bijes, očaj i spremnost na radikalizam kojim se može vješto manipulirati populistički, s prvotnim anarhoidnim konceptom rušenja, a onda i diktatorskim metodama obnašanja vlasti. U nekim europskim zemljama komešanje je počelo, aktualne vlasti nemaju odgovora, osim ponavljanja izlizanih parola o potrebi štednji i reformama koje su dovele samo do daljnjeg osiromašenja i odumiranja javnih servisa.

Trenutna hrvatska politička nomenklatura, u vlasti i opoziciji, stoga očajnički treba impuls dobrih vibracija, tračka optimizma i naznake boljeg sutra, makar i prolaznim efektom, senzacijom za jednokratnu upotrebu. Kako je u datim međunarodnim i regionalnim okolnostima teško pojmiti iniciranje ili dogovaranje novoga rata kao katalizatora eventualnog narodnog gnjeva prema vanjskom i unutarnjem neprijatelju i kao paravana za prikrivanje kroničnih problema i lov u mutnome, posegnuti se može za dijelom arsenala koji se nudi. Tako se, unatoč odavno poznate činjenice da se bogati kohezijski fondovi za eliminaciju prevelikih razvojnih razlika zemalja članica EU, u hrvatskom slučaju neće donijeti mnogo svježega kapitala jer novca u spekulacijama i korupcijom opustošenim europskim blagajnama naprosto već godinama nema, ponavlja mantra o 1. srpnju 2013. kao novom početku za zemlju, datumu koji će otvoriti vrata razvoju jer će svekolika Europa nagrnuti svojim institucionalnim i privatnim investicijama te izvući zemlju iz recesije, odnosno ekonomske depresije. No, kako su vijesti uz EU sve mračnije, pesimističnije i opasnije, politička nomenkaltura ne može stalno pozivati na očekivana, a sve neizvjesnija sredstva, uz apel demosu na još malo dodatnog strpljenja. Posebno ako se budžetski jaz, javni unutrašnji dug i vanjsko zaduženje ne smanjuju, odnosno ako je sve većem broju ljudi sve više jasno kako su prošle vlasti, posljednjih 20-ak godina potrošile ne samo akumulaciju naših roditelja, već i naših unuka, pa nikakve metode financijskih rezova za najpotrebnije funkcije društva ne daju rezultata u smislu rasta BDP-a jer njega povećati može samo novi ciklus investicija koji je izostao.

On se, ionako, neće ostvariti bez radikalne promjene paradigme, korištenjem vlastite monetarne suverenosti i fiskalnih kapaciteta dok još ima i malo vremena. Umjesto toga, smanjen budžetski deficit s 15 na 10 milijardi kuna (što je pohvalno, ako je tek jedna od mjera konzistentne ekonomske politike) financirat će se novim poreznim opterećenjima i novim zaduženjima, pod sve nepovoljnijim, da ne kažemo lihvarskim uvjetima istim bankama koje su krizu proizvele, a korupciju izdašno financirale, gradeći sebi nedodirljiv položaj društvenih arbitara, sudbonosaca.

A oni čija se sudbina tako kroji sve će manje doprinosti BDP-u jer će njihova potrošnja padati. Sudbonosci će se tada samo povući, što djelomično već i čine, povlačenjem kapitala iz hrvatskih banaka. Tako će i drugi segment potrošačkog dijela BDP-a, onaj kapitalni, potonuti, a mi ćemo početi izjedati ostatke vlastite supstance. Da bi preživjeli sa sve manje izgleda. Dok jedan sudbonosac, šef Zagrebačke banke, ogranka UniCredit bankarske hobotnice postaje članom Trilaterale, bivše Bilderberg grupe koja je sebi zadala da širi zapadnu civilizaciju po svijetu, ako je vjerovati novom dnevniku 21. stoljeće. "Postali smo svet", refren je iz predratne, loše srpske sapunice Bolji život. Doista i jesmo, postali smo dio velike većine siromašnog i prezaduženog svijeta. Dio naše "elite" istovremeno se pripušta u oligarhijske forume koji si umišljaju da upravljaju svjetskim tokovima i poviješću. I da su globalizirali zapadnu civilizaciju i valjda donijeli blagodat. U maniri okorjelih boljševičkih teoretičara i ovi umišljeni moćnici tvrde kako je riječ o cikličkoj krizi, a ne o Tanathosovu dance macabre nad sistemom koji je u fazi kliničke smrti. Ponavljaju kako će, uz samo još malo odricanja svekolika pučanstva, zasjati nova zora bogatog društva i bolje budućnosti.

Sjeća li se još itko, osim onih koji na njima doktoriraju, mantri nestvarnih, zaista odbojnih likova poput Vladimira Bakarića, na primjer, kako socijalističkim novogovorom uvjerava podanike da je samoupravni socijalizam jedini put u prijelaznom periodu u pravedno, komunističko društvo, ali da se nalazi u prolaznoj krizi, zbog, zna se, mangupa u našim redovima. Nisu li sudbonosci smijenili neke odabrane primjerke svoje vrste koji su bili nepristojni pa uzeli previše menadžerskih honorara, po par stotina milijuna dolara godišnje. Sada kada su mangupe stavili u sjenu, daleko od očiju javnosti, ali blizu parama, mogu kapitalističkim novogovorom nastaviti graditi prijelazni period u feudalno društvo kojemu tepaju zazivajući ga liberalnim kapitalizmom, slobodnim tržištem, visokim profitima... Dok novogovor nakićuju besmislenim sintagmama poput strukturnog prilagođavanja, reformama tržišta rada, smart managementa, credit default swapova, sub-prime kredita...

Država se počela ponašati kao legendarni Superhik iz talijanskog strip serijala Alan Ford, ekološki frustriran lik bivšeg smetlara koji uzima siromašnima da bi dao bogatima. Iako je generacija današnjih četrdeset i pedesetgodišnjaka taj groteskni lik odjeven u parodijski kostim Supermena sa zakrpama, koji žrtve omamljuje alkoholnim dahom od lošeg vina, doživljavala kao travestiju Robina Hooda i autorsko poigravanje postulatima, ovo vrijeme pokazuje kako su autori, Magnus i Bunker imali na umu nešto sasma drugo.

Alan Ford u našem sokaku

U međuvremenu, Država je izračunala. U ovom trenutku iznos duga na ime poreza i doprinosa iznosi 54 milijarde kuna. To je 5,5 godišnjih budžetskih deficita u ovako strukturiranom proračunu, u kojem se još uvijek nije promijenio pristup socijalnih i drugih klijentelističkih transfera, bez stvarnih produktivnih kriterija, posebno u poljoprivredi. No, država je također priopćila da je velik dio tih akumuliranih dugova nenaplativ, pa je potrebno uvoditi daljnje namete na potrošnju i nepokretnu imovinu *per capita* kako bi se osiguralo financiranje državnih potreba, posebno njezine lokalne i regionalne razine čiju duboku reformu također ne trebamo očekivati, iako se dobar dio takve samouprave ne može financirati bez transfera iz središnjih državnih depoa.

Zanimljivo je kako se pri tomu stalno izbjegava uvesti poreze na kapitalnu dobit, odnosno dobit iz posjedovanja i trgovanja vrijednosnim papirima, a posebno njihovim derivatima. Država se počela ponašati kao legendarni Superhik iz talijanskog strip serijala Alan Ford, ekološki frustriran lik bivšeg smetlara koji uzima siromašnima da bi dao bogatima. Iako je generacija današnjih četrdeset i pedesetgodišnjaka taj groteskni lik odjeven u parodijski kostim Supermena sa zakrpama, koji žrtve omamljuje alkoholnim dahom od lošeg vina, doživljavala kao travestiju Robina Hooda i autorsko poigravanje postulatima, ovo vrijeme pokazuje kako su autori, Magnus i Bunker imali na umu nešto sasma drugo. Prijelaz šez-

desetih u sedamdesete godine prošlog stoljeća, kada su nastajale najbolje epizode Alana Forda, na razvijenom je Zapadu obilježavala promjena kulturne paradigme s proizvodno-razvojne i socijalno uravnotežene ekonomije na potrošačko-spekulantsku, neofeudalnu ekonomiju preraspodjele društvene akumulacije na 2 posto odabranih primjeraka "elite", onog dijela stanovništva koji ima utjecaja na financijske tokove i 98 posto siromašnih napoličara i kmetova koji svoj ljudski suverenitet prodaju za malo iluzije sigurnosti svojim sizerenima.

Takva se preraspodjela ne može ostvariti bez otimačine, koju je najbolje legalizirati dvojnim djelovanjem, kroz deregulaciju financijskih tokova, baš onu sferu koju je najvažnije snažno regulirati i oporezovati te pojačanu, sve više *police state* regulaciju svih segmenata slobodnog života građanina, osim i to je vrlo bitno, onih nastranih. Superhik je tako bio satirična personifikacija metoda preraspodjele iza kojih je stajala financijska elita, oni bogataši za koje je otimao siromašnima. Da ne bude zabune, to nisu oni poslodavci, poduzetnici koji su zapošljavali i zajedno sa zaposlenima stvarali novu vrijednost te ju ponovo ulagali, rastući zajedno sa svojim zaposlenicima i zajednicom. Ne, to su oni društveni paraziti koji su, u udruženom zločinačkom poduhvatu s političkom elitom iznjedrili niz zakonskih promjena koje su im omogućile legalno isisavanje kapitala iz realnog ekonomskog sektora, čime su osim zaposlenih radnika na prosjački štap bacili i njihove poslodavce. Superhikov je motiv tako bolno aktualan. Sirotinja, naime, tvrdio je Superhik stalno zagađuje, ne posjeduje ekološku svijest, dok bogataši nikada ne bacaju otpatke po ulici. Oni svoje smeće bacaju u tuđa dvorišta. Stoga je sirotinju nužno kazniti, opaliti ju porezom, recimo na pojačanu emisiju CO2, a bogatašima prepustiti da vrijednosnim papirima, derivatima prava na količinu emisije stakleničkih plinova spekuliraju i zarađuju.

Siromašnim zemljama treba zabraniti ili onemogućiti proizvodno koncipiran razvoj jer one zagađuju okoliš, a sudbinu svijeta prepustiti u ruke bogatima koji znaju kako poskrivečki prljati. Ako je u nagovaranju siromašnih potrebna dodatna uvjerljivost, naći će se pokoja teroristička organizacija, financirana iz vrućih spekulativnih fondova, lijevog, desnog ili vjerskog nagnuća čiji će zločini pogađati najviše siromašne koji će tada dragovoljno svoju slobodu prepustiti ograničenjima u zamjenu za sigurnost. Tu promjenu paradigme nismo znali ili htjeli vidjeti, pa nam je prokrijumčarena verzija baš takvog neofeudalnog koncepta društvenih odnosa u kojem ulogu Superhika u stvarnosti ekonomske krize, zapravo depresije, preuzima država, lojalna financijskim mogulima, a ne demosu, onom apatičnom, pesimističnom demosu s početka. Konačno, nije li pradoksalno da su pripadnici generacije koja se smijala Alanu Fordu i travestiji sa Superhikom objeručke prihvatili novu paradigmu koja njihovoj djeci otežava školovanje i zdravstvenu zaštitu i svodi ih na dionike darvinističke zablude o borbi za opstanak svim sredstvima. Jer, kako reče bivši ministar Čačić svojedobno, citirajući američke gurue nove ekonomije kada odgovaraju na primjedbe da prevelik broj ljudi ostaje prekobrojan u takvoj raspodjeli – Shit happens. Istovremeno, hrvatski portali prenose genocidne misli svjetskih spekulanata koji tvrde kako planeta može osigurati život za 1,5 milijardu ljudi, a ne sedam koliko nas je trenutno. Još nam samo preostaje čekati na konačno rješenje pitanja prekobrojnosti. Pa i Hitleru je trebalo par godina da se dosjeti kako.

Sjeća li se još itko, osim onih koji na njima doktoriraju, mantri nestvarnih, zaista odbojnih likova poput Vladimira Bakarića, na primjer, kako socijalističkim novogovorom uvjerava podanike da je samoupravni socijalizam jedini put u prijelaznom periodu u pravedno, komunističko društvo, ali da se nalazi u prolaznoj krizi, zbog, zna se, mangupa u našim redovima. Nisu li sudbonosci smijenili neke odabrane primjerke svoje vrste koji su bili nepristojni pa uzeli previše menadžerskih honorara, po par stotina milijuna dolara godišnje. Sada kada su mangupe stavili u sjenu, daleko od očiju javnosti, ali blizu parama, mogu kapitalističkim novogovorom nastaviti graditi prijelazni period u feudalno društvo.

Dobrodošao intermezzo

U takvoj atmosferi općeg beznađa i sve veće javne percepcije otuđene države koja crpi posljednje ostatke energije od svojih građana kako bi vratila nagomilane dugove i platila potrošnju veću od proizvodnje, poput aduta iz rukava dobro dođe niz slučajno sinkroniziranih događaja koji se, uz ispravno upravljanje rizicima, mogu iskoristiti za oslobađanje nago-

milanih frustracija i pružanje makar i lažne nade. Mogu nakratko pobuditi osjećaje pravičnosti, ponosa i slabašne nade. Poput dara s neba vlastima je došao niz međusobno nezavisnih sudskih odluka u slučajevima Čačić, Gotovina – Markač i Sanader koji, iako posve drukčiji i doista neusporedivi pogađaju srž frustracija – potrebu za kažnjavanjem arogantnih političkih lidera i korumpiranih državnih dužnosnika te žeđ za oslobađanjem od stigme zločinačkog poduhvata na kojem se temelji moderna država. Taj intermezzo, zaustavljeni trenutak kratka sna između mučne jave sve veće strepnje od životnih troškova koji se redovnim i zakonitim prihodima ne mogu pokrivati te košmara sve neizvjesnije budućnosti u svakom smislu, pa i sigurnosnom, dobro dođe kao predah, ali i ventil za ispuštanje individualnih strahova i snažnu kolektivnu identifikaciju. Predstavlja novo vrijeme za kupovinu odgode neizbježnog, sudbonosnog ekonomskog, a onda i društvenog kraha, ako se njime dobro medijski upravlja. Ostavlja nomenklaturu na vlasti i pri vlasti s iluzijom potpune kontrole procesa, posebno financijskih. No, baš u tome i jest problem. Odgoda ne znači rješenje, već samo augmentaciju posljedica.

Hrvatski portali prenose genocidne misli svjetskih spekulanata koji tvrde kako planeta može osigurati život za 1,5 milijardu ljudi, a ne sedam koliko nas je trenutno. Još nam samo preostaje čekati na konačno rješenje pitanja prekobrojnosti. Pa i Hitleru je trebalo par godina da se dosjeti kako.

Mediji su pripomogli stvaranju euforije po svim presudama. Uvjeti za nju postojali su i bez medijskog prisustva, ali mediji jesu suodgovorni za prethodno stvaranje tih uvjeta. Žarko Puhovski, tumačeći kako grčka složenica euforija znači lakše (pod)nošenje pogađa u sridu jer tvrdi kako atmosfera zapravo pruža lažni osjećaj djelomičnog rasterećenja demosu u sve težim uvjetima na koje nikako ne može djelovati. U euforiji, naime, demos ne vidi očito. Jedino se, zakratko, bolje osjeća.

Čačićeva drugostupanjska presuda ipak se može staviti u kontekst odnosa Vlade i MOL-a oko upravljanja INA-om, jer tempiranje presude prije Sanaderove, može se spekulirati, može biti u vezi s eliminacijom osjećaja "osvete" Mađara za očekivanu presudu bivšem premijeru za mito od 10 milijuna Eura za ustupanje nepripadajućih upravljačkih prava MOL-u. Čačić je kao predstavnik Vlade u pregovorima s MOL-om oko promjena ugovora za INA-u, javno izražavao nezadovoljstvo odnosima i načinom upravljanja te nagovještavao čvrste Vladine stavove oko nužnih promjena koje bi zadovoljile hrvatske legitimne interese. Nadalje, Gotovina i Markač nisu nevini. Apelacijsko vijeće nije ukinulo točku 3. optužnice niti je proglasilo dio jedinstvene kazne za tu točku nevažećim, pa se može smatrati i da su oni odslužili dio kazne, u pritvoru, dok je odluka Vijeća donesena tijesnim preglasavanjem s dva izdvojena mišljenja. Sanaderu će se još suditi, pa će stvarni razmjeri neviđene mužnje zajedničkih nam novaca tek izaći na vidjelo, pod uvjetom da mu se drugi krimeni dokažu na drugim procesima. Što, međutim, ako Državno odvjetništvo, to ne uspije. Nadalje, što je s ostatkom te tzv. korupcijske hobotnice i ne čini li se sve više Ivo Sanader odabranim Pedrom koji treba visjeti za zadovoljenje narodnih frustracija. Još je nešto zajedničko barem dvjema optužnicama – onoj protiv Sanadera i generalskog dvojca – neodržive teze, slaba pripremljenost, nedostatni dokumenti za potkrepu, jednom riječju, amaterizam domaćeg i međunarodnog, haškog tužiteljstva. U slučaju morlačkog baruna Minhauzena čeka se pravorijek drugog stupnja, navodno još barem godinu dana.

Kada padne zavjesa

No, zavjesa će na sve dosadnijim predstavama suđenja odabranim primjercima bivše "elite" za korupciju i pljačku državnog novca ubrzo pasti. Javnost je sve manje zaintrigirana beskonačnim svjedočenjima za i protiv optuženih, a medijski proizveden kapitalac, morlački teatrolog već je osuđen. Problemi neproduktivne, nekonkurentne, poluzatvorene i inertne privrede zemlje, ostaju. Nezaposlenost dramatično raste, mladi napuštaju zemlju koja ionako ima nerješiv demografski problem kojeg samo djelomično servisira kapilarnim privlačenjem bosanskih Hrvata. Država i dalje sve više oporezuje. Vladu već na novim medijima optužuju da se ponaša gore od Franje Tahija, navodno groznog feudalca sa zagorskih brega čija je arogancija bila povodom seljačke bune ili pak dobro izrežirane predstave bogatih slobodnjaka, na čelu s Gupcem koji su tražili promjenu balansa snaga u svoju korist, kako je to bogohulno pisala Nada Klaić, zaboravljena hrvatska povjesničarka, rušiteljica hrvatskih mitova. No, nesporno je narod krenuo za Matijom Gupcem jer je bio doveden na dno egzistencije i lišen svakog dostojanstva. Novovjekom, kolektivnom Tahiju, Vladi, suprotstavit će se netko u potrazi, za nadati se, pravdom ili pak, promjenom odnosa snaga. Što je stanje demosa teže i nepodnošljivije, proporcionalno raste vjerojatnost da će na čelo dostojanstva lišenih izaći pojedinac, odnosno grupa koja želi samo promjenu odnosa snaga, a ne i paradigme društvenih odnosa koji su porodili, bolje reći okotili nakaradno stanje duha u kojem živimo. Duha koji je zaboravio da nije moralno, a najmanje Bogu ugodno, zaspati kraj susjeda koji je gladan. I čija su djeca gladna. Pa jao onima koji pri mjeri zakidaju, jao onima koji objeđuju i u laž utjeruju opominjače. Napokon, jao pobijeđenima u srazu za uspostavu novog odnosa snaga.

Hrvati u Istanbulu

Galata, Istanbul

Piše: **Vjeran Kursar**

Historiografije matičnih europskih država Levantinaca zaobilaze ovu tematiku jer ju je teško svesti pod nazivnik "nacionalna povijest," iako joj u određenom smislu i pripada. S druge strane, i sami osmanisti najčešće zaobilaze ovo poglavlje jer drže da se ne radi o, strogo uzevši, "osmanskoj povijesti", već o jednom zasebnom, europskom interpoliranom elementu u osmanskom tijelu.

Prevladavajući historijski narativ hrvatsko-osmanske odnose prikazuje isključivo kao povijest ratova i bitaka, razaranja i porobljavanja, dok hrvatske zemlje u ranom novom vijeku promovira u "predziđe kršćanstva." Pritom, disonanti aspekti hrvatsko-osmanskih odnosa poput procvata Dubrovačke Republike kao osmanskog vazala, opstojnosti Bosne Srebrene i njenih katolika, i sl., u pravilu se prešućuju, ili, kada se spomenu, svrstavaju se u kategoriju "iznimaka koje potvrđuju pravilo."

Fenomen iseljavanja stanovništva iz hrvatskih zemalja u Osmansko Carstvo, napose njegovu prijestolnicu Istanbul, predstavlja jednu od takvih "iznimaka," o kojoj u hrvatskoj historiografiji do sada nije napisan ozbiljnije artikulirani tekst.[1] Iako je ovaj val iseljavanja prethodio masovnoj migraciji u Amerike s kraja 19. stoljeća, koja je relativno dobro istražena, levantinska epizoda ostala je nezamijećena u hrvatskoj historiografiji.

Međutim, treba dodati da je ovo pitanje, pitanje zapadnoeuropskih iseljenika, tzv. Levantinaca u Istanbulu, bilo prilično zanemareno kako u svjetskoj historiografiji, tako i osmanistici uopće, sve do najnovijeg vremena. No, i radovi koji su se pojavili u zadnjih desetak godina predstavljaju tek nastajanje jednog historiografskog polja. Pored filološki i metodološki prilično zahtjevnog i delikatnog zadatka kojeg ova problematika stavlja pred historičara, razlog ovakvom stanju je, kako objašnjava Oliver Jens Schmitt, autor knjige o Levantincima u Carigradu i Smirni

[1] Tema je obrađena u dokumentarnom filmu *Hrvati na Bosporu*, režija: Srđan Segarić, scenarij: Vjeran Kursar i Vesna Miović, Hrvatska televizija, 2011.

(Izmiru),[2] istovremeno i povijesno uvjetovan. Naime, suvremeni europski putnici i diplomati u Istanbulu u tzv. 'dugom 19. stoljeću,' razdoblju nastanka nacionalnih država i nacionalizma uopće, nisu mogli razumjeti ove ljude koji se nisu uklapali niti u jednu od postojećih kategorija, jer su bili, kako navodi Schmitt, "ni Europljani ni Istočnjaci, bez nacije, ali prema europskom shvaćanju pretjerano religiozni, poligloti bez materinjeg jezika, radišni, no, bez visokog obrazovanja i kulture."[3] Ovakvo je stajalište bez sumnje stajalo u vezi sa orijentalizmom formiranim predrasudama samih promatrača, kao i željom za istiskivanjem Levantinaca sa njihovih lukrativnih pozicija u trgovini sa Istokom, i uskakanjem na njihova mjesta. Nerazumijevanje Levantinaca nerijetko je prelazilo u osudu, pa i otvorenu mržnju i prezir, kao što se da iščitati iz istanbulskih zapisa pijemontskog diplomata Antonija Barratae 1840. godine:

To su ljudi koji su samo po imenu kršćani, izdali su zemlje iz kojih su došli, ne znaju otkud su došli, tijela i duše prodaju Turcima, i ne znaju granicu u podčinjavanju i beskrupuloznosti…[4]

Ipak, treba napomenuti da ovakvo omalovažavanje i neprijateljstvo nisu prisutni u hrvatskim i bosanskim narativnim izvorima iz istoga perioda. Prije se može govoriti o određenoj vrsti patronizacije hrvatskih Levantinca, što je vidljivo iz tekstova našijenaca koji su posjetili grad na Bosporu, poput zagrebačkog jezikoslovca i književnika Adolfa Vebera Tkalčevića ("Putopis u Carigrad" iz 1885.), te bosanskih franjevaca fra Jake Baltića, koji je u "Stambolu" na službi proveo tri godine (1847-49.), i bosanskog polihistora fra Ivana Frane Jukića.

Crkva Santa Maria Draperis -Pera

Pitanje zapadnoeuropskih iseljenika, tzv. Levantinaca u Istanbulu, bilo je prilično zanemareno kako u svjetskoj historiografiji, tako i u osmanistici uopće, sve do najnovijeg vremena.

*

O nekadašnjoj prisutnosti hrvatskih iseljenika u Istanbulu svjedoče i brojni nadgrobni spomenici na velikom katoličkom groblju Feriköy, kao i nemali broj grobova uglednika hrvatskog porijekla u istanbulskim katoličkim crkvama.

Prema Schmittovom sudu, upravo je ta nesvodljivost Levantinaca na neku od poznatih kategorija (ni Istok ni Zapad, bez nacije i materinjeg jezika, i sl.), glavni razlog za previđanje ove problematike u modernoj historiografiji. Historiografije matičnih europskih država Levantinaca zaobilaze ovu tematiku jer ju je teško svesti pod nazivnik "nacionalna povijest," iako joj u određenom smislu i pripada. S druge strane, i sami osmanisti najčešće zaobilaze ovo poglavlje jer drže da se ne radi o, strogo uzevši, "osmanskoj povijesti", već o jednom zasebnom, europskom interpoliranom elementu u osmanskom tijelu.

Recimo i nekoliko riječi o samim "Levantincima". Upotreba samoga pojma *Levantinac* osporena je budući da tzv. Levantinci nisu koristili ovaj pojam za samoimenovanje sve do 20. stoljeća, dok je u današnjem značenju u literaturu ušao relativno kasno, tek u 19. stoljeću. Do tada je označavao općenito, bez razlike, sve stanovnike Levanta, odnosno istočnog Sredo-

[2] Oliver Jens Schmitt, *Les Levantines. Cadres de vie et identités d'un groupe ethno-confessionnel de l'Empire ottoman au 'long' 19e siècle*, prev. Jean-François de Andria (Istanbul: Les Édition Isis, 2007). Izvorno objavljeno na njemačkom kao: Oliver Jens Schmitt, *Levantiner. Lebenswelten und Identitäten einer ethnokonfessionellen Gruppe im osmanischen Reich im 'langen 19. Jahrhundert'* (Minhen: Oldenbourg, 2005.).

[3] Oliver Jens Schmitt, "'Uzun 19. Yüzyılda' İstanbul Ve İzmir'de Levantenler: Uluslarüstü Bir Mezhep Grubunun Oluşumu Ve 'Kimliklerin Oyunu'," u: Yavuz Köse, *İstanbul. İmparatorluk Başkentinden Megakente*, prev. Ayşe Dağlı (Istanbul: Kitap Yayınevi, 2011.), str. 132.

[4] Citirano prema: Schmitt, "'Uzun 19. Yüzyılda' İstanbul Ve İzmir'de Levantenler," str. 131.

zemlja. U današnjem značenju riječ *Levantinac* označava stanovnika zapadnoeuropskog, često uže, katoličkog porijekla, koji živi u nekom od velikih lučkih gradova istočnog Sredozemlja poput Istanbula, Smirne, ili Aleksandrije. U tome smislu ovaj termin ima istoznačnicu u osmanskom terminu *Latin*, *Katolik*, odnosno, šire, *Frenk*.

Osim lokalnih katolika koji su bili osmanski podanici, na Galati i u Peri, izvorno nemuslimanskim naseljima nasuprot staroga Stambola, živjeli su strani, zapadnoeuropski trgovci i diplomati, koji su imali ekstrateritorijalan, autonoman status, utemeljen na kapitulacijama između Porte i njihovih matičnih država. Ovi došljaci su se nalazili pod jurisdikcijom svojih veleposlanstava i konzulata. U ranijem razdoblju najbrojniji su bili doseljenici sa obala zapadnog Sredozemlja – Talijani, Francuzi, Španjolci, Katalonci, te naši Dubrovčani i Dalmatinci.[5]

19. stoljeće donosi jednu potpuno novu dinamiku u osmansku povijest. Usporedo sa opadanjem snage Osmanskog Carstva i zaostajanjem u odnosu na zapadne sile, dolazi do otvaranja njegovog tržišta svjetskoj ekonomiji. Nakon potpisivanja trgovačkih ugovora sa europskim silama započela su ulaganja stranog kapitala u Carstvo (ugovor o slobodnoj trgovini s Velikom Britanijom u Balta Limanu 1838. bio je prvi). Zajedno sa europskim kapitalom, investicijama, biznisom i poduzećima, osmansku državu, a prije svega njen administrativni i ekonomski centar, Istanbul, preplavili su imigranti iz europskih zemalja u potrazi za zaradom, od biznismena i bankara, preko stručnjaka za nove tehnologije, do fizičkih radnika. Dodatni poticaj europskim useljenicima bila je postepena liberalizacija režima započeta tijekom reformskog razdoblja Tanzimata, i osobito konkretne uredbe koje su otklonile diskriminatorne odredbe šerijatskog prava i uspostavile pravnu jednakost između svih građana bez obzira na vjersku ili etničku pripadnost. U takvim uvjetima broj Levantinaca u Carigradu strelovito je rastao. Dok je 1800. u Istanbulu i Izmiru zajedno živjelo između 2.400 i 6.000 Levantinaca, početkom 20. stoljeća na Galati i Peri bilo je ukupno 60.000 Levantinaca, što je činilo približno jednu desetinu ukupnog stanovništva Istanbula.

Iseljenici iz Dalmacije, najnerazvijenije pokrajine Habsburške Monarhije, bili su jedni od najbrojnijih pridošlica u Istanbulu u prvoj polovici 19. stoljeća. Propadanjem Venecije i Dubrovnika ovo područje dolazi pod Austriju, no, novi porezi, centralizacija, birokratizacija i, ne na zadnjem mjestu, vojna obaveza, što je bilo praćeno ekonomskom i poljoprivrednom krizom, djelovali su kao sile koje su potaknule iseljavanje stanovništva Dalmacije, koje je potrajalo do u 20. stoljeće. Dalmacija je u 19. stoljeću bila toliko siromašna da dolazi do iseljavanja stanovništva u potrazi za poslom čak i u Bosnu, tzv. "tamni vilajet." Blizina mora olakšavala je transport i povezivala dalmatinske luke sa svjetskim centrima, što je dodatno pospješilo iseljavanje.

O broju Dalmatinaca u Istanbulu govore matične knjige istanbulskih katoličkih župa. Primjerice, broj djece dalmatinskog porijekla krštene u župi Sv. Petra i Pavla na Galati tijekom 19. stoljeća dosiže gotovo 1000. Ukoliko bi se tome pribrojali podaci iz ostalih župa na Galati, u Peri i Pangaltiju (Sv. Juraj, Santa Maria Draperis, Saint Antoine, Saint-Esprit), broj bi se vjerojatno još znatno uvećao. O nekadašnjoj prisutnosti hrvatskih iseljenika u Istanbulu svjedoče i brojni nadgrobni spomenici na velikom katoličkom groblju Feriköy, kao i nemali broj grobova uglednika hrvatskog porijekla u istanbulskim katoličkim crkvama.

S druge strane, narativni izvori, čija je vrijednost drugoga razreda u odnosu na crkvene matične knjige, a riječ je o Veberovom putopisu i Baltićevoj kronici, govore o oko 6.000 hrvatskih iseljenika. Pritom treba napomenuti da Baltićeva vijest ima veću vrijednost od Veberovog zapisa, budući da je on osobno kao duhovnik u crkvi Santa Maria Draperis u Peri u Istanbulu proveo tri godine, te je morao imati bolji uvid u brojčano stanje. Ipak, zbog činjenice da strani državljani nisu bili uključeni u službene osmanske popise stanovništva toga vremena, njihov točan broj je teško dokučiti. No, činjenica da se u austro-ugarskoj školi krajem 19. stoljeća počeo izvoditi i "hrvatsko-srpski jezik" kao nastavni predmet (profesor je bio Vladimir Gregović), govori da je tu morao postojati i znatan broj učenika hrvatskog porijekla, kao austro-ugarskih državljana. S druge strane,

Grand Rue de Pera

U stariji turski jezik riječ *Hırvat* je ušla upravo u tome smislu – "radnik," ili "osoba velikog stasa," što stoji u vezi sa činjenicom da su Hrvati obavljali teške fizičke poslove, a često su služili i kao tjelesni čuvari, kako austro-ugarske ambasade, tako i drugih institucija.

[5] O dubrovačkim diplomatima u Istanbulu vidi: Vesna Miović, *Dubrovačka diplomacija u Istambulu* (Zagreb – Dubrovnik: HAZU, 2003).

kako navodi Radmila Radić, koja je pisala o jugoslavenskoj koloniji u Carigradu između dva svjetska rata, prema izvještajima iz Generalnog konzulata Kraljevine SHS u Istanbulu, u gradu je živjelo oko 8.000 Bokelja i Dalmatinaca.[6]

Hrvatski iseljenici i iseljenice radili su u najvećem broju kao nadničari, industrijski radnici, zaštitari i čuvari, kućepazitelji, kućne pomoćnice, ugostitelji, obrtnici, trgovci i mornari. Dobrim dijelom bili su vezani za kompanije i poduzeća koja su imala sjedište u Habsburškoj Monarhiji, kao što je bio primjerice Austro-Ugarski Lloyd. Činjenica je da je veliki dio hrvatskog iseljeništva doista spadao u tzv. "pomorski proleterijat." U stariji turski jezik riječ *Hırvat* je ušla upravo u tome smislu – "radnik," ili "osoba velikog stasa," što stoji u vezi sa činjenicom da su Hrvati obavljali teške fizičke poslove, a često su služili i kao tjelesni čuvari, kako austro-ugarske ambasade, tako i drugih institucija. Primjerice, među ranjenima u armenskom terorističkom napadu na Osmansku banku u Istanbulu 1896. bio je i jedan čuvar Hrvat.

Dio tih ljudi je teško živio, pojedinci čak i ispod granice siromaštva. Tako pojedini osmanski dokumenti donose naredbe da se siromašni i nezaposleni Hrvati vrate u domovinu zbog velike bijede i neimaštine, a ponekad i zbog nereda koje su izazivali. No, treba napomenuti da se Hrvati, kao stranci, odnosno državljani Habsburške Monarhije, u osmanskim izvorima vrlo često susreću upravo u ekscesnim situacijama, koje prisiljavaju osmansku državu da se direktno uplete u inače u pravnom pogledu neovisne poslove stranaca. Ovakva narav osmanskih izvora uvjetovala je u posljednje vrijeme pojavljivanje određenog broja historiografskih radova o marginalnim temama i osobama s one strane zakona, poput prosjaka, beskućnika, sitnih kriminalaca, prostitutki, i sl. Takav uzorak, međutim, ne pruža punu i točnu sliku levantinske zajednice, već osvjetljava samo njegove ekscesne rubove.

Poduzeće "Zelić i sinovi" (Zellich & fils), nakon Antonijeve smrti 1890. preimenovano u "Braća Zelić" (Zellich frères), postaje najistaknutija tiskara u Osmanskom Carstvu, koja je za vrijeme svoga djelovanja otisnula na stotine važnih knjiga, kao i slikovnih materijala poput čuvenih razglednica Istanbula, plakata, karata itd. Ugled Zelića bio je toliki da im je 1914. bilo povjereno tiskanje osmanske lire.

Nicolas i Gregoire Zelić

S druge strane, jedan dio hrvatskih iseljenika i njihovih potomaka uspio je ostvariti zavidne karijere i zadobiti ugled u istanbulskoj levantinskoj zajednici, pa i izvan nje. Od starih dubrovačkih obitelji krajem 19. stoljeća srećemo još obitelji Chirico i Čingrija. Od novopridošlih obitelji svakako treba spomenuti obitelj Zelić, kao najbolji primjer vrtoglavog uspona jedne nove iseljeničke obitelji.[7] Antonije Zelić iz Brela kraj Makarske dolazi 1840. godine u Istanbul, zapošljava se u litografskoj tiskari Francuza Henrija Cayola, da bi 1869. otvorio vlastitu tiskaru. Ovo je primjer prenošenja zapadne tehnologije u Osmansko Carstvo, što je bila jedna od važnijih uloga Levantinaca u 19. stoljeću. Kako se radilo o novoj tehnologiji kojom je Zelić u potpunosti ovladao, te zahvaljujući izostanku prave konkurencije i iznimnoj kvaliteti proizvoda svoje tiskare, ubrzo je proširio posao. Poduzeće "Zelić i sinovi" (Zellich & fils), nakon Antonijeve smrti 1890. preimenovano u "Braća Zelić" (Zellich frères), postaje najistaknutija tiskara u Osmanskom Carstvu, koja je za vrijeme svoga djelovanja otisnula na stotine važnih knjiga, kao i slikovnih materijala poput čuvenih razglednica Istanbula, plakata, karata itd. Ugled Zelića bio je toliki da im je 1914. bilo povjereno tiskanje osmanske lire. Dodajmo da je Gregoire Zelić, ravnatelj tiskare, dobio i nekoliko međunarodnih priznanja, poput papinog ordena "Sv. Silvestra" za zasluge za Crkvu u Istanbulu, perzijskog ordena reda "Lava i Sunca," te ordena "Sv. Save" 5. reda koji mu je udijelio srpski kralj Aleksandar I. Obrenović.

[6] Radmila Radić, "Jugoslovenska kolonija u Carigradu između dva svetska rata," *Tokovi istorije*, 3-4 (2008), str. 201.

[7] O povijesti obitelji Zelić u Istanbulu snimljen je dokumentarni film *Zelići – carski tiskari*, režija: Srđan Segarić, scenarij: Vjeran Kursar, Hrvatska televizija, 2011.

Od osoba koje su se istakle kao prenosioci novih tehnologija, svakako treba istaknuti i Sišćanina Đuru Klarića, koji je položio temelje turskoj duhanskoj industriji, kao prvi ravnatelj osmanske tvornice duhana Džibali u Istanbulu u posljednjoj četvrtini 19. stoljeća. Zahvaljujući uspješnom vođenju tvornice, po čijem modelu su bile uređene tvornice u Solunu, Samsunu i Izmiru, Klarić je postao tehnički savjetnik glavnog ravnateljstva uprave duhanskog monopola u Carigradu. Uprava duhanskog monopola nalazila se pod međunarodnom Agencijom za osmanske državne dugove, osnovanom Muharremskim akrom 1881., čemu je prethodio osmanski bankrot (1875).

Proizvodi Klarićeve tvornice dobili su nagrade na međunarodnim sajmovima u Londonu i Parizu. Za svoje zasluge u unapređenju duhanske industrije, Klarić je bio odlikovan osmanskim ordenom reda Medžidije. Klarić je ujedno bio izrazito aktivan i u društvenom životu zajednice. Obnašao je dužnost glavnog inspektora austro-ugarskih škola u Istanbulu. K tome, bio je i predsjednik upravnog vijeća Austro-ugarskog dobrotvornog društva *Benefienza*, a kao istaknuti član hrvatske zajednice bio je i počasni predsjednik istanbulskog Hrvatsko-dalmatinskog kluba.

U ovome kontekstu može se spomenuti još i kartograf Jacques Pervititch, porijeklom iz Močića kraj Cavtata, čije mape Istanbula napravljene za potrebe osiguravajućeg društva predstavljaju nezaobilazan izvor za urbanu povijest Istanbula u 20. stoljeću. Kao jednu od osoba koje su svojim djelovanjem zadužile grad, u svojoj knjizi o Istanbulu spominje ga i turski nobelovac Orhan Pamuk.[8]

Broj Hrvata nastanjenih u Istanbulu počeo se smanjivati u dvadesetim godinama 20. stoljeća. Uslijed poteškoća oko reguliranja državljanstva u novoosnovanoj Republici Turskoj, mnogi strani doseljenici se odlučuju vratiti u svoje matične zemlje. No, i unatoč tome broj hrvatskih iseljenika u Istanbulu još neko vrijeme ostaje znatan. Na koncu, zbog ekonomskih kriza i političke nestabilnosti, kao i nekih drugih razloga, većina ipak odlučuje napustiti grad na obalama Bospora, i potražiti sreću negdje drugdje. Tako se danas hrvatske obitelji u Istanbulu mogu nabrojiti gotovo na prste jedne ruke.

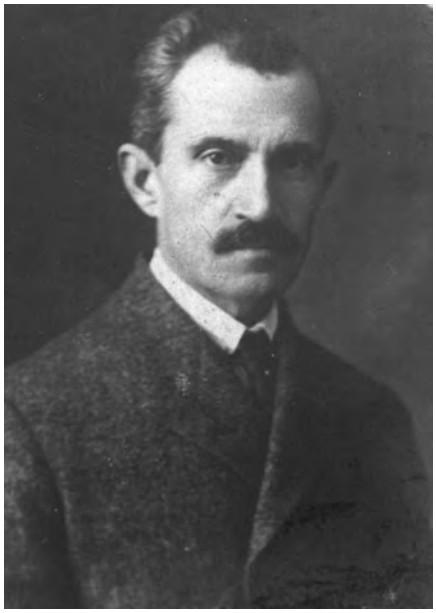

Može se spomenuti još i kartograf Jacques Pervititch, porijeklom iz Močića kraj Cavtata, čije mape Istanbula napravljene za potrebe osiguravajućeg društva predstavljaju nezaobilazan izvor za urbanu povijest Istanbula u 20. stoljeću.

S obzirom na činjenicu da su Levantinci kao grupa predstavljali jednu nenacionalnu, odnosno nadnacionalnu zajednicu ljudi iste vjere i svijesti o zajedničkom europskom porijeklu, postavlja se pitanje može li se iz te cjeline, za potrebe istraživanja, opravdano izdvojiti jedan njen element, kao što je bio hrvatski.

Općenito, prema Schmittovom istraživanju, omjer novopridošlih muškaraca i žena u levantinskoj zajednici iznosio je 4:1. Stoga su se muškarci u velikoj mjeri ženili ženama iz starih levantinskih porodica, ali i grkokatolkinjama i armenokatolkinjama, a kasnije i pripadnicama drugih kršćanskih denominacija. Primjerice, Antonio Zelić oženio se Marijom Demié iz Marseja, kako saznajemo iz matične knjige vjenčanih crkve Santa Maria Draperis. Njegov sin Gregoire oženio je Adelaide Tatulante. Drugi sin Michael bio je oženjen Marijom Brindisi. Treći sin Nikola oženio je Mariju Pappadopulo, dok se četvrti sin Henrico oženio Anastasiom Renouard. Dakle, nitko od Zellicha nije sklopio brak sa ženom iz Hrvatske. Takva je praksa bila prisutna i kod drugih iseljenika. U ovakvim prilikama, perspektiva da se hrvatski jezik izgubi brzo, ako ne već u prvoj generaciji, a onda vrlo vjerojatno u drugoj, bila je vrlo izgledna. Iako je doduše djelovanje austro-ugarske škole sa hrvatsko-srpskim jezikom kao izbornim predmetom moglo usporiti ovaj proces, zbog postojanja velikog broja drugih stranih škola, kao i kratkotrajnosti izvođenja samoga predmeta, efekt uvođenja hrvatsko-srpskog jezika u školski program morao je biti ograničen.

Glavni jezik levantinske zajednice bio je francuski, a slijedio je talijanski. Zbog velikog broja Grka u tadašnjem Istanbulu, pored francuskog i talijanskog, neki Levantinci su govorili i grčki, makar u uličnoj verziji. Turski je nakon stvaranja republike 1923. postao obavezni jezik u svim školama, kao i u javnoj komunikaciji, tako da su Levantinci sada po prvi puta bili primorani naučiti i jezik države u kojoj žive. I, konačno, u 20. stoljeću engleski postaje svjetski jezik, i Levantinci ga kao takvog počinju učiti.

Edwin Zellitch, čiji je šukundjed bio Antonio Zelić, rodonačelnik istanbulske grane obitelji, stanovnik Atene od 1978. godine, na pitanje kojim se jezicima koristila njegova obitelj odgovara sljedeće:

[8] Vidi: Orhan Pamuk, *Istanbul. Grad, sjećanja*, prev. Ekrem Čaušević (Zagreb: Vuković & Runjić, 2006.)

"S ocem smo razgovarali na engleskom. S majkom na grčkom i francuskom, a u školi na engleskom i turskom jeziku."[9]

Pripadnici jedne druge levantinske obitelji hrvatskog porijekla, Pusići, koji žive više od stoljeća u Istanbulu, pripovijedaju sličnu priču. Stani Pusić, čiji je djed došao iz Dubrovnika u Istanbul, kaže sljedeće:

Kod kuće se najčešće govori očev ili majčin jezik, oni dominiraju. Moja je majka bila Talijanka i s nama je razgovarala talijanski. Ali, za vrijeme rata Turci su bili protiv Talijana. Zato su rekli da moramo govoriti drugim jezikom, pa smo odabrali francuski, koji je tada bio dominantan jezik. … Tako nama hrvatski nije bio glavni jezik. Kod kuće smo govorili francuski i talijanski. Turski smo učili u školi. Na ulici i grčki, jer u to je vrijeme ovdje živjelo mnogo Grka. … I tako smo naučili grčki. Ali samo u govoru, ne i u pismu… Učili smo i druge jezike u školi, kao njemački i engleski. … Danas govorimo najmanje pet jezika. Nažalost, ne govorimo hrvatski, jer djed je govorio hrvatski, ali ne sa djecom.[10]

Sličan odgovor na pitanje o upotrebi hrvatskog među hrvatskim Levantincima u Istanbulu u posljednjoj četvrtini 19. stoljeća dobio je i Veber Tkalčević od jedne kućanice s kojom je razgovarao:

- A znadu li svi dobro hrvatski?

- I znadu i neznadu dobro, kako je ko dugo ovdje. Ali oni, koji su već malo zaboravili, držu se, da su Hrvati.[11]

Dok kriterij jezika definitivno pruža negativan odgovor na pitanje može li se govoriti o "hrvatskim Levantincima," nekoliko drugih faktora imalo je centripetalan, odnosno kohezivni učinak. Prije svega, državljanstvo matične države bilo je ono što je sprječavalo odumiranje predistanbulskih tradicija među doseljenicima. Strano državljanstvo je nešto što Levantinci i dan danas čuvaju kao najveću svetinju, kao jedinu branu od utapanja u turskome mnoštvu. Nekada su uz strano državljanstvo bile vezane različite privilegije, no, danas tome više nije tako. Primjerice, Zelići su očuvali državljanstvo svoje "matične države." Uvidom u privatni arhiv Edwina Zellitcha, koji seže sve do prvog Zelića u Istanbulu - Antonija, može se pratiti promjena državnih naziva na ispravama Zelićevih: 1. Austrija; 2. Austro-Ugarska (od 1867.); 3. Kraljevina SHS; 4. Kraljevina Jugoslavija; 5. SFRJ; 6. Republika Hrvatska. Slično je i sa drugim obiteljima u Istanbulu, čiji članovi hrvatski ne govore, većina nikada nije ni posjetila Hrvatsku, no, unatoč tome posjeduju i čuvaju hrvatsko državljanstvo (npr. već spomenuti Pusići).

Od osoba koje su se istakle kao prenosioci novih tehnologija, svakako treba istaknuti i Sišćanina Đuru Klarića, koji je položio temelje turskoj duhanskoj industriji, kao prvi ravnatelj osmanske tvornice duhana Džibali u Istanbulu u posljednjoj četvrtini 19. stoljeća.

Tvornica duhana Džibali (Cibali)

Pored praktično-pragmatičnog elementa, kao što je bilo državljanstvo, kao kohezivni faktor djelovale su i neke javne i društvene organizacije utemeljene na pripadnosti zajedničkoj državi ili zavičaju. Tako je, pored već spomenute austro-ugarske škole, kao organizacija koja je okupljala austro-ugarske državljane djelovalo i austro-ugarsko dobrotvorno društvo *Benefienza*. U župi Sv. Jurja na Galati djelovala je dubrovačka bratovština Sv.Vlaha, koja je skrbila o siromašnijim članovima zajednice. U kasnijem periodu, u razdoblju Jugoslavije, kao društvena organizacija ovoga tipa isticala se jugoslavenska organizacija "Sloga", koju su jugoslavenski državljani u Istanbulu rado posjećivali, i gdje su se rado družili.

Pored ovih udruženja treba istaknuti i misiju bosanskih franjevaca koji u 19. stoljeću odlučuju utemeljiti svoje stalno predstavništvo u Istanbulu. 1845. godine zalaganjem fra

[9] Razgovor vođen 17. veljače 2010. u Ateni.

[10] Razgovor vođen 23. svibnja 2009. u Istanbulu.

[11] Adolf Veber [Tkalčević], *Put u Carigrad* (Zagreb: Matica Hrvatske, 1886), str. 170-171.+

Filipa Pašalića u selu poljskih emigranata Adamköyu (danas Polonezköy), udaljenom tridesetak kilometara od Istanbula, bosanski franjevci stječu svoje prvo privremeno uporište. 1853. franjevci kupuju crkvu Sv. Jurja na Galati koja postaje njihova rezidencija i predstavništvo u Istanbulu. Franjevci tu ostaju sve do 1882. godine, kada, uslijed prilika nastalih austro-ugarskom okupacijom Bosne i Hercegovine, nestaje potreba za franjevačkim predstavništvom u osmanskoj prijestolnici.[12]

Pored političkog značaja rezidencije, franjevci su dijelom bili motivirani i potrebom duhovne skrbi za hrvatske iseljenike. Prema riječima Pašalićevog suvremenika, fra Ivana Frane Jukića, kupovina crkve bila je nužna,

jer u Carigradu ima katolikah našeg jezika ljudih izobila, koji su pod imenom Hrvatah poznati; iz Dalmacije i Arbanaske ovdje su ili naseljeni, ili se za vrieme raznim prometom zabavljaju; osim toga množtvo mornarah na Lloydovih i turskih parobrodih služećih, koji bi rado slušali rieč božju u narodnom jeziku.[13]

Pored službe u crkvi, franjevci su služili i kao kapelani u austrijskoj bolnici.

Još nekoliko činjenica može upućivati na tjesniju međusobnu povezanost hrvatskih iseljenika, kao i njihovu vezanost uz pradomovinu. Međutim, ponekad je teško sa sigurnošću reći radi li se o pukoj slučajnosti, ili ipak o nečemu višem. Knjigu pjesama posvećen austro-ugraskom caru i kralju Franji Josipu direktor tvornice duhana Đuro Klarić, u domovini ranije poznat i kao pjesnik, tiskao je upravo u Zelićevoj tiskari. Nažalost nemamo drugih vijesti o njihovom eventualno intimnijem odnosu, no, moguće je pretpostaviti da je Klarić odabrao Zeliće rukovodeći se emotivnom povezanošću dvaju zemljaka. Nadalje, zanimljivo je da je bosanski franjevac na službi u Istanbulu, fra Rafael Babić, krajem 19. stoljeća u crkvi Santa Maria Draperis krstio jednog Zelića, Antonija, iako je bilo i drugih svećenika na raspolaganju. Članovi obitelji Zelić održavali su povremeno veze sa rođacima u Dalmaciji, a neki od njih su s vremena na vrijeme posjećivali stari kraj. Unuci Antonija Zelića borili su se u I. svjetskom ratu kao austro-ugarski vojnici u Bosni, dok je nakon rata, u 1930-ima, August Zelić kao predstavnik tvrtke Kardex boravio u Sarajevu, Beogradu i Zagrebu. Zanimljivo je da se danas, u vremenu (ponovne) globalizacije, ove veze s Hrvatskom kao pradomovinom ponovno uspostavljaju, dijelom iz poslovnih, dijelom iz emotivnih razloga, o čemu nam svjedoče primjeri Edwina Zellitcha i Mareka Pusića iz Istanbula.

Može se zaključiti da je određena razina povezanosti između hrvatskih iseljenika, kao i svijesti o vlastitoj tradiciji i porijeklu očuvana unatoč stoljetnom boravku u multinacionalnom kontekstu tadašnjeg Istanbula i fizičkoj uklopljenosti u njegovu levantinsku zajednicu. Stoga držim da bi i ove, sa stajališta "nacionalne historije", male teme, trebalo istražiti na odgovarajući način, naravno uz uvažavanje činjenice da je riječ o ljudima koji su bili uklopljeni u jednu širu nadnacionalnu, odnosno multinacionalnu zajednicu.

St. Georg (Sv.Juraj) crkva prije 1965.

Treba istaknuti i misiju bosanskih franjevaca koji u 19. stoljeću odlučuju utemeljiti svoje stalno predstavništvo u Istanbulu. 1845. godine zalaganjem fra Filipa Pašalića u selu poljskih emigranata Adamköyu (danas Polonezköy), udaljenom tridesetak kilometara od Istanbula, bosanski franjevci stječu svoje prvo privremeno uporište. 1853. franjevci kupuju crkvu Sv. Jurja na Galati koja postaje njihova rezidencija i predstavništvo u Istanbulu.

[12] Više o bosanskim franjevcima u Istanbulu vidi u: Vjeran Kursar, "Bosanski franjevci i njihovi predstavnici na osmanskoj Porti," *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 60 (2011), 371-408.

[13] Ivan Franjo Jukić, *Sabrana djela*, sv. 2 (Sarajevo: Svjetlost, 1973), 582.

Odnos Osmanlija prema naseljavanju nemuslimana i povratku izbjeglica

Osmanska vlast je od samog početka imala pozitivan odnos prema doseljavanju nemuslimanskog stanovništva na svoju teritoriju. To se dešavalo zato jer su pojedine grupe iz ugla vjerskih i drugih sloboda te oporezivanja imale povoljnije uslove pod osmanskom vlašću od onih koje su imali pod vlašću drugih, pa i svojih istovjernika. Također, postoje mnogi primjeri povratka izbjeglica koji su usljed ratnih i drugih zbivanje izbjegli, ili bili prognani sa teritorija na kojima su živjeli.

Piše: **Senad Hasanagić**

Pitanje odnosa prema doseljenim pripadnicama različitih religija i naroda od strane većinskog stanovništva i njihove države je vrlo aktuelno. Zemlje sa multikulturalom strukturom koje su bile poprište ratnih sukoba u kojima su vršeni masovni progoni imaju mnoštvo problema sa povratkom manjina i obezbjeđivanjem njihovih prava. Osmanska država svojim postupanjem na ovim poljima može služiti kao primjer. U osmanskim arhivima i zapisima raznih autora postoje primjeri koji i danas mogu poslužiti kao primjer prihvatanja pripadnika manjina koji dolaze na njen teritorij i obezbjeđivanja uslova za povratak izbjeglica.

Uvod

Pitanje odnosa prema dolasku drugog i drugačijeg u neku sredinu je jedno od pitanja koje se kroz historiju provlače do danas. To je posebno važno za zemlje koje imaju multikonfesionalnu i multietničku strukturu. Teritorije koje su bile poprišta sukoba se i danas susreću sa problemon povratka izbjeglica, preprekama koje većinske skupine stvaraju radi povratka manjina i neefikasnosti države da tim manjinama obezbijedi povoljne uslove za nastavak normalnog života. To najbolje pokazuje primjer Bosne i Hercegovine u kojoj proces povratka nije dovršen ni danas. Ovaj proces hoće i mogu obezbijediti samo države sa dugotrajnim iskustvom multikuluralnosti koja je ušla u sve segmente države, upravne mehanizme i svakodnevnicu suživota. U iskustvu tih država se mogu naći dokumenti i primjeri koji i danas mogu biti svojevrsni putokaz u rješavanju ovih pitanja. Osmanska država svakako predstavlja izvanredan primjer. Ona je kao multietničko i multikonfesionalno društvo obezbijedila opstanak i sačuvani identitet mnoštva vjerskih grupa i naroda, i to na tri kontinenta. U državničko-pravnom iskustvu Osmanske države možemo naći dokumente koji potvrđuju da se njen pozitivan odnos prema nemuslimanima manifestovao i odobravanjem njihovog doseljavanja, te njihovog povrataka nakon bijega kao posljedice ratnih sukoba i nemira i političkih previranja.

Kosmopolitizam i univerzalizam Osmanske države je vidljiv i iz brojnosti nemuslimanskog stanovništva u raznim njenim dijelovima. To su karakteristike koje su bile prisutne od nastanka do nestanka osmanske države. U Bosni je stanje sredinom 19. stoljeća bilo ovakvo:

"Dakle, i početkom četvrte decenije 19. stoljeća službeno se barata sa cifrom od 200.000 kršćana, što znači da je tad procenat muslimana iznosio više od 2/3 možda i više. Upravo tada će se početi drastično da mijenja demografska slika Bosne, pa će se već na samom početku druge polovine 19. stoljeća broj kršćana povećati za jedan i po puta, što je gotovo neshva-

tljivo i od 200.000 popeti na 500.000 hiljada...“[1]

Iskustva osmanskog doba vezana za povratak izbjeglica i naseljavanje su nezaobilazna i danas. Pogrešan uvid u prošlost i nepoznavanje činjenica dovode do teških posljedica u međusobnim odnosima današnjih vjerskih i etničkih grupa. Kao primjer možemo navesti podsjećanje jednog svećenika i publiciste, Živka Kustića, vezano za situaciji u Bosni i Heregovini:

“Zapravo je muslimanska turska vlast omogućila masovnije naseljavanje Srba na tom području... Kako bi sada pravoslavci smjeli istjerivati iz Bosne potomke onih koji su njihove pretke onamo doveli.”[2]

Odnos prema naseljavanju nemuslimanskog stanovništva

Kosmopolitizam i raznolikost su obezbjeđivani, između ostalog, naseljavanjem nemuslimanskog stanovništva u osmansku državu.

Najpoznatiji slučaj prihvaćanja drugog i drugačijeg svakako predstavlja prihvat Jevreja nakon progona iz Španije i Portugala.[3] Njihov broj i način na koji su raspoređeni unutar Osmanske države nesumnjivo ukazuju da je ova država bila prožeta multikulturnim karakterom, kako same vlasti na čelu sa sultanom, tako i muslimanskog stanovništva koje nije pravilo zapreke za nastavak normalne egzistencije ovih Jevereja, izgradnju sinangoga za njihove vjerske potrebe, uključivanje u ekonomski život. Mnoge druge proganjane skupine su našle zaštitu u ovoj državi.[4]

Nisu rijetki bili ni prelasci vojnika i drugog stanovništva drugih država na osmanski teritorij. U takvim slučajevima bi se situacija regulirala ahdnamama[5]. Jedan primjer prihvatanja onih koji žele primiti sultanovo podaništvo iz polovine 18. stoljeća možemo naći i u Sidžilu tešanjskog kadiluka:

“U uzvišenoj sultanovoj naredbi rečeno je da su austrijski vojnici koji su prebjegli ovamo na našu teritoriju uzrok pobuni i drugih vojnika, te da se takvi vojnici ne primaju, nego da se u skladu sa uslovima ahdname vraćaju natrag... Nemojte braniti onima u statusu raje da dolaze po vlastitoj želji, a žele ostati i primiti sultanovo podaništvo. Takvima neka se odredi mjesto i nek se o tome sa njihovim imenima obavijesti Bosanski divan.”[6]

Ahmet Aličić u vezi sa doseljavanja stanovništva u Bosnu objašnjava:

“Tako, poslije velikih ratova, a posebno poslije Dubičkog rata, veliki broj kršćana, pravoslavaca iz zagraničnih područja zapadne Bosne sam se kretao u potrazi za boljom egzistencijom, odnosno za više zemlje... Razlozi su ono što smo ranije naveli, ali je bilo i ekonomskog pritiska, jer su porezi u Austriji bilo neuporedivo veći nego u Osmanskom carstvu, tj. u Bosni, a bilo je i vjerske netrpeljivosti među katolicima i pravoslavnima u Austriji.“[7]

Što se tiče doseljavanja katolika u Bosni također od Aličića saznajemo:

“Katolici u centralnoj i srednjoj Bosni naseljavali su se iz Hercegovine u koju su dolazili iz Dalmacije (Austrije) i nakon izvjesnog vremena produžavali put u nove krajeve koji su pružali više mogućnosti, a nisu ničim bili vezani za zemlju... Nikad nisu bili na to prisiljavani, osim od strane više sile, klimatski uslovi, neplodna i oskudna zemlja, a prirast stanovništva je išao geometrijskom proporcijom“[8]

Postoje primjeri koji pokazuju da se vodilo računa i o vjerskim potrebama nemuslimana. Na primjer, u Bosni su sa ovom svrhom dovođeni sveštenici i dozvoljavala se izgradnja crkava:

“Da su useljavanje podsticali bosanski bogataši potvrđuju podaci da pojedini velikaši omogućavaju katoličkim popovima, a i pravoslavnima, da podižu crkve na njihovim čiflucima. Čak i materijalno pomažu da bi ta područja bila privlačna za kršćane da se tu naseljavaju. Sam Gradašćevič je na svoju ruku dao dozvolu da fra. Ilija Starčević sagradi crkvu i manastir u Tolisi kod Gradačca i da podigne pučku školu za kršćansku djecu...“[9]

Da se prijem nemuslimana u državu nastavljeni i u kasnijim razdobljima pokazuje Nizamnama o doseljavanju - Muhaceret Nizamnamesi koja je stupila na pravnu snagu 19.02.1857. godine i izdata zbog mnogobrojnih molbi ljudi iz Evrope da im se dozvoli naseljavanje u osmansku državu.[10] U molbama je isticano da se osmanska vlast ponaša blagonaklono i bez pravljenja vjerskih i etničkih razlika. Ova nizamnama je omogućila doseljenicima dodjelu parcela, pravljenje bogomolja za njihove potrebe te druge uslove za materijalni probitak. Doseljenici su se po sopstvenoj želji mogli doseljavati u Anadoliju ili Rumeliju. Prvi rad u vezi ove nizamname, koja ima 14 članova, objavio je Ufuk Gülsoy 1996. godine. U njoj se za doseljenike iz Evrope predviđa da će položiti zakletvu na odanost padišahu i da će poštovati osmanske zakone, da će uživati

1 Aličić, Ahmed, S., Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832. godine, Sarajevo, 1996. s.76.
2 Srbi o Srbima CID, Sarajevo, s.695.
3 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tahrir Defteri 77, s. 39-41.
4 Dokument – ferman Mustafe II kojim se određuje da se Kursi koji su se sklonili u osmansku državu nastane na povoljnom mejstu u Sofiji – Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Mühimme Defteri 110, hüküm 2807; Dokument – dozvola sultana Mahmuda I grupi od preko 300 Poljaka koji su tražili podaništvo osmanskoj državi da se nastane u okolini Selanika uz naznaku da će biti zaštićeni – Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Cevdet Hariciye 647
5 Ahdnama – Dokument koji ima karakter međunarodnog ugovora, ili sadrži određene međunarodne elemente, bilo da se radi o ugovoru među državama, ili ugovoru između Osmanske države i neke grupe pod njenom vlašću.
6 Sidžil tešanjskog kadiluka (1740 – 1752), Sarajevo, 2005., s. 75.,75, L.19a/93.
7 Aličić, Ahmed, S., Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832. godine, Sarajevo, 1996. s.64.
8 Isto.
9 Aličić, Ahmet Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832. godine, Sarajevo, 1996., s.65.
10 Dokument – isprava za evropske doseljenike koji su se željeli nastaniti u Osmanskoj državi izdavana od strane Divan-ı Hümayun – Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İrade-MM, 467/3.

vjerske slobode i obavljati svoje vjerske potrebe u bogomoljama koje se nalaze u mahalama u kojima će stanovati. Određeno je da će se u slučaju pravljenja novih naselja za ove doseljenike graditi bogomolje radi zadovoljavanja njihovih vjerskih potreba.[11]

S obzirom da Ahmet Aličić govori o ogromnom porastu kršćanskog stanovništva u Bosni na samom početku druge polovine 19. stoljeća, te da pomenuta nizamnama o doseljavanju Evropljana u osmansku državu datira iz 1857. godine bilo bi dobro istražiti da li je nizamnama u tom periodu imala uticaj na porast kršćanskog stanovništva u Bosni i koliki je taj uticaj bio.

Od primjera iskazivanja želje nemuslimana za primanjem državljanstva Osmanske države može se izdvojiti molba stanovnika sela Polonez köy i pozitivnog odgovora.[12] Interesantan je i slučaj senatora koji su zbog nezadovoljstva vlašću u Srbiji tražili azil u Osmanskoj državi. Njihovj molbi je udovoljeno, a određena su im i primanja za izdržavanje.[13]

Odnos Osmanlija prema povratku izbjeglica

U ponašanju Osmanlija u pojedinim situacijama mogu se naći primjeri koji i danas mogu poslužiti kao poželjna osnova ponašanja prema drugom. Pitanje odnosa prema povratnicima koji su izbjegli zbog ratnih događanja, ili iz nekog drugog razloga je važno zbog činjenice da su se u Bosni i Hercegovina nakon rata krajem 20. stoljeća povratnici susretali sa svim mogućim preprekama koje su im lokalne vlasti postavljale, od administrativnih blokada do ubistava, paljevina i zastraživanja. Zbog toga je potrebno podsjetiti kako su se Osmanlije ponašale takvim situacijama.

Posebno pitanje predstavlja odnos

Ahdnama, carska povelja, kojom se bosanskim katolicima, uz obecanje lojalnosti, garantira sloboda vjere.

Da su useljavanje podsticali bosanski bogataši potvrđuju podaci da pojedini velikaši omogućavaju katoličkim popovima, a i pravoslavnima, da podižu crkve na njihovim čiflucima. Čak i materijalno pomažu da bi ta područja bila privlačna za kršćane da se tu naseljavaju. Sam Gradašćevič je na svoju ruku dao dozvolu da fra. Ilija Starčević sagradi crkvu i manastir u Tolisi kod Gradačca i da podigne pučku školu za kršćansku djecu...

prema povratku izbjeglih. Kao što je poznato, U Bosni i Hercegovini su u 21. stoljeću bili prisutni ogromni problemi, prepreke i otpori prema povratku onih koji su prognani ili izbjegli sa teritorija na kojima su živjeli. Što se tiče odnosa prema povratku onih koji su izbjegli pred osmanskom silom kao primjer svakako treba spomenuti Ahdnamu izdatu bosanaskim franjevcima u kojoj između ostalog stoji:

"A oni koji su izbjegli, nek budu slobodni i sigurni. Neka se povrate i neka se bez straha u zemljama moga carstva nastane u svojim samostanima."[14]

Primjeri povratka na mjesta poslije krvavih sukoba mogu se naći i u osmanskoj Bosni. Nakon upada princa Eugena Savojskog i paljevine Sarajeva u povlačenju sa njegovom vojskom su otišli i mnogi domicilni kršćani. Međutim, strahote koje su ognjem i mačem počinjene od strane princa i njegove vojske nisu bile prepreka za kasniji povratak ovih kršćana:

"Tada su sa princom otišli mnogi Latini iz Bosne a osobito Sarajlije i među njima gospoda Brnjakovići. Otišlo je Vlaha šizmatika dosti, ali nakon sklopljenog mira opet su se mnogi natrag povratili."[15]

Jedan od mnogobrojnih slučajeva koji pokazuju prihvaćanje povratnika od strane Osmanlija je zahtjev patrijarha Arsenija i mnogih Srba da se vrate na osmansku teritoriju nakon što su odselili pod habzburšku vlast:

"Tokom pregovora, 1699. godine koji će se okončati sklapanjem Karlovačkog mira (Sremski Karlovci), čime je završen habzburško-osmanski rat, Arsenije je slao zahtjeve sultanu da mu dozvoli povratak u Peć. Javljeno mu je, međutim, da njegovo prisustvo tamo nije poželjno, jer se miješao u "civilne" poslove... Mnogi su se vratili na osmansku teritoriju u prvoj polovini 1691. godine, jer im se nimalo

[11] Ufuk, Gülsoy, Avrupa'dan Osmanlı'ya 'gurbetçi' göçü, Tarih ve Medeniyet dergisi, sayı 33, Aralık 1996., s.40-45.

[12] Başbakanlık Osmanlı Arşivi, DH.SN.THR 18/62_1.

[13] Başbakanlık Osmanlı Arşivi, I.Hariciye 19331.

[14] Čaušević, Dženana, Pravno politički razvitak Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2005., s. 66.

[15] Benić, Bono, Ljetopis sutješkog samostana, Sarajevo, Zagreb, 2003., s.54.

nije dopao neprijateljski tretman austrijskog plemstva, lokalnih vlasti i Katoličke crkve."[16]

Osmanska država je 1829. godine doživjela težak poraz od Rusije, ali je za pregovaračkim stolom uspjela povratiti dio izgubljene teritorije. Sa povlačenjem ruske vojske sa tih teritorija sa vojskom se povukao i dio lokalnog bugarskog i grčkog stanovništva, ostavljajući sve što nisu mogli ponijeti sa sobom. U ovoj situaciji osmanski upravljači su postupili na sljedeći način:

"Odmah su utvrdili koje su kuće, bašte i njive napuštene i iznajmili ih. Novac od najma su sakupljali u jedan sanduk. Preduzevši predostrožnosti kako niko ne bi dirao ovaj novac žestoko su kaznili one koji su izvršili zloupotrebe. Za koga su sakupljali ovaj novac? (Da se to sada desi ministarstvo finansija bi odmah zapljenilo novac i sebi isplatilo plaće.) Ali, Osmanlije nisu nikome, uključivši zvaničnike, dopustile da uzme novac. Sakupivši novac u sanduk poslali su raji koja je otišla vijest da niko po povratku neće biti pitan zašto je otišao i da će na period od 5 godina biti oslobođen od poreza. Među obećanjima su bila i ona da će novac koji je, koliko je to već godina, sakupljen od najma biti njima lično isplaćen, te ako žele obrađivati njive da će im se dati volovi i kao pomoć za sijanje da će dati sjemena."[17]

Posebno su zanimljivi primjeri molba za povratak na osmansku teritoriju. Ove molbe su mahom pozitivno rješavane. Vezano za Bugare koji su se pod raznim okolnostima selili na teritorije pravoslavnih istovjernika postoje primjeri dobrovoljnog seljenja, ali i tvrdnji povratnika da su silom odvedeni sa osmanskog teritorija. Jedan primjer molbe za povratak na osmanski teritorij, uz tvrdnju da su silom odvedeni, pruža grupa Bugara koja u dokumnetu od 20. 10. 1861. godine ističe da je silom iz Niškog ejaleta prevedena u Srbiju:

"Neka Bog sačuva od propasti Poštovanog, zahvaljujući Osmanskoj državi naše napredovanje je iz dana u dan bivalo veće. Ne možemo izraziti našu zahvalnost zato što ste od kako ste došli ovamo radili za dobro sviju nas i što ste učinili mnoga dobra djela pomaganja siromasima. Dok je trajao ovako lijep život iz Srbije se pojavilo nekoliko naoružanih razbojnika, zato što su naša sela ograđena nismo mogli obavijestiti organe sigurnosti. Ove siledžije i haramije su napavši noću naše kuće sa puškama i noževima sve nas silom odveli u Srbiju i nakon toga nam oteli imetak i stoku, a našu djecu zarobili. Mi smo ostavši nekoliko dana na trgovima i na poljanama plakali i kukali da dođemo ovamo, pa su neke od nas tukli, a neke uhapsili. Nakon što su nam donijeli nesreću i nanijeli štetu odvojivši nas od zavičaja u kojem smo mirno živjeli i naših imetaka, ne mogavši izdržati njihovo zarobljeništvo i patnje koje su nam činili došli smo bježeći po jedan, po dvojica utičući se padišahovoj milosti i pravdi. Spremni smo na sve što učini Vaša vladarska milost."[18]

Posebno su zanimljivi primjeri molba za povratak na osmansku teritoriju. Ove molbe su mahom pozitivno rješavane. Vezano za Bugare koji su se pod raznim okolnostima selili na teritorije pravoslavnih istovjernika postoje primjeri dobrovoljnog seljenja, ali i tvrdnji povratnika da su silom odvedeni sa osmanskog teritorija.

Primjer dobrovoljnog odlasku iz Osmanske države pod vlast istovjernika, ovaj put Rusa, i molbe za povratak pod osmansku vlast opet možemo naći u primjeru Bugara koji su pod uticajem panslavističke propagande odselili u Rusiju. Međutim, dokument od 30. 10. 1862. godine pokazuje da je njihov položaj pod muslimanskom osmanskom vlašću bio bolji od ruske, istovjerničke:

"Dok su naši preci pod osmanskom upravom živjeli život pun mira, svakovrsnog obilja i pravde, mi smo, kakva šteta, odlaskom u Rusiju upali u klopku. Zato što smo naivni ljudi, nismo razmišljali o rezultatu ovog pokreta koji je priređen protiv nas i nismo ovo svjesno učinili. Prije seljenja smo, vjerujući u obećanja ruskog konzula, koji se nalazi u Vidinu, prodali jeftino naš imetak i stvari. Pošto nam je konzul govoreći za vas je na ruskom teritoriju sve spremno, imovina i nepokretnosti će vam se tamo besplatno nadoknaditi, dao nam je garanciju. Međutim, nakon preseljanja kao naknada za imovinu i nepokretnosti nije nam dato ništa, povrh toga tražili su od nas novac. Danju, noću lijemo pokajničke suze. Ovdje nas niko ne pazi. Radi našeg spasa iz ovog mjesta u koje smo došli trčeći kao životinje, ne razmišljajući o posljedicama, preklinjemo vas da oprostite nama i drugim našim bugarskim zemljacima koje su ubijedili i da dozvolite da se možemo vratiti na osmanski teritorij."[19]

Situaciju u osmanskoj državi i njen odnos prema nemuslimanima pokazuje i primjer 30 pravoslavnih porodica koje su iz Sivasa odselile u "istovjernu" Rusiju. Međutim, nezadovoljni životom u novoj domovini odlučili su da se vrate pod osmansko okrilje. Za povratak nisu imali dovoljno sredstava, radi čega su se obratili za pomoć osmanskim vlastima. Sultan Abdülaziz je 1865. godine nare-

[16] Malcolm, Noel, Kosovo – kratka povijest, Sarajevo, 2000., s. 211., 212.
[17] Armağan, Mustafa, Kır Zincirlerini Osmanlı, İstanbul, 2004., s.85.
[18] İsmet Mıroğlu, Osmanlı Yönetiminde İnsana ve Hukuka Saygı, www.sosyalsiyaset.com. /..../osmanlida_insana_hukuka_saygi.html; Dokument – B.A., Kısım 36, Evrak: 2473, zarf 149, Karton XVII (3 numaralı defter, vesika no: 189.
[19] İsmet Mıroğlu, Osmanlı Yönetiminde İnsana ve Hukuka Saygı, www.sosyalsiyaset.com. /..../osmanlida_insana_hukuka_saygi.html; Dokument – B.A, Bulgaristan İdare Kataloğu (BİK), nr. 79.

dio osmanskom predstavništvu u Tiflisu da se ovim porodicama da novac potreban za povratak u Osmansku državu.[20] Obezbijeđenje putnih troškova od strane osmanskih vlasti za povratnike vidljivo je i iz dopisa ministarstva unutrašnjih poslova upućenog sandžak begu Kütahye:

"Putni troškovi grčkih i jermenskih porodica koje će se vratiti, a kojima je potrebna pomoć treba izmiriti iz sredstava izdvojenih za mobilizaciju."[21]

Jedan od primjera koji pokazuje kakav je bio odnos Osmanlija prema povratku izbjeglih na svoja imanja, pa čak i prema povratku pobunjenika, predstavlja proklamacija valije Hercegovačkog vilajeta Alija hercegovačkim ustanicima. Za vrijeme ovog ustanka u Mostaru je 29. maja 1876. godine na sultanov nalog izdata proklamacija u kojoj se, između ostalog, ustanicima poručuje:

"Za da se možete pokoriti i u vaša mjesta vratiti, te da uzroke vaših tužba i molba mjesnima vlastima podneste, blagoizvolio je čestiti car, od dana objave ove proklamacije od šest nedjelja podariti. Kao što je činovnicima vlasti naređeno, da tužbama i molbama po pravu i pravičnosti sluh poklone i da sve potrebne mjere upotrijebe za osiguranje blagostanja onih familija, koje se još u njihovo otočestvo povratili nisu..."[22]

U vezi povratka nakon otvorenih pobuna u kojima je spaljeno hiljade domova i u težak položaj doveden veliki broj prognanih i izbjeglih, jedna odluka, donesena radi normaliziranja stanja Izvršne komisije Bosanskog vilajeta 1876. godine, svakako može biti uzor mnogima:

"...Imovina i stvari povratnika i drugih prispjelih osoba potovariće se na konje i tako uz pratnju oružnika uputiti ih u njihova sela i krajeve u kojima su ranije bili. Sve ovakve osobe u toku putovanja hraniće se u mjestima kroz koja budu prolazila, a potrebna hrana izdavaće im se od strane organa mjesne vlasti. Neka im se ni s koje strane ne čine prigovori niti ma kakav pritisak na njihov život, imovinu ili čast. Da se, ne dao Bog, ne bi dogodio kakav neprijatan akt, oružnici koji se budu uz njih nalazili, a i vojni redari koji će se tamo u selima naći, poduzeće mjere predostrožnosti u interesu stvarne njihove bezbjednosti. Ako se neko i pored svih ovih upozorenja bude usudio na ma kakvo terorisanje i ružno postupanje prema rečenim osobama, odmah će se protiv njega poduzeti sudski postupak i nad njim sprovesti zakonska kazna. U vezi gornjeg još se dodaje: 1. Omogućiće se popravak porušenih i popaljenih kuća onim osobama koje budu došle u svoje ranije zavičaje. Ukoliko te osobe žive isključivo od zemljišnih prihoda, neće im se obustavljati besplatno izdavanje hrane sve do prispijeća njihovih zemljoradničkih proizvoda; 2. Za izgradnju kuća repatiranih siromašnih osoba davaće se građa iz najbližih im državnih šuma besplatno i to sve činiti uz potrebne olakšice; 3. Pošto su džamije i crkve dio opšte zajedničke obnove i izgradnje, spomenute u gornjem izlaganju, i pošto su i one bile od ranije kada su bile izgrađene i kuće povratnika, to ukoliko su takve džamije ili crkve bile spaljene ili porušene, sva uništena građa i kamen za njihovu ponovnu izgradnju daće se od strane vlasti besplatno. Svi poslovi vezani za njihovu ponovnu izgradnju imaju se svršavati po metodi olakšavajuće administrativne procedure...".[23]

Sa dozvolom povratka stanovništva dozvoljavan je i povratak sveštenika što je vidljivo iz akta Direkcije za opću sigurnost ministarstva unutrašnjih poslova upućene Vilajetu Haleb. U Halebu su se nalazila četiri jermanska katolička svećenika kojima je dozvoljen povratak u Ankaru.[24]

ZAKLJUČAK

Osmanska vlast je od samog početka imala pozitivan odnos prema doseljavanju nemuslimanskog stanovništva na svoju teritoriju. To se dešavalo zato jer su pojedine grupe iz ugla vjerskih i drugih sloboda te oporezivanja imale povoljnije uslove pod osmanskom vlašću od onih koje su imali pod vlašću drugih, pa i svojih istovjernika. Također, postoje mnogi primjeri povratka izbjeglica koji su usljed ratnih i drugih zbivanje izbjegli, ili bili prognani sa teritorija na kojima su živjeli.

Kontinuitet ovakvih primjera iz svih perioda osmanske vlasti pokazuje da ovakav stav o prihvatu doseljenih i povratku izbjeglica nije rezultat pritiska i slabosti osmanske vlasti, već princip istinske multikuluturalnosti države u kojoj je bilo mjesta za sve vjerske i etničke skupine. Dosljednost takvog postupanja, kako u periodu moći i snage, kao u slučaju prihvaćanja Jevreja prognanih iz Španije i Portugala, tako u periodima slabosti, poput situacije sa Hercegovačkim ustankom, ukazuje na to.

Ovakvo postupanje može i danas pružiti primjer mnogima. Opstrukcije povratka izbjeglih i prognanih uočene i zabilježene u Bosni i Hercegovini nalažu potrebu da se pozitivni primjeri iz prošlosti što više ističu kao uzor.

[20] Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İ.HR. 12463

[21] Başbakanlık Osmanlı Arşivi, DH. ŞFR, 92/271

[22] Marijan Sivrić, Arhivska zbirka Đorđe Aleksića, Tribunia, broj 2, Zavičajni muzej Trebinje, 1976., s.128.; Na evenutalnu primjedbu da je sultan ovako postupio sa namjerom da prekine ustanak, može se postaviti pitanje gdje su to u posljednjem ratu u Bosni i Hercegovini, na ratnim linijama i podijeljenim teritorijama vlasti pozivale one koje su proglasile "pobunjenicima" da se vrate u roku šest nedjelja. Obećavale su da će se povesti briga o blagostanju povratnika i naglašavale kako će se žalbe i primjedbe povratnika pravedno rješavati. Također, lokalne vlasti u Bosni i Hercegovini su nakon rata bile slabe u odnosu na pritisak međunarodne zajednice, morale su prihvatiti povratak, ali su, kao što je opće poznato, činile sve da povratak opstruiraju. Takvo postupanje je uočeno i danas, svugdje u svijetu kada je u pitanju povratak izbjeglica, pogotovo pobunjenika. Osmanlije su imale pozitivan odnos prema povratku izbjeglica i doseljavanju u njihovu državu i kad su bili najjači, i kada su bili slabi.

[23] Hasan Škapur, "Pravni položaj nemuslimana u islamskoj državi", Takvim za 1972. g. (hidžretska 1391-1392. g.), Izvršni odbor Udruženja ilmije u SR BiH, Sarajevo, 1972., s. 146.,147.

[24] Başbakanlık Osmanlı Arşivi, DH. ŞFR, 92/232

Iz života jednog dubrovačkog trgovca i "diplomate" u Bosni: Živan Pripčinović (?-1479)

Ovaj rad ima za cilj da kroz različite događaje u kojima je glavni, ili jedan od glavnih sudionika Živan Pripčinović, ukaže na značaj i ulogu pojedinih trgovaca u društvenim odnosima između Dubrovnika i bosanskog zaleđa. Premda je šire područje već početkom druge polovine XV stoljeća bilo izuzetno nestabilno, postojale su osobe poput Živana Pripčinovića koje su uspijevale povezivati ljude i njihove interese s obje strane. Svojim radom uspio je sebi osigurati utjecaj kako kod Dubrovčana tako i kod bosanskih, a kasnije i osmanskih vlasti. Kroz njegov primjer se može vidjeti da trgovci nisu bili samo obični prodavači već diplomate, pregovarači, izbavitelji iz ropstva i povremeni špijuni. Bavljenje trgovinom je donosilo veliku i relativno brzu dobit, te utjecaj u društvu, ali ne svima. Neki od njih su, poput Živana, uprkos velikoj zaradi i utjecaju, dospjeli u dugove koji su ih na kraju koštali života.

Piše: **Muamer Hodžić**

Dubrovnik je jedan od srednjovjekovnih gradova čiji su stanovnici veoma rano počeli uspješno pregovarati i trgovati sa gradovima u zaleđu. Zahvaljujući geografskom položaju, općoj konstelaciji međunarodnih odnosa u regiji, te vještoj diplomatiji, Dubrovnik je uspio opstati kroz vijekove. Smješten između Istoka i Zapada, kao autonomna država, dubrovačka luka i sam grad bili su kao stvoreni za razmjenu dobara i pretvaranje u značajno trgovačko-finansijsko središte. Iz zaleđa na istoku, na dubrovačke Ploče su stizale karavane, sa hiljadama konja natovarenih različitim sirovinama, a u luci su čekali brodovi spremni da tu robu prevezu na Zapad. Zbog veće isplativosti brodovi koji su dolazili sa Zapada dovozili su u Dubrovnik tražene artikle, poput različitih vrsta tkanina, koje će ti isti konji prenijeti na Istok. Ovako uspostavljeni robno-novčani tokovi su značajno utjecali na uspješan razvoj i jačanje Dubrovnika, kako na ekonomskom, tako i na političkom planu.[1]

Odnosi srednjovjekovne Bosne i Dubrovnika počivali su na geografskoj upućenosti jednih na druge, ali i društveno-političkim dešavanjima na širem teritoriju Balkana. Osnovna djelatnost, koja je u najširem smislu povezivala Bosnu i Dubrovnik, bila je upravo trgovina. U najvećoj mjeri, trgovina je bila povezana sa razvojem rudarstva u rudom bogatoj Bosni. Smanjena eksploatacija rudnih potencijala u Evropi i kriza u rudarskoj proizvodnji, s početka XIV pa do sredine XV stoljeća, doveli su do veće potražnje tržišta za metalima. U to vrijeme u srednjovjekovnoj Bosni počinje eksploatacija rudnika, koja se sa sigurnošću može pratiti od vladavine Stjepana II (1320-1353). Razvoj rudarske proizvodnje kretao se uzlaznom putanjom sve do propasti bosanske države i uspostave osmanske vlasti.[2]

Bogatstvo ruda, naročito srebra i olova, privuklo je brojne dubrovačke trgovce u bosansko zaleđe. Izvozom ruda, kojim su se u cijeloj Bosni primarno bavili Dubrovčani, dolazi do slijevanja ogromnog kapitala u Dubrovnik. Zbog svega toga, posljednjih decenija XIV i tokom cijelog XV stoljeća Dubrovnik doživljava privredni uspon.[3]

U ovom periodu je bilo veoma izraženo kretanje stanovništva u oba pravca. Dubrovčani su, baveći se posredničkom trgovinom, i dalje u velikom broju odlazili u zaleđe, Bosnu i Srbiju, ali su i stanovnici tih krajeva dolazili u Dubrovnik. U Dubrovnik je dolazila, uglavnom, nekvalifikovana radna snaga, gdje su stupali u službu

[1] Zdravko Šundrica, "Instinkt pčela kod dubrovačkih trgovaca", u: *Tajna kutija dubrovačkog arhiva*, II, Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, Zagreb-Dubrovnik 2009, str. 327-328.

[2] Desanka Kovačević-Kojić, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, Svjetlost, Sarajevo 1978, str. 55-57. (dalje: D. Kovačević-Kojić, *Gradska naselja*)

[3] Desanka Kovačević, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni,* Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1961, str. 139.

ili išli na učenje zanata. Osim njih, u Dubrovnik su dolazili sitniji i krupniji trgovci, te članovi vlastelinskih porodica. Dolazak u Dubrovnik je za sve njih predstavljao mogućnost ostvarivanja unosnih poslova, stjecanja bogatstva, te ugodan i siguran život. Nakon izvjesnog vremena dobijali su građanski status, koji im je dodjeljivan posebnim odlukama odgovarajućeg vijeća.[4] Dodjelom građanstva dobijali su određena prava i mogli uživati pojedine povlastice, ali su morali i ispunjavati određene obaveze.[5] Samo dio ovih "novih dubrovčkih građana", koji su imali naročitog uspjeha u trgovačkim poslovima, mogao je biti primljen u utjecajni trgovački esnaf - Antunine.[6]

Nakon što su Osmanlije zauzele veći dio Balkana i stabilizovale svoju vlast, Dubrovčani su organizovali svoje trgovačke aktivnosti u tom dijelu Osmanske države, slično kao i u vrijeme prije njihova dolaska. Znatan broj dubrovačkih trgovaca, vlastele i pučana, živio je po trgovačkim centrima Balkana. Mnogi su bili naseljeni zastalno, sa porodicama i poslugom. Drugi su se naseljavali privremeno, dok ne obave određene trgovačke poslove. Dubrovačka karavanska trgovina je počela primjetno oživljavati sedamdesetih godina XV stoljeća, kada ponovno počinju nicati i kolonije dubrovačkih trgovaca po osmanskim trgovima. Neki od tih trgovaca ni u najtežim godinama nisu napuštali stare trgove niti se sklanjali u Dubrovnik. Trgovali su i onda kada su trgovačke veze Dubrovnika s oblastima pod osmanskom vlašću bile prekidane na duži period. Dubrovčani su u tim oblastima, uprkos svim nevoljama i neizvjesnosti, zadržali svoje pozicije i stvorili osnove za veliki procvat trgovine. Kada je do njega došlo, već su imali široko razgranate pomorske i kopnene trgovačke veze.

U novonastalim političkim prilikama nije napuštena stara praksa sklapanja trgovačkih društava i ortakluka. Ova pojava bila je rezultat nesigurnosti poslova koji su mogli donijeti i dobit i štetu, a bila je uslovljena i samim karakterom srednjovjekovne trgovine. Takva društva su sklapana i među trgovcima koji su mahom živjeli i trgovali u osmanskim oblastima, zatim između trgovaca u Dubrovniku i onih koji su putovali i trgovali po Osmanskoj državi. U izvjesnim slučajevima uključeni su bili i trgovački agenti u Italiji, ili uopšte na Zapadu. Ponekad je sklapano društvo između proizvođača u Dubrovniku i dubrovačkih trgovaca koji su živjeli i radili u oblastima pod osmanskom vlašću.[7]

Budući da je u Foči u drugoj polovini XV stoljeća živjela kolonija dubrovačkih trgovaca i zanatlija, među njima su se povremeno dešavale nesuglasice koje je trebalo sudski riješiti. Zbog toga je Malo vijeće u Dubrovniku imenovalo sudske komisije. U dvije takve komisije bio je imenovan i Živan Pripčinović. Njega je Dubrovačko malo vijeće odredilo da u svojstvu konzula predsjedava tim komisijama.

Među ljudima iz Bosne, koji su svoju sreću tražili u Dubrovniku, bio je i trgovac Pripčin Živanović, koji je u Dubrovnik došao oko 1440. godine. Zabilježeno je da je imao trojicu sinova: Radonju, Đurađa i Živana. Ovaj posljednji je postao uspješni trgovac, o čijem uspjehu govori i podatak da je već nakon petnaest godina od nastanjivanja u Dubrovniku (1455) Živan Pripčinović ušao u krug vrlo utjecajnih trgovaca, članova trgovačkog esnafa Antunina.[8] A o važnosti ovog esnafa ili bratstva u dubrovačkom društvu svjedoči i članstvo vrlo utjecajnih ljudi, poput čuvenog Žore Bokšića, dubrovačkog trgovca koji je u historiji ostao poznat kao finansijski stručnjak u službi bosanskih kraljeva Stjepana I Kotromanića (1377-1391) i Stjepana Dabiše (1391-1395). Bokšić je postao član Antunina tek nakon potpune afirmacije u trgovačkim krugovima.[9]

Prvi konkretni podaci o Živanu Pripčinoviću kao trgovcu datiraju iz 1456-57., godinu nakon što je primljen u trgovački esnaf Antunina.[10] Spomenutih godina bavio se otkupom i izvozom na tržištu vrlo traženog artikla -

[4] O načinu i uslovima pod kojima je dodjeljivano dubrovačko državljanstvo više u: Jovanka Mijušković, "Dodeljivanje dubrovačkog građanstva u srednjem veku", *Glas* SANU, CCXLVI, Odeljenje društvenih nauka 9, Beograd 1961, str. 89-130.

[5] Ruža Čuk, "Dubrovačke građanske porodice poreklom iz srednjovekovne bosanske države", u: *Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena*, Istorijski institut SANU, Beograd 1995, str. 171-182 (dalje: R. Čuk, "Dubrovačke građanske porodice").

[6] Tokom višestoljetnog postojanja, dubrovačko bratstvo Sv. Antuna postalo je jedno od najutjecajnijih i najuglednijih bratstava u Dubrovačkoj republici. To je zapravo bio trgovački esnaf kojeg su sredinom XIV stoljeća osnovali imućniji dubrovački građani. Okupljali su se oko zasebne bratovštine, koja se 1432. godine ujedinila sa bratovštinom sv. Antuna Opata i sv. Petra, pa se nazvala antuninskom, a njeni članovi Antunini. Oni su okupljali imućne dubrovačke građane, uglavnom bogate trgovce pučane, državne službenike porijeklom iz inostranstva, nezakonite potomke dubrovačke vlastele i pojedine vlasteline. S vremenom su Antunini postali korporacija najbogatijih trgovaca, brodovlasnika i finansijera. Uživali su posebne povlastice u gradu, ali nisu imali pravo učešća u vlasti. Dubrovački građani Antunini bili su vezani tokom života za svoju korporaciju (bratstvo), a nastojali su to da budu i poslije smrti. Naime, članovi bratstva su sahranjivani vjerovatno u svojoj crkvi ili groblju koje se obično nalazilo pored crkve. Više o tome: Kosta Vojnović, *Bratovštine i obrtne korporacije u Republici dubrovačkoj od XIII do konca XVIII vijeka*, sv. I, Zagreb 1899; Zrinka Pešorda Vardić, "'Pučka vlastela': Društvena struktura dubrovačke bratovštine Sv. Antuna u kasnom srednjem vijeku", *Povijesni prilozi*, br. 33, Hrvatski institut za povijest, Zagreb 2007, str. 215-236.

[7] Ivan Božić, *Dubrovnik i Turska u XIV i XV veku*, SAN, Beograd 1952, str. 272-273.

[8] R. Čuk, "Dubrovačke građanske porodice" , str. 178 i 182.

[9] Desanka Kovačević, "Žore Bokšić, dubrovački trgovac i protovestijar bosanskih kraljeva", *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine* (*GDI*), XIII/1962, Sarajevo 1963, str. 289-310.

[10] Bogumil Hrabak, *Foča do kraja XVIII veka*, Beograd 1999, str. 63.

crvca.[11] U to vrijeme, Živan je boravio i radio u Foči. Ne zna se tačno kada je došao u Foču ali je, po svemu sudeći, dobar dio života proveo u ovom gradu. Izbor ovog grada nimalo ne čudi; geografski položaj i putevi koji su vodili kroz njega predodredili su Foču za važnu karavansku stanicu, a kasnije i trgovački centar. Foča je predstavljala krajnje odredište karavana koji su prenosili trgovačke terete iz Dubrovnika u Bosnu. Ovaj karavanski put bio je poznat kao "via Drine" ili, rjeđe, "via Bosne",[12] a predstavljao je komunikacijsku poveznicu između unutrašnjosti Balkana i jadranske obale. Ruta ovog karavanskog puta kretala je iz Dubrovnika preko Trebinja, Bileće, Gacka, Čemerna, Tjentišta do Foče. Dalje se moglo kretati uz Ćehotinu preko Pljevalja, ili Drinom do Lima. Ovaj put je imao značaja i u međunarodnom saobraćaju, jer se nastavljao dalje kroz Srbiju prema Nišu i tako bio povezan sa carigradskim drumom.[13] Razdaljina između Dubrovnika i Foče iznosila je pet dana hoda.[14]

Živan Pripčinović je u ovom gradu formirao sabirni centar za sirovinu crvca, koji je otkupljivao sa područja Trgovišta (kod Novog Pazara), Prače, Goražda i šireg fočanskog kraja.[15] Crvac je bio posebno tražen na zapadnom tržištu, pa stoga ne čudi što je iz Dubrovnika otpreman dalje u Firencu i Veneciju.[16]

Sljedeće vijesti o njemu datiraju iz 1462. godine, kada se spominje u grupi dubrovačkih trgovaca koji su po nalogu Porte uhapšeni i privedeni u Jedrene, gdje su zadržani dok za njihov otkup nije uplaćena svota od 5.000 dukata. Razlog hapšenja nije poznat, ali, prema ovom podatku, još prije pada Bosne pod osmansku vlast, Živan je uspio uspostaviti značajne trgovačke kontakte sa Osmanlijama na području koje su oni tada već držali pod kontrolom. Vjerovatno je bio među trgovcima koji su uhapšeni na području oko rudnika Novo Brdo.[17]

Osim spomenutim crvcem, Živan Pripčinović je trgovao i drugim artiklima koji su donosili veliku zaradu – tkaninama, olovom, solju i svilenim vlaknima. Kako bi što uspješnije unaprijedio i proširio trgovinu, udruživao se sa drugim trgovcima u tzv. kolegancije, kao što su to radili i ostali dubrovački trgovci. Tako se spominje njegovo trgovačko društvo sa Andrijom i Frankom Sorkočevićem i njihovim sinovima, trgovcem Đurom Stojkovićem, a kasnije i Marinom Vukašinovićem. Ipak, najviše je trgovao u saradnji sa svojim bratom Đurom i sinom Kristofanom. Razlog za to je sasvim jednostavan, njima je mogao najviše vjerovati.[18]

Foča je predstavljala krajnje odredište karavana koji su prenosili trgovačke terete iz Dubrovnika u Bosnu. Ovaj karavanski put bio je poznat kao "via Drine" ili, rjeđe, "via Bosne", a predstavljao je komunikacijsku poveznicu između unutrašnjosti Balkana i jadranske obale. Ruta ovog karavanskog puta kretala je iz Dubrovnika preko Trebinja, Bileće, Gacka, Čemerna, Tjentišta do Foče.

O tome koliko je bio utjecajan u dubrovačkim i osmanskim krugovima svjedoči više različitih događaja. Kako je među dubrovačkim trgovcima izvan Dubrovnika dolazilo do nesporazuma, povremeno je postojala potreba za imenovanjem tzv. sudskih komisija koje su na terenu pravno sankcionisale nastale sporove i nesuglasice, shodno dubrovačkoj pravnoj praksi. U sudsku komisiju su imenovani ugledni Dubrovčani. Budući da je u Foči u drugoj polovini XV stoljeća živjela kolonija dubrovačkih trgovaca i zanatlija, među njima su se povremeno dešavale nesuglasice koje je trebalo sudski riješiti. Zbog toga je Malo vijeće u Dubrovniku imenovalo sudske komisije. U dvije takve komisije bio je imenovan i Živan Pripčinović. Njega je Dubrovačko malo vijeće odredilo da u svojstvu konzula predsjedava tim komisijama.[19]

U vijestima iz prve polovine 1463. godine Živan Pripčinović se spominje dva puta. Naime, kada je bilo izvjesno da je sultan Mehmed II El-Fatih (1451-1481) krenuo na vojni pohod protiv Bosne, dubrovačke vlasti su pozvale sve svoje trgovce, koji su se našli u okruženju, da se sklone u

[11] O porijeklu ove trgovačke robe mišljenja istraživača su podijeljena. Zna se da je upotrebljavana u procesu bojenja tkanina, i to u crvenu boju. Konstantin Jireček smatra da je riječ o rudi cinabarit i njegovom mišljenju se priklanja Bogumil Hrabak. S druge strane, Ivan Božić pretpostavlja da bi se pod tim terminom mogli podrazumijevati i hrastovi insekti (soccus ilicis) koji su upotrebljavani u procesu bojenja tkanina, u ovom slučaju u crveno. Sima Ćirković smatra da je ovo nepoznata materija, ali prema mnogim znacima organskog porijekla. Više o tome: Ignacij Voje, "Prilog trgovini crvcem (chermesium) u srednjovekovnom Dubrovniku", *Istorijski časopis*, knj. LVI, Istorijski institut, Beograd 2008, str. 101-116; Srećko Rolger, "Kermes, crvac - i još neka crvena bojila, *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 49, Dubrovnik 2011, str. 27-76.

[12] Mihajlo Dinić, "Dubrovačka srednjevekovna karavanska trgovina", u: *Iz srpske istorije srednjega veka*, Equilibrium, Beograd 2003, str. 693.

[13] Mihajlo Dinić, *Srpske zemlje u srednjem vijeku: povijesno-geografske studije,*, Srpska književna zadruga, Beograd 1978, str. 311; D. Kovačević-Kojić, *Gradska naselja*, str. 43.

[14] Konstantin Jireček, *Trgovački drumovi i rudnici u Srbiji i Bosni u srednjem vijeku*, Svjetlost, Sarajevo 1951, str. 120.

[15] Bogumil Hrabak, *Foča do kraja XVIII veka*, str. 63.

[16] Sima Ćirković, *Herceg Stefan Vukčić-Kosača i njegovo doba*, Srpska akademija znanosti i umetnosti, Posebna izdanja 376, Odeljenje društvenih nauka, 48, Beograd 1964, str. 137-138.

[17] Ivan Božić, *Dubrovnik i Turska u XIV i XV veku*, str. 317.

[18] Bogumil Hrabak, "O hercegovačkim vlaškim katunima prema poslovnoj knjizi Dubrovčanina Dživana Pripčinovića", *Glasnik Zemaljskog muzeja (GZM)*, Sarajevo 1956, str. 29; D. Kovačević-Kojić, *Gradska naselja*, str. 165.

[19] Bogumil Hrabak, *Foča do kraja XVIII veka*, str. 74.

Dubrovnik i ostanu u gradu do kraja jula te godine. Ovaj rok je stalno produžavan, jer je za dubrovačke trgovce situacija u unutrašnjosti bila i dalje neizvjesna. Zabranu da se bilo kakva roba šalje kopnenim putem, u doba kada je neizvjesnost obuzela vlast grada pod Srđem, niko nije ni pomišljao da prekrši. U samom Dubrovniku vođene su pripreme za odbranu od eventualnog osmanskog napada. Senat je izdao trgovcima opću zabranu odlaska u Osmansku državu, bilo kopnom ili morem. Izuzetak iz te zabrane bio je Živan Pripčinović, kome je 9. aprila 1463. godine dozvoljeno da nosi tkanine na područje pod osmanskom kontrolom.[20]

Početkom juna iste godine, kada je akindžijski odred osmanske vojske provalio u Hercegovinu prema dubrovačkoj teritoriji, u gradu prepunom izbjeglica iz Konavala nastala je grozničava situacija. Čak je i hercegu Stjepanu poručeno da mu daju "validum salvum conductum" da se može dubrovačkom galijom prebaciti bilo na ostrva ili u sam grad. U Malom vijeću su izabrana četvorica vlastelina da ga prate, ukoliko dođe na dubrovačku teritoriju. Dok su u panici i neizvjesnosti vršene pripreme za odbranu grada, poslan je Živan Pripčinović, dubrovački trgovac koji je u svojim poslovima već imao određenih veza s Osmanlijama, da se informiše o stanju stvari na terenu, kako bi vlasti mogle izvršiti diplomatske i druge pripreme.[21]

Tokom 1470. i 1471. godine Senat je održavao veze sa Živanom, koji se nalazio na teritoriju pod osmanskom kontrolom. Spominje se kod Isa-bega u Sarajevu, drugi put u Foči, ili pak na trećem mjestu gdje su bili raširenji njegovi poslovi, bilo samostalno ili u "koleganciji" sa drugim trgovcima. Naime, spominje se kako je krajem 1469. ili početkom 1470. godine, prilikom posjete dubrovačkih poklisara Isa-begu, istima posudio 100 dukata kako bi darovali sandžakbegovog kapidžiju.[22]

Pripčinović je imao dobre odnose i sa Osmanlijama, te je znao zastupati i njihove interese pred Dubrovčanima. U prilog tome može poslužiti i vijest da je 20. februara 1470. godine Živan dolazio u Dubrovnik kao izaslanik Isa-begov i tražio da se ovome ustupi jedan Dubrovčanin koji bi kao njegov izaslanik išao napuljskom kralju Ferantu (1458-1492). Uprkos ranijoj strogoj zabrani, Senat je na to pozitivno odgovorio i imenovao Nikolu Palmotića da obavi tu diplomatsku misiju.[23]

Osim unosnog posla trgovine sirovinama i gotovim proizvodima, imućniji dubrovački trgovci su uzimali u zakup carine, koje su predstavljale veoma profitabilan posao. Davanje carina pod zakup bila je veoma česta i uobičajena srednjovjekovna pojava. Time bi se vladar oslobađao od organizacije carinske službe, a određena svota novca, u vidu zakupnine, bila mu je uvijek zagarantovana od zakupca carina. U raznim mjestima u Bosni kao carinici se javljaju Dubrovčani. Oni su naplaćivali carinu i tako obavljali dužnosti carinskih službenika. Međutim, obavljajući te poslove nisu postajali službenici bosanskog kralja ili nekog feudalca nego su kao zakupci carine imali obavezu da vrše naplatu carine. Čvrste i raznovrsne trgovačke veze sa Bosnom omogućile su Dubrovčanima jasan uvid u stanje u zemlji, te su znali da uzimanjem carina pod zakup prave dobar posao. O tome koliko je to bio profitabilan posao govore i instrukcije koje je dubrovačka vlast davala svojim poslanicima koji su išli na dvor kralja Sigismunda. Naime, naglašavano im je da pitanje zakupa carina u Bosni spada među važne stvari o kojima ne treba davati obavještenja. U organizacionom smislu carina je u srednjem vijeku bila koncipirana na način da je naplaćivana na trgu, gdje je roba donošena na prodaju, a ne na granicama. Carina se uzimala samo na prodati dio robe, a ne na zatečenu količinu. Trgovac je mogao putovati od trga do trga sa robom koju nije prodao, a plaćao je carinu samo na onaj dio robe koji uspije prodati.[24]

Kako bi osigurali trgovinu u Bosni, Dubrovčani su svoje odnose nastojali srediti sa svim relevantnim snagama putem povelja.[25] Povelje su u početku davali isključivo vladari ali su, usljed slabljenja centralne vlasti, i pojedini feudalci svoje odnose sa Dubrovčanima regulisali poveljama. Nakon što su se Osmanlije učvrstile na Balkanu, sultan je više puta izdavao povelju o zaštiti dubrovačkih trgovaca i njihove robe.[26] U poveljama su bila definisana trgovačka prava i carinske obaveze Dubrovčana, kao i njihov politički status.

U dijelovima Balkana koje su osvojile Osmanlije, Dubrovčani su stupali u službu kao zakupci carina i rudnika, kao i kod prijašnjih vlasti. Budući da su i dalje predstavljali najvažniji trgovački i kreditni faktor, i osobe sa najviše prakse u poslovima vezanim za robno-novčanu privredu, bili su neophodni i Osmanlijama, kako bi svojim aktivnostima što brže normalizovali privredne tokove u regionu. Zakupljivali su ih ili neposredno od sultana ili od njegovih glavnih zakupaca prihoda od carina i hasova u cijeloj oblasti, i obavezivali se da će u određenom roku isplatiti predviđenu sumu novca.[27]

Međutim, usljed oskudice novca

[20] Ivan Božić, *Dubrovnik i Turska u XIV i XV veku*, str. 253-254.
[21] Dubravko Lovrenović, *Na klizištu povijesti* Synopsis, Zagreb-Sarajevo 2006, str. 354.
[22] Ivan Božić, *Dubrovnik i Turska u XIV i XV veku*, str. 317.
[23] *Isto*, str. 318.
[24] Milan Ivanović, "Prilozi za istoriju carina u srednjevekovnim srpskim državama", *Spomenik SAN*, XCVII, Beograd 1948, str. 1-61; Desanka Kovačević, "Razvoj i organizacija carina u srednjovjekovnoj Bosni", *GDI BiH*, 6, Sarajevo 1954, str. 229-248.
[25] D. Kovačević-Kojić, *Gradska naselja*, str. 250-251.
[26] Više o tome: Vesna Miović, *Dubrovačka Republika u spisima osmanskih sultana: s analitičkim inventarom sultanskih spisa serije Acta Turcarum Državnog arhiva u Dubrovniku*, Državni arhiv u Dubrovniku, Dubrovnik, 2005.

u opticaju, što je bio neophodan uslov za iole normalan razvitak trgovine, često nisu bili u stanju da Osmanlijama u roku isplate obavezne sume, koje ni sami od svojih dužnika na vrijeme ne bi naplatili. Sultan je za njihove dugove smatrao odgovornom dubrovačku vlast i zahtijevao od nje da od svojih građana, zakupaca carine, naplati potraživanja njegove blagajne ili da sama plati i poslije pokreće postupak tih dužnika. Dubrovačka vlast je tada dolazila u takve situacije da je morala pomišljati i na zabranu zakupljivanja osmanskih carina, kako bi se izbjegle stalne sultanove intervencije i zahtjevi. Dubrovčani koji su zakupljivali carine i carske hasove (u ovom slučaju rudnike) vodili su knjige prihoda i zaduženja – "tetrade".[28]

Sedamdesetih godina XV stoljeća, u zakupu osmanskih carina najviše se spominje ime dubrovačkog trgovca Živana Pripčinovića. Nakon što je razvio posao sa otkupom crvca u fočanskom kraju, još u vrijeme vlasti hercega Stjepana, Živan je početkom sedme decenije XV stoljeća držao u zakupu carinu na crvac u Bosni. U tom smislu postoji i ugovor koji je sklopio s Ivanom Grubanovićem, zvanim Lapor, knezom Trepče, te Ajasom, eminom Kučuk Alije iz Dimitrovice. Predmet ovog ugovora je zapravo otkup prava na zakup carina u Bosni u trajanju od dvije godine. Njih dvojica su, u svojstvu osmanskih zakupaca carina (amaldara), zaključili ugovor sa Živanom u kojem se ovaj potonji obavezao isplatiti 666 zlatnih dukata na ime berata, koji imaju od Porte na ime zakupa carine. U istom ugovoru, Živan se obavezao kako će ovoj dvojici isplatiti dodatnih 400 dukata za trud i troškove koje su podnijeli dolazeći u Dubrovnik. Osim toga, izjavio je da je na Portu poslao 500 dukata. Ugovor je zaključen u Dubrovniku u prisustvu kneza i Malog vijeća. Zaključivanju tog ugovora bio je prisutan i Kasum Krupniković, čauš sa Porte. Vlast je, za svaki slučaj, naredila da se stavi sekvestar na Živanov crvac, koji je bio deponovan u Dubrovniku. Ovaj ugovor je realizovan 17. avgusta 1476. godine.[29]

Godinu dana nakon osnivanja Hercegovačkog sandžaka (1470), Živan je od prvog hercegovačkog sandžakbega Hamza-bega, 21. maja 1471. godine, otkupio prava na prikupljanje carina. U ugovoru zaključenom sa Hamza-begom stoji da je Živan otkupio carine u Foči, Goraždu i Cernici za 70.000 akči, uz obavezu otplate te sume u tromjesečnim ratama.[30]

Živan nije sam zakupljivao carine. U jednoj bilješci iz 1472. godine vidi se da mu je kompanjon bio i Nikola Radišić. Ipak, u navedenom periodu je, izgleda, najviše radio sa bratom Đurom i sinom Kristofanom. Posao sa carinama je bio izuzetno isplativ, ali je u realizaciji naplate potraživanja bilo većih problema, zbog čega su osmanske vlasti kao zainteresovana strana morale često intervenisati. Tako su nakon smrti Živanovog brata Đure od Senata tražile da nadoknadi 7.000 dukata duga na ime zakupa carine.[31]

Zbog toga je stavljen sekvestar na Đurinu imovinu, dok se ne riješi pitanje nasljedstva; tada se pod sekvestrom našla i izvjesna količina crvca koja se zatekla u Đurinoj kući. Senat nije uvažio prijedlog sarajevskog kadije iz decembra 1476. godine da se imovina oslobodi sekvestra i naložio svojim poklisarima na Porti da rasprave to pitanje o trošku Živana. Oni vjerovatno nisu obavili posao, jer je početkom februara 1477. godine u Dubrovnik stigao čauš sa Živanom, kako bi naplatio sultanova potraživanja. Nakon niza peripetija koje su nastale iz razloga što Živan nije mogao naći adekvatne jemce za isplatu duga, Senat mu je dozvolio da izveze iz Dubrovnika so, kako bi došao do sredstava. Živan se dodatno obavezao da će za izvezenu so uvesti olovo iz bosanskih rudnika. Pošto je uživao svojevrsni diplomatski imunitet, on je pod oružanom pratnjom otpraćen do osmanske granice, gdje ga je dočekao čauš.[32]

U julu 1477. godine Živan je nekako uspio isposlovati s Osmanlijama da se isplati dug od 1000 dukata na ime zakupa carine. O tome svjedoči hudžet kojeg je izdao sarajevski kadi-

Među ljudima iz Bosne, koji su svoju sreću tražili u Dubrovniku, bio je i trgovac Pripčin Živanović, koji je u Dubrovnik došao oko 1440. godine. Zabilježeno je da je imao trojicu sinova: Radonju, Đurađa i Živana. Ovaj posljednji je postao uspješni trgovac, o čijem uspjehu govori i podatak da je već nakon petnaest godina od nastanjivanja u Dubrovniku (1455) Živan Pripčinović ušao u krug vrlo utjecajnih trgovaca, članova trgovačkog esnafa Antunina.

[27] U vrijeme sultana Mehmeda II ustanovljen je sistem sakupljanja prihoda putem davanja državnih dobara u jednogodišnji zakup koji se označavao terminom iltizam. Cijena jednogodišnjeg zakupa bila je unaprijed tačno utvrđena, a naplaćivana je u novcu, u vidu paušala za jednu godinu. Ovakav način plaćanja označavan je arapskim terminom mukata, što doslovno znači ono što je odsječeno (odsijekom), pa se stoga i određeno državno dobro, koje je pod tim uslovima dato u zakup, označavalo istim terminom, mukata. Više o tome Avdo Sućeska, "Malikana", *Prilozi za orijentalnu filologiju (POF)* VIII-IX, Sarajevo 1958-59, str. 111.

[28] Ivan Božić, *Dubrovnik i Turska u XIV i XV veku*, str. 316.

[29] Mihajlo Dinić, "Trepča u srednjem veku", u: *Iz srpske istorije srednjeg veka*, Equilibrium, Beograd 2003, str. 677-678.

[30] Gliša Elezović, *Turski spomenici*, knj. I, sv. 1., br. 10, SKA, Beograd 1940, str. 153-154.

[31] Ljubomir Stojanović, *Stare srpske povelje i pisma,* I/II, Dubrovnik i susedi njegovi, Srpska kraljevska akademija, Beograd–Sr. Karlovci 1934, str. 265.

[32] Ivan Božić, *Dubrovnik i Turska u XIV i XV veku*, str. 319.

ja Numan ibn Jakub 22. jula 1477. godine. Dokument je glasio na ime Živanovog sina, bosanskog amaldara Kristofana Živanovića, koji je zajedno s ocem bio zakupac carine.[33]

Međutim, time Živanovi dugovi nisu bili izmireni. Na veliko negodovanje Senata, dolazio je i u julu i novembru 1477. godine, najprije sa čaušom Hajrudinom, a poslije i sa čaušom Ajasom, da pokrene postupak za povrat preostale bratovljeve imovine. Senat je pred osmanskim službenicima krio svoje neraspoloženje i pristao na prodaju Đurine kuće i ostale imovine, ostavljajući Đurinim nasljednicima i njihovim tutorima pravo da protiv Živana pokrenu postupak, ako budu smatrali da Đurini odnosi sa Živanom u zakupu amaldarije nisu raščišćeni.

U dijelovima Balkana koje su osvojile Osmanlije, Dubrovčani su stupali u službu kao zakupci carina i rudnika, kao i kod prijašnjih vlasti. Budući da su i dalje predstavljali najvažniji trgovački i kreditni faktor, i osobe sa najviše prakse u poslovima vezanim za robno-novčanu privredu, bili su neophodni i Osmanlijama, kako bi svojim aktivnostima što brže normalizovali privredne tokove u regionu.

Živanu su u drugoj polovini 1477. godine u dva navrata, uprkos zabrani izvoza, dozvolili da isporuči 280 peča tkanine, kako bi došao do sredstava kojima bi izmirio obaveze prema Porti. Tom prilikom je raščistio svoje račune s poslovnim ortacima Andrijom i Franom Sorkočevićem i s Đurom Stojkovićem, te priznao njihova potraživanja. Nakon toga je, založivši svoju veliku kuću, kod njih uzeo kredit kako bi izmirio dugove prema sultanskoj blagajni.[34]

U novembru je knez pozvao u Malo vijeće Živana i oba čauša te amaldara Isa Balija, koji je pred dubrovačkim kapijama naplaćivao carine. Tom prilikom je izjavio da dubrovačka vlast pristaje da proda ili založi Živanovu imovinu, kako bi sultanu bili isplaćeni dugovi. Osim toga, tražili su da im se i Živan lično preda, kako ubuduće za njegove postupke ne bi bila okrivljena dubrovačka vlast. Niko se nije usuđivao uzeti u zalog Živanovu kuću i imovinu, iz straha od novih sultanovih potraživanja za Živanove dugove. S druge strane, Živan i njegov sin Kristofan nisu uspijevali da od dužnika, kojih je bilo na svim stranama, naplate svoja potraživanja, pa nisu mogli da odgovore obavezama prema sultanovoj blagajni, pa je sultan onda tražio nadoknadu od dubrovačkih vlasti. Tako je u martu 1477. godine registrovano kako "Bogumio vahoturach di Chuoniza" duguje izvjesne stvari dubrovačkom trgovcu Pripčinoviću.[35] U drugom slučaju je zabilježeno kako Ratko, koji je kao Živanov "emin" prodavao njegovo olovo, nije platio dug od 3.000 dukata. Zbog toga je sultan poslao čauša Kasuma u Dubrovnik sa zahtjevom da se proda Ratkova imovina i preda čaušu.[36] Kako su se kasnije odvijali događaji nije moguće tačno utvrditi, jer nedostaju zapisnici odluka Vijeća umoljenih u periodu od oktobra 1478. godine, pa sve do jula 1481. godine.[37]

Informacije o tome šta se dešavalo sa Živanom i njegovim sinom zabilježio je Nikola Ranjina u svojim *Analima*. U opisu događaja iz 1479. godine Ranjina je zabilježio da su se Dubrovčani obavezali isplatiti Porti sve Živanove i Kristofanove dugove, koji su tada iznosili basnoslovnih 11.250 dukata. Osim toga, dubrovačka vlast se obavezala i na isplatu dodatnih 3.000 dukata, pod uslovom da im se Živan i njegov sin isporuče. Njih dvojica su vjerovatno u to vrijeme bili u Foči, gdje su bili dovoljno blizu Dubrovnika da obavljaju posao, a opet dovoljno daleko da ih ne zatvore i ne bace u tamnicu. Živan je bio siguran u svoju i sinovljevu poziciju, jer je imao dobre veze i poznanstva među osmanskim zvaničnicima. Međutim, ovaj put je očigledno precijenio svoje diplomatske sposobnosti, jer su dubrovačke vlasti na kraju uspjele ishoditi njihovu deportaciju s osmanskog teritorija i predaju. Živan i Kristofan Pripčinović su islijeđeni istog dana kada su dovedeni u Dubrovnik, a zatim pogubljeni i u džakovima bačeni u more iza Lokruma. Radi isplate njihovih dugova Ranjina je u svojim *Analima* naveo da su Dubrovčani rasprodali njihovo imanje, ali kako to nije bilo navodno dovoljno, morali su dodati novca iz državne blagajne.[38]

Osim nepokretne imovine koju je imao u Dubrovniku, Živan je imao veću zemljišnu parcelu u Foči, koja je bila na veoma atraktivnom mjestu. Spomenuti zemljišni posjed u Foči je registrovan u defteru iz 1477. godine, u kojem postoje dvije bilješke. U bilješkama stoji zapisano kako je, prema instrukcijama Porte, za potrebe širenja grada naređeno izuzimanje zemlje koja je bila u posjedu Dubrovčana Živanu (*Dubrovniklu Jivan çiftliği*), a da se on za to obešteti davanjem jedne parcele vinograda.[39]

Nakon Živanove smrti spomenuti čifluk je prodat Dubrovčaninu Ivanu

[33] Hazim Šabanović, "Dvije najstarije vakufname u Bosni", *POF* II/1951, str. 14, bilj. 5.

[34] Ivan Božić, *Dubrovnik i Turska u XIV i XV veku*, str. 319.

[35] Desanka Kovačević, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, str. 156.

[36] Ljubomir Stojanović, *Stare srpske povelje i pisma,* str. 265; Ćiro Truhelka, "Tursko-slovjenski spomenici dubrovačke arhive", *GZM* XXIII, Sarajevo 1911, str. 53-54.

[37] Veljan Trpković, "Vilajet Primorje", *GDI*, godina XIV, Sarajevo 1964, str. 234, bilj. 13.

[38] Ivan Božić, *Dubrovnik i Turska u XIV i XV veku*, str. 320.

[39] Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tapu Tahrir Defteri (BOA, TD) 5, str. 138. i 304; Ahmed S. Aličić, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina,* Orijentalni institut, Sarajevo 1985, str. 174. i 360.

Miotoševiću na Zapoljaku, koji je nakon kupovine vinograd dao bosanskim franjevcima na upotrebu.[40] Ovaj nekadašnji Živanov posjed u Foči spominje se u defteru iz 1519. godine.[41] U prijepisu istog deftera stoji da je da je to Ivanov čifluk (*Ivan çiftliği*),[42] kao i u defteru koji je nastao sljedeće godine.[43] Bivši Živanov čifluk se navodi i u defteru iz 1528. godine, ali se kao ime vlasnika spominje Ivaniš.[44] Zadnji put se ovaj čifluk spominje u defteru iz 1530. godine kao vlasništvo Ivanovo.[45]

Budući da je naplata Kristofanovih potraživanja još uvijek sporo išla, sultan je u avgustu 1479. naredio kadijama Sarajeva i Drine da ispitaju sva njegova potraživanja. Naređeno je i čaušu Mustafi da sakupi novac od njegovih dužnika i preda ga Dubrovčanima, jer se dubrovačka vlast obavezala na isplatu svih dugova spomenutih zakupaca.[46]

Zaostale dugove oca i sina dubrovačka vlast je plaćala odsijekom. Čauši s Porte više puta su dolazili sa sultanovim pismima da osiguraju isplatu zaostale sume. Kada je poklisar Živan Đukić 1481. godine odnio na Portu 2.000 dukata na račun Pripčinovićevog duga, sultan je zahtijevao da se isplati i ostatak duga. Zbog toga su dubrovački poklisari 1482. godine, osim harača, predali sultanu i 1.800 dukata na ime Kristofanovog duga.[47]

Kako su Dubrovčani i 1484. godine otezali sa plaćanjem Pripčinovićevog duga, sultan je jednostavno od novca koji su donijeli na ime harača otpisao Živanove i Kristofanove dugove, a za taj iznos je zadužio dubrovačku vlast kao dio neisplaćenog harača.[48]

***

Jedna od djelatnosti kojima se Živan bavio bila je i otkupljivanje ljudi iz ropstva. Inače, praksa zarobljavanja i prodaje robova u Bosni, ali i drugim državama srednjovjekovlja, bila je nešto sasvim uobičajeno. Iako su crkvene i državne vlasti načelno osuđivale praksu držanja ljudi u ropstvu, prešutno su, ipak, puštale da se robovi drže kao svojina i da se njima trguje ukoliko nisu pripadnici jedne od ortodoksnih crkava.[49] Nakon pada Bosne pod osmansku vlast, praksa odvođenja ljudi u ropstvo sa ciljem prodaje i ostvarenja trgovačke dobiti je i dalje nastavljena. Osmanske trupe su često vršile upade daleko na zapad i često se vraćale sa plijenom i robljem.[50]

Dubrovčani koji su se kretali po Osmanskoj državi donosili su vijesti o zarobljenicima s kojima bi se susreli ili o kojima bi nešto čuli. Te vijesti su saopštavali njihovim rođacima, koji su onda dolazili u Dubrovnik kako bi poduzeli određene mjere za njihovo spašavanje. Budući da je Živan bio jedan od onih dubrovačkih trgovaca koji su uspostavili veze sa Osmanlijama, i on je koristio svoja poznanstva na jednoj i drugoj strani, te posredovao u poslovima otkupa ljudi. Oslobađanje roblja predstavljalo je značajnu i složenu finansijsku operaciju. Kako bi se definisali odnosi i materijalne obaveze između zainteresovanih strana, uglavnom člana porodice i trgovca angažovanog za otkup, sklapani su ugovori. Sačuvan je relativno mali broj registrovanih ugovora koji govore o oslobađanju roblja od Osmanlija. Razlog za to je jednostavan – posao se završavao usmenim dogovorom. Iz sadržaja sačuvanih ugovora može se saznati kako su u ropstvo dospijevale, osim odraslih muškaraca, i žene s djecom, pa čak i mala djeca od tri godine. U tekstu ugovora nije uvijek bila izdvojena suma koja se striktno odnosi na cijenu otkupa. Naveden je ukupan iznos koji se trebao platiti osobi koja se obavezala da će otkupiti osobu iz ropstva. Sume koje su navedene u ugovoru često su uključivale različite stavke, poput zarade posrednika, njegovih putnih troškova, kao i putnih troškova oslobođene osobe, vrijednost hrane koju bi posrednik pribavljao osobi u vrijeme dok je još bila u ropstvu, troškova za odijevanje pri povratku, itd.[51]

Svaki od zarobljenika je mogao biti otkupljen iz ropstva. Nisu postojale tačno utvrđene cijene robova niti je postojala konkretno definisana kategorizacija robova pri otkupu. Visina otkupa isključivo je zavisila od društvenog statusa i imovinskog stanja svakog zarobljenika pojedinačno.[52] Tako je zabilježeno da je utvrđeni iznos otkupa za pojedine zarobljenike iz Udina, Bergama, Vićence, Mantove, Padove, Napulja i drugih gradova bio različit. Cijena je bila utvrđena tek nakon što je Porta utvrdila njihovo imovno stanje.[53]

U jednom od sačuvanih ugovora ostalo je zabilježeno kako je Živanovim posredovanjem iz zarobljeništva otkupljen Pavle Vardić. Za njegov

---

[40] Bogumil Hrabak, *Foča do kraja XVIII veka*, str. 46.

[41] BOA, TD 1076, str. 3; BOA, TD 76, str. 7.

[42] BOA, TD 76, str. 7.

[43] BOA, TD 91, str. 8.

[44] BOA, TD 150, fol. 9.

[45] *167 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Rum-ili Defteri (937/1530),* T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2004, str. 455.

[46] Gliša Elezović, *Turski spomenici*, str. 180-181.

[47] *Isto*, str. 187.

[48] Državni arhiv u Dubrovniku (DAD), *Acta et Diplomata*, sv. 1, br. 23; Ljubomir Stojanović, *Stare srpske povelje i pisma,* str. 294-295.

[49] Anto Babić, "Društvo srednjovjekovne bosanske države", *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine, I, Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države*, ANUBIH, Sarajevo 1987, str. 69-78.

[50] Ignacij Voje, "Problematika turskih provala u slovenačke zemlje i organizacija odbrane u XV i XVI veku", *Istorijski časopis*, br. XXV-XXVI, Istorijski institut, Beograd 1979, str 117-131; Maria Pia Pedani, "Turkish Raids in Friuli at the End of the Fifteenth Century", in (ed.) M. Kochbach, G. Prochaska-Eisl and C. Romer, *Acta Viennensia Ottomanica,* Institut für Orientalistik, Wien 1999, str. 287-291.

[51] Ivan Božić, *Dubrovnik i Turska u XIV i XV veku*, str. 331-332.

[52] *Ransom Slavery along the Ottoman Borders (Early Fifteenth–Early Eighteenth Centuries)*, edited by Géza Dávid and Pál Fodor, Brill, Leiden-Boston 2007, str. 147-150.

[53] Ćiro Truhelka, "Tursko-slovjenski spomenici dubrovačke arhive", *GZM*, XXIII, Sarajevo 1911, str. 61-62.

otkup Osmanlije su tražile veliku sumu novca, čak 800 dukata. Sudeći po visini otkupa, oni su sigurno znali da ova osoba ima visok društveni status i da je bogat. Prvobitno je na njegovom oslobađanju bio angažovan Jakov Bunić. S obzirom na to da je iznos otkupa bio velik, Vardićeva žena je donijela u Dubrovnik njihovu najvredniju imovinu – dukate, haljine i srebrene predmete. Nakon što je Jakov Bunić preuzeo na sebe obavezu da oslobodi Vardića, sve te stvari su prodane kako bi se mogli podmiriti svi troškovi. Vjerovatno zbog nemogućnosti da uspješno završe dogovoreni posao, sačinjen je novi sporazum. U tom sporazumu stoji kako su sve zainteresovane strane saglasne da se ovaj posao preda Živanu Pripčinoviću, koji je na kraju uspio otkupiti Pavla od Isa-bega.[54] Prema jednom hudžetu, koji je izdao Isa-beg 13. muharrema 871. godine (25. 08. 1466.), stoji zabilježeno: "Pritežalac lista, nevernik po imenu Živan na ime otkupa zarobljenog nevernika Pavla Vardića donese 550 zlatnih dukata i predade. Ostade kod njega na dugu 250 zlatnih dukata."[55]

Osim posredovanja prilikom otkupa ljudi iz zarobljeništva, Dubrovčani su bili angažovani i na poslovima razmjene zarobljenika. Živan je imao i takvih iskustava, jer je sudjelovao u jednoj prilično složenoj razmjeni zarobljenika. Naime, hrvatskom vlastelinu Ivanu Markoviću Osmanlije su zarobile ženu i odvele je kao robinju u Sarajevo. Kako bi je oslobodio, Ivan je dogovorio da mu hrvatski ban Pavle Tar ustupi jednog osmanskog zarobljenika po imenu Mustafa. Prema dogovorenim uslovima razmjene, moguće je neosporno utvrditi kako ovaj Mustafa nije bio tek obični zarobljenik već ugledna ličnost. Naime, dogovoreno je da Isa-beg Ivanu vrati ženu i plati dodatnih 500 dukata kako bi dobio natrag Mustafu. Živanov opunomoćenik Ratko Vukosalić je 16. septembra 1470. godine doveo u Dubrovnik Markovićevu ženu, koju je predao zajedno sa 300 dukata. Nakon toga je preuzeo Mustafu kojeg je vratio osmanskim vlastima. Razmjena zarobljenika je time bila okončana, a Ivanu Markoviću nije isplaćena prvobitno dogovorena suma. Ostaje nejasno jesu li neke odredbe ugovora promijenjene ili je i njemu Pripčinovićeva "poslovna kuća" ostala dužna 200 dukata.[56] Kao mogući razlog eventualne promjene ugovora, u stavci koja se odnosi na isplatu dodatnih 500 dukata, bila je personalna promjena na mjestu rukovodećeg u Bosanskom sandžaku. Tada je na mjesto bosanskog sandžakbega, umjesto Isa-bega, postavljen je Ajas-beg.[57]

***

Osim trgovine, Dubrovčani su često obavljali i različite diplomatske aktivnosti za svoju vlast. Te aktivnosti su, nakon uspostave osmanske vlasti, značile česte posjete osmanskim pokrajinskim namjesnicima – sandžakbegovima, ali i česte odlaske na Portu. Ovi susreti s osmanskim zvaničnicima bili su različite prirode, počevši od kurtoaznih posjeta – u kojima je izražavana dobrodošlica sandžakbegu Bosanskog ili Hercegovačkog sandžaka – pa do posjeta u kojima su dubrovački poklisari imali zadaću da od osmanskih vlasti ishode određenu odluku ili pisani akt. Dubrovčani su imali svoje ljude širom Balkana, bilo kao stalno naseljene porodice – koloniste ili kao trgovce sa privremenim boravkom. Zbog toga su predstavljali odličan izvor informacija. Sve obavještajno interesantne informacije su mogle poslužiti ili u ratne ili diplomatske svrhe. "Prava informacija" predstavljala je izuzetnu dragocjenost kojom su Dubrovčani mogli osigurati političku naklonost ili materijalnu korist. Stoga ne čudi da su pojedini trgovci važne informacije prosljeđivali vlastima u Dubrovniku, a ovi, prema potrebi, dalje na Zapad. Dubrovčani su slali informacije i u suprotnom smjeru ali, koliko je dosad poznato, u manjoj mjeri. [58]

Koristeći svoja poznastva i veze sa Osmanlijama, Živan je najvjerovatnije imao prilike čuti mnogo informacija koje su u obavještajnom smislu mogle biti od izuzetne važnosti dubrovačkoj vlasti. Stoga ne čudi što postoje pisane vijesti iz kojih se nedvosmisleno može zaključiti kako je i Živan makar jedno vrijeme bio uključen u obavještajnu djelatnost za potrebe dubrovačke vlasti.

Koristeći svoja poznastva i veze sa Osmanlijama, Živan je najvjerovatnije imao prilike čuti mnogo informacija koje su u obavještajnom smislu mogle biti od izuzetne važnosti dubrovačkoj vlasti. Stoga ne čudi što postoje pisane vijesti iz kojih se nedvosmisleno može zaključiti kako je i Živan makar jedno vrijeme bio uključen u obavještajnu djelatnost za potrebe dubrovačke vlasti. Za takvu tvrdnju postoje najmanje dvije dokume-

[54] *Isto*, str. 334.

[55] Gliša Elezović, *Turski spomenici,* str. 72-73.

[56] Ivan Božić, *Dubrovnik i Turska u XIV i XV veku*, str. 335.

[57] Isa-beg Ishaković se posljednji put spominje u jednoj bilješci u sumarnom defteru iz 1468/9. Bilješka u kojoj se spominje napisana je u drugoj dekadi mjeseca ševvala 874. godine (13. - 20. 04. 1470). Na položaju bosanskog sandžakbega spominje se Ajas-beg već 20. aprila 1470. godine. Uporedi: Ahmed, S. Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/1469*, Islamski kulturni centar, Mostar 2008, str. 101. i Ivan, Božić, "Hercegovački sandžak-beg Ajaz", *Zbornik Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu*, Beograd 1948, str. 64.

[58] Mirjana Polić Bobić, *Među križom i polumjesecom: dubrovačke dojave španjolskome dvoru o Turcima u XVI. stoljeću*, Naklada Ljevak, Zagreb 2000.

ntovane informacije iz kojih se nedvosmisleno može iščitati njegova špijunska djelatnost.

Nakon što su Osmanlije predvođene sultanom Mehmedom II el-Fatihom prešle Drinu, u maju 1463. godine, i tako počele osvajanje Bosne, dubrovačkim vlastima su trebale hitne informacije o pravcu djelovanja osmanske vojske, kao i uopšte vijesti o stanju na terenu u novonastalim okolnostima. U tom smislu je Dubrovačko vijeće umoljenih, krajem maja, odlučilo u Bosnu poslati Živana koji je, uprkos zabrani kretanja ljudi i transporta robe, iz Dubrovnika poslan u unutrašnjost Bosne da "prikuplja podatke o turskoj vojsci".[59]

Na drugom mjestu je zabilježeno kako je Živan slao vijesti dubrovačkim vlastima iz Bosne i drugih dijelova Balkana. U pismu koje je pisao svom bratu – početkom oktobra 1473. godine – naveo je, između ostalog, i podatke koje mu je obznanio neki Bartolomeo. On u pismu kaže da je ta osoba prilikom susreta sa tadašnjim bosanskim sandžakbegom Ajas-begom čula da ga je jedan od osmanskih prinčeva iz stare prijestonice Jedrena obavijestio kako je u jednom od vojnih sukoba poginuo rumelijski beglerbeg Murat, zajedno sa još trojicom sandžakbegova. Ovu vijest su Dubrovčani proslijedili Mlečanima.[60]

Ovi podaci, kao i podaci iz stručne literature koja se bavila pitanjem dubrovačke špijunaže, više su nego dovoljni da se može realno pretpostaviti da je Živan bio samo jedan u nizu pojedinaca koji su sačinjavali špijunsku mrežu Dubrovčana. Oni su koristili svaku priliku i mogućnost da prikupe "vrijedne informacije", koje su prosljeđivali svojoj vladi u Dubrovnik. Dubrovačka vlast je, prema potrebi, iste prosljeđivala na Zapad, prvenstveno Mlecima i papi. Ostaje otvoreno pitanje o tome je li i Osmalijama dostavljao informacije koje su njima bile od koristi.

Na osnovu svega navedenog, može se zaključiti kako su odnosi između Dubrovnika i Bosne u najvećoj mjeri počivali na trgovačkim vezama. Odnosi između Dubrovnika i zaleđa nisu poremećeni ni nakon što su Osmanlije zauzele Bosnu. Štaviše, oni Dubrovčani, koje je odlikovala hrabrost, oštroumnost i sklonost diplomaciji, uspjeli su izgraditi značajne pozicije i steći veliko bogatstvo. Te pozicije su im omogućavale ne samo da obnove svoje trgovačke poslove nego i da ih unaprijede. U novonastalim političkim okolnostima oni su dobili ogromno tržište na koje su mogli plasirati različitu robu, ali i priliku da pod povoljnim uslovima otkupljuju sirovine i proizvode koji su bili traženi na tržištima Zapada. Jedan od tih trgovaca bio je i Živan. Zahvaljujući svojoj umješnosti, uspio je izgraditi vlastitu trgovačku mrežu, koja je u jednom periodu bila toliko jaka da se pri rješavanju određenih nesporazuma mogao pozvati i na autoritet samog sultana.

Zbog ugleda i veza koje je imao i kod Dubrovčana i kod Osmanlija, često je bio u diplomatskim misijama – čas za potrebe jednih, čas drugih. Stalna komunikacija sa osmanskim funkcionerima omogućavala mu je uvid u neke informacije koje je povremeno slao u Dubrovnik. Osim toga, svoju poziciju kod Osmanlija koristio je i da izbavi ljude iz ropstva, naravno, uz odgovarajuću nadoknadu.

Uprkos svemu nabrojanom, Živan je zapao u finansijske probleme, jer nije mogao naplatiti svoja potraživanja. Zajedno s njim, u istom problemu su se našli njegov brat Đuro i sin Kristofan, koji su mu bili poslovni partneri. Njegova agonija je imala tragičan završetak. Nakon što su ga osmanske vlasti zajedno sa sinom Kristofanom, uz nadoknadu od 3.000 dukata, isporučile Dubrovčanima, istog dana mu je izrečena smrtna presuda koja je odmah i izvršena. Ostaje nepoznato jesu li pogubljeni isključivo zbog duga – jer je ta pojava bila i dalje prisutna kod osoba koje su se bavile otkupom carina – ili je po srijedi bilo nešto sasvim drugo, jer su nestali zapisnici odluka Dubrovačkog vijeća umoljenih iz tog perioda. Dodatnu sumnju predstavlja i činjenica da su im tijela nakon izvršenja smrtne presude strpana u vreće i bačena u more, jer je bilo za očekivati da makar Živan, kao član Antunina, bude pokopan kao i ostali članovi u blizini Crkve sv. Antuna. Očito je i ovaj postupak dubrovačkih vlasti imao izvjesnu simboliku, ali i poruku drugima.

Živan je bio siguran u svoju i sinovljevu poziciju, jer je imao dobre veze i poznanstva među osmanskim zvaničnicima. Međutim, ovaj put je očigledno precijenio svoje diplomatske sposobnosti, jer su dubrovačke vlasti na kraju uspjele ishoditi njihovu deportaciju s osmanskog teritorija i predaju. Živan i Kristofan Pripčinović su isliječeni istog dana kada su dovedeni u Dubrovnik, a zatim pogubljeni i u džakovima bačeni u more iza Lokruma.

Na osnovu pojedinih detalja iz Živanove životne priče moguće je primijetiti koliku su važnost imali dubrovački trgovci u unapređivanju i izgradnji ukupnih odnosa između Dubrovnika i Bosne. Njihova uloga je bila mnogostruka i nije značila samo razmjenu roba i vrijednosti, nego je doprinosila izgradnji boljih odnosa i međusobnog razumijevanja.

Preuzeto iz "Prilozi za orijentalnu filologiju", Vol. 61, 1-504, Sarajevo, 2012.

[59] Dubravko Lovrenović, *Na klizištu povijesti*, str. 354.

[60] Vićentije Makušev, *Istorijski spomenici južnih Slovena i okolnih naroda*, knj. II, Beograd 1882, str. 96-98.

centar za urgentnu medicinu

Piše: **Filip Mursel Begović**

Hrvatski državljanin ima harem od 40 Turkinja

Svaki musliman Bošnjak u Hrvatskoj može imati najmanje 40 Turkinja u svom beharli haremu. Ja ih imam 40 i nitko mi ništa ne može. Hrvati su na to pristali jer radije našu neumjerenu glad za belajima utaže Turkinjama, nego da se, ne daj Bože, prometnemo u teroriste.

"Gospon Begović, jel su stvarno muslimaneci imali tol'ko žena?", glupavo me priupita sumještanin u malom mjestu blizu Zagreba, nakon što je pogledao novi nastavak turske serije "Sulejman Veličanstveni". I ne samo seriju, jer u Hrvatskoj (i šire) odnedavno izlaze i trivijalni romani u nastavcima na temu Sultanovog harema. E, pa dosta je bilo tih turskih serija, tog patetičnog i lažnog osmanizma, veličanstvenih sultana i njihovih ženskinja. Jao, kako ste samo naivni. Gledate tursku sapunicu, sanjate i nadahnjujete se haremima, a ni ne slutite da hrvatski državljanin Filip Mursel Begović na svom posjedu u blizini Zagreba ima čak 40 Turkinja. To je toliko ekskluzivna vijest da će nadmašiti popularnost svake turske "sapunjare". Ne mogu me čak ni uhapsiti, jer, em su Turkinje legalno kupljene, em je to nama muslimanima Bošnjacima zagarantirano statutarnim manjinskim pravima, u članku naslovljenim "u se, na se i poda se". Svaki musliman Bošnjak u Hrvatskoj može imati najmanje 40 Turkinja u svom beharli haremu. Ja ih imam 40 i nitko mi ništa ne može. Hrvati su na to pristali jer radije našu neumjerenu glad za belajima utaže Turkinjama, nego da se, ne daj Bože, prometnemo u teroriste.

One su nježne, lomne, ne smijete ih dirati, ma ni pomicati jer umah uvehnu, poput krhkog cvijeta su. Međutim, Turkinje iz harema Murselage Begovića vole da ih se golica pod pazuhom, pa se sramežljivo kikoću. Doduše, primijetio sam njihov usiljeni i tupavi smijeh, jer znaju one što ih čeka. "Polahko", kažem im, "treba pričekati da sazrijete pa da budete oble, crvene, jedre, a kada se počnete nadimati od zrelosti i miomirisa, kada me od vašeg uljnog afrodizijaka počne hvatati nesvjestica i snohvatica, bacit ćemo se mi na pos'o, zajedno ćemo se od miline rasprsnuti". Uostalom, neću izjedati ni jednu Turkinju koja je zelena, nezrela i maloljetna.

> **O meraka, o Allahu Uzvišeni, hvala ti na darovima ovim dunjalučkim! Hvala Ti, o, Ja Rabbi, što iz Svoje raskoši stvori Turkinje i posla ih nama Bošnjacima da u njima uživamo. Hvala ti Bože što na jednog Bošnjaka posla 40 Turkinja. One su sablažnjivo lijepe, no, nisu od velike pameti, al tko za pamet pita kad se Turkinja Bošnjaku sprema za sofru.**

Da, te zamamne Turkinje, samo su moje, gledam ih i već jedem očima, slina mi na usta curi od riječi "moje su". Prizor je to od kojega zastaje dah, kada je njih 40 na okupu, jedna do druge, a sve su srcolike i čekaju na mene, samo mene, da ih slatke i putene gnječim svojim od žudi ljepljivim rukama. Stvorene su samo za trenutak kada će meni pripasti, prvi i zadnji put. Iako sjede kao prave Turkinje one kao da su uzbibane, kao da razdragano njište, a odmah potom se propnu na svoje nožne peteljke i bacaju se sočne u moj zagrljaj.

Čuvam svoj harem Turkinja. 40 motoriziranih handžar divizija ih čuva, na megdan spremno. Jedino moja majka, Sultanija svih Turkinja, smije ući među njih, da ih uzgaja, priprema za sina, da ih kupa i pere, kroji im dimije zelene, da ih poji i hrani. Moja majka zna što njen sin voli, a tko će bolje od nje - najslađe je što majka pripremi. Ima jedna među Turkinjama koju ponajviše pazi jer uplašila se bljeskavih plamenih iskrenja u mojim očima i topota mojeg sr-

ca, čula je gromove u mojem stomaku dok gledam najljepšu od svih Turkinja.

"Sve ih uzmi, svih 39, ali, tako ti Boga Uzvišenog, ovu ne diraj, ne čini zulum sine, ona je zadnja, nju ću ti plaho marinirati maslinovim uljem, uz sir vlašićki, bit će ti slatka k'o ćetenija. Od rahata, sine, pamet ćeš izgubit." Već vala ludim, ali majka se mora poštovati, a ja bih najljepšu odmah u svoj bosanski lonac strpo, ili u jufku umoto pa od Turkinje pitu jeo. Iako, majka mi ponekad dopusti da joj na sigurnoj distanci čitam "Bulbulistan" Fevzije Mostarca ili da zapjevam "O djevojko Anadolko budi moja ti, hranit ću te bademima da mi mirišeš, polit ću te đul šerbetom da mi sevdišeš…"

O meraka, o Allahu Uzvišeni, hvala ti na darovima ovim dunjalučkim! Hvala Ti, o, Ja Rabbi, što iz Svoje raskoši stvori Turkinje i posla ih nama Bošnjacima da u njima uživamo. Hvala ti Bože što na jednog Bošnjaka posla 40 Turkinja. One su sablažnjivo lijepe, no, nisu od velike pameti, al tko za pamet pita kad se Turkinja Bošnjaku sprema za sofru.

Pišem ljetopise o njima, sastavio sam kalendar sazrijevanja Turkinja, pratim ih dok rastu, pomno bilježim svaku promjenu, opominjem majku Sultaniju da ih razdvoji, jer kad je sunce u zenitu Turkinje su u zejtinu, pa se oznojene i uljane taru jedna o drugu, a meni se od derta manta u glavi. Majka mi odgovara da "mislim li ja koju ženit il' ih mislim samo izjedat", al ja sam gluh od ljubavi. Svih 40 ću pojesti, jednu po jednu. Ništa komšijama neću dati jer Turkinje se ne dijele po hrvatskoj mahali, njih jedu samo "nameračeni" i gladni muslimani, a ostali neka gledaju sapunicu "Sulejman Veličanstveni" i neka pohotno maštaju kako je to natenane izjedati 40 Turkinja.

40 je broj ljubavi, iznikao iz turske zemljane maternice, iako ne može ni Turska mati rodit što sve može Bošnjak od ljubavne jadi izjedat. Nema naroda na ovom dunjaluku k'o Bošnjaka. Nije nam ni 40 Turkinja dosta. Zato je Turska počela proizvoditi TV sapunice, lakše je.

40 je broj ljubavi, iznikao iz turske zemljane maternice, iako ne može ni Turska mati rodit što sve može Bošnjak od ljubavne jadi izjedat. Nema naroda na ovom dunjaluku k'o Bošnjaka. Nije nam ni 40 Turkinja dosta. Zato je Turska počela proizvoditi TV sapunice, lakše je. No, imam osjećaj kao da je Bošnjake "mati Turska" izdala jer dijeli svoje intimne sapunaste tajne sa svima pa sad i ostali narodi uživaju u muslimanskim haremima. No, što bih ja gledao Sulejmanov harem kad imam onaj svoj i pun je Turkinja.

Možda bi bilo bolje da su "braća sa istoka" širom Balkana otvorili urede za predrasude o Turcima nego da su sapunicama stvarali nove. Naime, ovakve TV-serije pridonose već dugo prisutnim stereotipima o muslimanima, koje je započeo Hollywood početkom 20. stoljeća, a koji se sastoje od: harema, trbušnih plesačica, nargila, deva… nameće se mišljenje da muslimani ne znaju ništa osim divaniti, ćiburiti, plesati trbušne plesove i pohotno hvatati žene na ulazu i izlazu i prednjeg i stražnjeg balkanskog sokaka.

A moje Turkinje su tikve u bašči koju njeguje moja majka. U našim krajevima nazivaju ih još i "stambolkama" i "misiračama". Bit će da je ta vrst sjemena tikve doista došla iz Turske pa zato i nosi takvo ime. Turkinja (bundeva ili tikva) je zdrava namirnica, liječi od šećerne bolesti, gihta, reumatizma, pretilosti, problema prostate, a njeno ulje pomaže protiv opeklina… al neće vam pomoći da se riješite predrasuda o muslimanima koje stvara jedna glupava sapunica. Jok. Kada malo bolje promislimo, ne liči li tikva na turban. Nije ni čudo da je dobila naziv Turkinja. Šta ste doista pomislili da Mursel može mrsiti ruse kose 40 djevojaka Anadolka, ljubiti im medne usne i bijela lica. Aman da ih žale ne bi dale da ih mrsim i ljubim ja. Međutim, kad stavim tikvu "stambolku" na glavu moja majka Zlata mi kaže da izgledam k'o Sulejman Veličanstveni u hrvatskom pašaluku. Tamam, pravi paša spreman za ispašu Turkinja.

Intervju: **Aziz ef. Hasanović**

Razgovarao: **Filip Mursel Begović**

Islamska zajednica će biti depersonalizirana

U ime redakcije Behara čestitam vam na nedavnom izboru za novog muftiju i predsjednika Mešihata u Republici Hrvatskoj. Vaš životni put nije bio nimalo lagan. Veliki dio članova Vaše obitelji je poginuo u Srebrenici. Ponad svih stradanja, Vi ustrajno zagovarate ljubav, mir i dobro. Kako vidite Vašu ulogu i ulogu IZ-a kojemu ste na čelu u hrvatskom društvu?

Zahvaljujem na lijepim čestitkama povodom moga izbora za muftiju i Predsjednika Mešihata u Republici Hrvatskoj. Moje podrijetlo iz Srebrenice obilježilo je čitav moj život i to što se tamo proživjelo ne smije se zaboraviti, pogotovo mi Srebreničani. No, život mora da ide dalje i meni se kroz izbor za muftiju i Predsjednika Mešihata pružila šansa da promoviram univerzalne vrednote islama, a to je ono što se krije u samom korijenu riječi islam: ljubav, mir, otvaranje prema drugima, razumijevanje, snošljivost, to je pozivanje na sve ono što vodi ka napretku i boljitku. To ne znači da zaboravljamo ono što se dogodilo u Srebrenici ili da prelazimo preko toga. To znači raditi da se nikome i nigdje ne ponovi Srebrenica, u tom duhu odgajajući mlade naraštaje, ali promovirajući univerzalne poruke vrednote mira. Mir ne znači samo odsustvo rata, mir znači zajednički izgrađivati vrijednosti koje su za sve ljude od opće koristi i napretka. Često se mir pogrešno razumijeva. Želim da razumijevamo mir na način da svatko pod vedrim nebom ima dovoljno prostora, da se svačije pravo štuje na najveći mogući način, da se svatko u svom poslu osjeća slobodno i da svatko za svoj posao ima i adekvatnu nagradu. Zatim, mir u duši koji donosi vjera, koja je temelj morala, čestitosti, dostojanstva i odgovornosti, a nju upravo promičemo mi, predstavnici vjerskih zajednica, zajedno sa svim našim aktivistima.

Poznat ste kao izniman organizator i animator. Jeste li i hoćete li išta mijenjali u postojećim kadrovskim i organizacijskim strukturama Islamske zajednice Hrvatske?

Ja sam u svom programu napravio jednu reorganizaciju rada Mešihata IZ, kao najvećeg vjerskog i administrativnog organa IZ u Republici Hrvatskoj, na način da je utemeljeno osam Odbora koji će se baviti s osam različitih djelatnosti koje provodi Mešihat. Jedan od njih jeste Ured za da'vu i mladež, koji sam povjerio mr. Mirzi ef. Mešiću. Smatram da je da'va temeljna misija IZ-a i da zaslužuje posebno mjesto unutar IZ-a. Naša mladež bi morala biti povezana uz da'vu, jer, bez iskrene da've naša mladež će se udaljiti od zajednice. Stoga sam u svojim prvim koracima ustrojio taj Ured koji već funkcionira. Imamo i Ured za informiranje i izdavaštvo koji bi trebao obavještavati o radu IZ-a u svim njezinim segmentima i svim događanjima unutar nje. U sklopu toga je i aktivni web portal, ali mi smo u programu izrade časopisa IZ-a koji će se zvati "Mimber" – to jest službeno glasilo koje bi trebalo zaživjeti početkom 2013. godine i u kojem bismo imali, pored informativnog, jednu odgojnu dimenziju za muslimane u Hrvatskoj i šire, kao i za nemuslimane koji žele dobiti informacije o islamu. Stalo nam je da predstavimo kulturu mnogih islamskih zemalja koja je ovdje manje-više nepoznata i o čemu postoji najviše upita.

Mi smo pozvani i prozvani da pomognemo našem društvu da bolje razumiju kulturnu raznolikost muslimanskih zemalja. Kad bi iz tih šarolikih kultura istrgnuli islam, onda bi one ostale ispražnjene od svojeg suštinskog identiteta. Tim časopisom želimo okupiti svu našu inteligenciju i ljude od pera koja može doprinijeti zajedničkom cilju. To nije časopis muftije i Mešihata, već je zamišljen kao časopis

svih muslimana u RH. Nadalje, formirali smo Ured za financijsko jačanje i infrastrukturno ulaganje, koji je potreban iz razloga što su ispred IZ-a mnogi projekti koje treba realizirati. Okupili smo struku da vode takve važne i značajne poslove. Formirano je i Moralno etičko povjerenstvo koje bi trebalo izlaziti s konkretnim prijedlozima ako dođe do povrede službe. Da ne bi morao muftija prebijati preko koljena moguća delikatna pitanja, potrebno je stručno povjerenstvo koje će svoje nalaze transparentno donositi pred Mešihat i muftiju. Napominjem da imamo i vjersku, prosvjetnu i naučnu djelatnost, kao glavnu djelatnost IZ-a, koja će biti kvalitativno profilirana kroz rad posebnog Odbora. Pratimo i dušobrižništvo i karitativne djelatnosti IZ-a. U protekloj godini smo servisirali preko 140 zatvorenika u zatvorima. U zatvoru Lepoglava održavamo i Džuma namaz i Bajram namaz. Bilo je puno i bolesnika po bolnicama koje smo posjećivali. Imamo i Odbor za imovinsko pravne odnose, koji su na tragu praćenja svih normativnih zakona u RH i usklađivanja naših akata koji se na njih vezuju, u svrhu poštivanja zakona RH. Kroz ove odbore možemo unaprijediti naš rad jer Mešihat je administrativno tijelo koje donosi odluke, a svaki prijedlog ide na odbore koji donose svoje mišljenje. U svakom slučaju, siguran sam da ćemo trošiti manje vremena na usuglašavanja.

Bošnjaci se, po nekima, još uvijek svode na vjersku skupinu. Ne čini li Vam se da još uvijek nismo na zadovoljavajući način uspjeli odvojiti naciju od vjere kao što je to slučaj sa gotovo svim evropskim demokratskim društvima. Govorimo o univerzalnosti islama, koji je nadnacionalna kategorija, a znamo da ne postoji ekskluzivizam ni jedne nacije u islamu. Koliko je Vama nacija važna?

Hvala na ovom pitanju. IZ u Republici Hrvatskoj je internacionalna zajednica koja u najvećem dijelu okuplja Bošnjake, zatim Albance, Rome, Turke, Arape i Hrvate koji se ćute muslimanima. Kada se okupljamo u džamiji i u vjerskim programima, mi se okupljamo kroz univerzalnu poveznicu islama, ne kao Bošnjaci ili Albanci ili Turci itd., već kao muslimani koji slijede Poslanika, a koji je poslan kao Poslanik svim ljudima na zemaljskoj kugli. Obzirom da je ulema nasljednik Božjeg Poslanika mi svoj džemat moramo promatrati na taj način. Kao profesor u medresi, na predmetu Imamet, stalno sam isticao jednu rečenicu, ona glasi: "Imam je svačiji i ničiji". Znači, nitko nema ekskluzivu na imama, niti on može ignorirati bilo koga. Onaj tko kaže da stupa u namaz za imamom i imam ga tekbirom prihvaća – ne može se dogoditi da imam bilo koga privilegira ili da netko ističe svoje pretenzije na imama. To je pogrešan pristup imamu i imametu.

To ne znači da ja ne vrednujem nacionalno. To ne znači da neću isticati da sam Bošnjak, ali u svojim vjerskim nastupima, gdje su prisutne ostale nacionalnosti, ne može se moj govor svesti na isticanje bošnjaštva. To bi po meni bila zloupotreba moga mimbera i moje prilike da nešto kažem. Mogu, u kontekstu neke poučne priče, istaknuti tragediju Bošnjaka, i trebam je istači, ili istaknuti neku tragediju Arapa, Turaka, Albanaca... i trebam ih istači, ali samo, kao što susrećemo u Kur'anu kazivanja o narodima koji su nekad bili, u smislu pouke iz koje vjernici imaju što za naučiti. Forsirati i svoditi zajednicu samo na nacionalnu, mislim da je pogrešno. U Islamskom centru, na simpoziju Islam i muslimani u Europi, svoje sam izlaganje završio sa sljedećim preporukama: ako muslimani žele biti čimbenik u Europi, neophodno je da se dogodi internacionalizacija muslimanskih zajednica. Bez toga se ne može dogoditi institucionalno priznanje islama u Europi, nema šanse. U tom kontekstu, svođenje zajednice muslimana na nacionalne zajednice, po meni je pogrešno, jer to nije činio ni sam Poslanik.

Ne znači da neću isticati da sam Bošnjak, ali u svojim vjerskim nastupima, gdje su prisutne ostale nacionalnosti, ne može se moj govor svesti na isticanje bošnjaštva. To bi po meni bila zloupotreba moga mimbera i moje prilike da nešto kažem.

*

Ako muslimani žele biti čimbenik u Europi, neophodno je da se dogodi internacionalizacija muslimanskih zajednica.

*

Što se tiče miješanja vjere i nacije, treba dosta vremena proći da se to popravi. Osobno, nemam takvih problema.

Hvala Bogu, u tome smo više koraka unaprijed i možemo sigurno u tome biti model i to moramo forsirati. Koliko je to moguće i je li to uopće moguće je drugo pitanje. Sve kao da se svodi na nacionalno. U Njemačkoj imate 2600 zajednica, posebno registrirane kao zavičajne zajednice. U Francuskoj imate možda još i više. Obzirom da nemaju jedinstvenu vertikalu, koja ih objedinjuje, država Njemačka nema adresu na kojoj može pokucati na vrata i razgovarati. U Hrvatskoj i BiH nemamo taj problem. Naše su zajednice internacionalne. Islamska zajednica u Hrvatskoj time može biti primjer univerzalnog internacionalnog islama jer islam nije došao Muhammedu, a.s., da ga zadrži za Arape, ni za bogate itd.

Što se tiče miješanja vjere i nacije, treba dosta vremena proći da se to popravi. Osobno, nemam takvih problema. Svjestan sam tko sam i što sam, svjestan sam svoje misije u ovom položaju i prije. Bošnjaštvo je nešto što je dio mene i ja dio toga. Ne mogu se odreći niti bošnjaštva niti svoje vjere, niti to želim. Želim dati afirmativnu dimenziju i bošnjaštvu i islamu, jer su to dvije komponente koje me čine, to je moja samobitnost, moje određenje, toga se ne stidim, dapače, to ističem.

Ševko ef. Omerbašić je netom nakon umirovljenja dao intervju za sarajevsko "Oslobođenje" u kojemu kritizira preveliko uplitanje IZ BiH u tekuću politiku. Međutim, nije li i IZ Hrvatske, na čelu sa muftijom Omerbašićem, često morala diplomatski balansirati na labavoj žici hrvatske politike, posebice u devedesetima?

Sve ovisi od odgovora na pitanje što je to politika. Nedavno sam bio na simpoziju kojega je organizirala Katolička crkva. Kardinal Bozanić je elaborirao četrdesetak minuta teze koje se mogu sažeti na rečenicu: "Sve je politika, politika nije sve". To me se iznimno dojmilo. U tome bi našao dosta odgovora na postavljeno pitanje. Puno je pitanja za nas u državi i društvu koji imaju predznak etičkog i moralnog. Na sva pitanja etičke i moralne dimenzije vjerske zajednice moraju dati svoj glas, moraju progovoriti. 2001. godine, u Hrvatskoj, 95% građana se izjasnilo da su vjernici. To znači da oni očekuju od svojih predstavnika ili poglavara da štite njihova vjerska i moralna prava, jer oni ih bolje razlikuju od običnog puka. Pitanja eutanazije, umjetne oplodnje, abortusa, istospolnih brakova... takvih problematičnih pitanja ima podosta. Ona su prije svega etička i moralna pitanja i na njih se moraju prvo oglasiti vjerske zajednice, a zatim pravno-političke strukture društva. U tom kontekstu vjerske zajednice su dužne, po svom poslanju, da interveniraju bez obzira što će im se pripisati da se miješaju u politiku i državu. Naša je dužnost da se oglasimo i da to prepustimo savjesti naših vjernika.

Nemamo instrumentarij da se miješamo u državni aparat i oni donose zakone. No, bili bi grješni pred Bogom kada se o tome ne bi oglasili.

Mudrost vođenja zajednice, koju je imao moj prethodnik muftija Ševko ef. Omerbašić, je nešto što je njega tada krasilo i dalo mu kredibilitet u hrvatskom društvu. Lako je bilo popeti se na mimber pa ispričati priču, a negdje ljudi ginu. Rješenje je bilo pronaći kompromis u kome će se zaštiti čovjeka u nekom izbjegličkom kampu. Lako je biti pametan poslije bitke, ali tada pokazivati mudrost značilo je biti i više nego hrabar. Mudrost uvijek ispliva na površinu i pokaže se učinkovitom. Bilo je onih koji su pokazivali hrabrost kroz priču, ali muftija Omerbašić je pokazao mudrost kroz vođenje, akcije, kroz konkretne korake i to mu bošnjački narod ne smije zaboraviti. Ovih dana sam listao dokumentaciju i korespondenciju iz tog vremena i zaključio sam da su vremena bila doista teška. Muftija Omerbašić nije sjedio nezaposlen i kad s njime razgovarate on će potvrditi da je najteži period bio onaj ratni.

Nekadašnjem reisu Ceriću, već se uvriježilo, mediji neprestano predbacuju preveliko uplitanje u politiku. Kontraargument jest da se političari ne brinu o svojem narodu i da je reis jednostavno prirodno reagirao, poštujući vlastitu moralnu ulogu i odgovornost IZ-a prema vjerničkoj populaciji. Što vi mislite? Može li IZ biti gluha i nesvrstana u vremenima sveopće krize.

Islamska zajednica nije bila gluha i nikada neće biti gluha. Svaki čovjek koji voli svoj narod, koji mu želi dobro i štiti ga, reagirao bi kao što je reagirao dr. Mustafa Cerić - u odsustvu svih onih koji su bili još obvezniji da se oglašavaju i da prozivaju, a nisu to činili jer su im fotelje ovisile o nekome drugome. On se nije libio ni bojao reći na Istoku i na Zapadu što se dogodilo u Srebrenici. Niko na svijetu nije više afirmirao BiH, ali i genocid koji se dogodio u Srebrenici kao Mustafa ef. Cerić. Ja sam Srebreničanin i to nisam radio, možda nisam imao toliko prigoda, ali on je to stalno ponavljao, jer ako mi nećemo ponavljati, zaboravit će se. Zaborav je ravan genocidu. On je to svjesno govorio i on to mora govoriti bez obzira koliko god to nekome bilo pravo ili krivo. On je otišao sa pozicije reisul-uleme ali će ostati aktivan u promicanju bošnjačko-muslimanskog pitanja u BiH i šire jer ima velika poznanstva širom svijeta i iskreno želi da se nama genocid ne ponovi.

Kada je u pitanju država, sve islamske zajednice u svijetu su dužne izaći sa proglasima u kojima se pozivaju muslimani da se čuva svetost države, jer, ljubav prema domovini dio je vjere. Na tragu toga imali smo 25 000 muslimana Bošnjaka koji su se borili u Republici Hrvatskoj. Reis je dužan da poziva ljude da izgrađuju zemlju i da je čuvaju od svih onih koji je žele uništiti. Pogotovo ako to ne čine političari on to mora raditi putem svojih propovijedi, svojih nagovora. To što to ne odgovara političkim establishmentima u BiH i što se nije naučilo da to reis govori to je nešto drugo. Vremena su se promijenila, kako god su bili spremni imami, zajedno sa muftijama i reisul-ulemom, stati na branik domovine, tako su spremni da danas zajedno promiču izgradnju društva po mjeri svih građana, bez obzira na vjeru i naciju.

Nacionalni okviri omogućavaju vjerska i ljudska prava i slobode, to jest ako nemate regulirana demokratska načela u nacionalnim okvirima ne možete biti država u državi. Zagovaranje pravedne države su univerzalne vrijednosti, a potvrđene su u Kur'anu. Odgovorno tvrdim i sretan sam da je reisul-ulema imao snage, unatoč svim podmetanjima i razapinjanjima, da se bori sa tim vjetrenjačama koje su bile u BiH.

Doktorirali ste u Novom Pazaru na Međunarodnom sveučilištu čije je pokretanje inicirao sandžački muftija Muamer ef. Zukorlić. Kakvo je Vaše mišljenje o kompliciranom položaju Islamske zajednice u Srbiji? Podržavate li kulturnu autonomiju koju zagovara Zukorlić? Jeste li s Zukorlićem razgovarali na temu prihvatljivih i uspješnih modela za vjerske (i nacionalne) manjine koje se provode u Hrvatskoj? Možete li usporediti hrvatski model sa onima u Europi i regiji, po čemu je najbolji?

Pitanje Bošnjaka i muslimana u Sandžaku je vrlo složeno. Boravio sam više puta na Sandžaku i razgovarao sam sa njima o problemima s kojima se susreću, pitao sam se kako bi mi ovdje reagirali da se nama nešto tako događa. Boli slušati, a kamoli živjeti. Ne mogu osuđivati nekoga tko konstatira činjenice koje se događaju nad Bošnjacima u Srbiji, ne mogu abolirati one koji to čine, niti želim aplaudirati onima koji bi željeli da ušutkaju Bošnjake.

Ono što se može ćuti od muslimana u Sandžaku je zaista zabrinjavajuće. Oni se moraju organizirati da sačuvaju svoju vjeru, kulturu i jezik. Zato su osnovali mnoge institucije, od medrese, fakulteta, dječjeg vrtića u koji ide 4,5 tisuće djece. To nekoga smeta. Kada nisu mogli postići dogovor s muftijom, kao legalnim organom IZ i liderom Bošnjaka na Sandžaku, onda su formirali svoju zajednicu. Država je plaćala i plaća tu paralelnu zajednicu koja se zove srpska zajednica i koja treba provoditi srpsku politiku, a ne interese Islamske zajednice. To je ono što mene smeta i možda bi bio sličan kada bi se tako nešto događalo u Hrvatskoj. Tome su doprinijele SDA Sandžaka i SDP Sandžaka i dan-danas taj problem je aktualan. Jedno od gorućih pitanja reisul-uleme Kavazovića je pitanje Sandžaka. Svi pokušaji koji su do sada učinjeni od strane IZ-a, u nekima sam i sam sudjelovao, nisu urodili plodom. Sve može biti samo ne smije imati Sandžak veze sa Sarajevom. Zašto patrijarh u Beogradu može imati prekograničnu vezu sa Zagrebom, Sarajevom i Italijom? Svi mogu, samo mi ne možemo, zašto?

U tom smislu, oni svi znaju, i to često ističemo, da su modeli kojima je riješeno muslimansko pitanje u Hrvatskoj najbolji modeli, ali oni nisu nametnuto rješenje, oni su plod pregovora, dogovora, razgovora, ugovora u kojima se sve definira, u kojem se ostavlja

Jedno od gorućih pitanja reisul-uleme Kavazovića je pitanje Sandžaka. Svi pokušaji koji su do sada učinjeni od strane IZ-a, u nekima sam i sam sudjelovao, nisu urodili plodom. Sve može biti samo ne smije imati Sandžak veze sa Sarajevom. Zašto patrijarh u Beogradu može imati prekograničnu vezu sa Zagrebom, Sarajevom i Italijom? Svi mogu, samo mi ne možemo, zašto?

*

Obzirom da ja često putujem, razgovaram sa svim predstavnicima muslimanskih zajednica po Europi. Kada sve sagledam i usporedim ga sa stanjem u Hrvatskoj – zaključujem da nema ni približno istih problema. Našim ugovorom je riješeno, ako ništa drugo, plaćanje imama. To nema nigdje i u nijednoj europskoj zemlji. To treba isticati kao prednost.

Kada je u pitanju država, sve islamske zajednice u svijetu su dužne izaći sa proglasima u kojima se pozivaju muslimani da se čuva svetost države, jer, ljubav prema domovini dio je vjere. Na tragu toga imali smo 25 000 muslimana Bošnjaka koji su se borili u Republici Hrvatskoj. Reis je dužan da poziva ljude da izgrađuju zemlju i da je čuvaju od svih onih koji je žele uništiti. Pogotovo ako to ne čine političari on to mora raditi putem svojih propovijedi, svojih nagovora.

puna autonomija Islamskoj zajednici u Republici Hrvatskoj. Država se ne miješa u izbore IZ-a. Njihovo je da prihvate legalno izabranog muftiju i da s njime nastave suradnju. Tko će biti, kako će biti, njih se to ne tiče. Po ugovoru, koji je potpisan između Vlade RH i Mešihata IZ, sve je izdefinirano. Bio bih sretan da takav ugovor potpišu u Srbiji i da ga se drže. Ne miješamo se u vaše ustrojstvo, imate te i te obveze, ali ta i ta prava – vjersku, kulturnu i vakufsku autonomiju koja je ugovorom definirana. Kada bi Srbija bila otvorena, kao što je Hrvatska, ali i da postoji spremnost IZ Srbije da to prihvati kao i mi u Hrvatskoj, dakle obostranu otvorenost, bili bi na dobrom tragu. Susrećem se sa Muamerom ef. Zukorlićem i pokušavam nametnuti neke ideje kojima bi mogli trasirati put IZ Srbije da izađe iz trenutnog stanja, koje nije dobro. Taj vapaj ima svoje opravdanje, vjerujte. Kada bi mi bili u takvoj situaciji, pitanje je kako bi se ponašali.

Vidite, obzirom da ja često putujem, razgovaram sa svim predstavnicima muslimanskih zajednica po Europi. Kada sve sagledam i usporedim ga sa stanjem u Hrvatskoj – zaključujem da nema ni približno istih problema. Našim ugovorom je riješeno, ako ništa drugo, plaćanje imama. To nema nigdje i u nijednoj europskoj zemlji. To treba isticati kao prednost. Drugo, nikada i nigdje se nije dogodilo da je na inauguraciji muftije, kao na mojoj, bio prisutan predsjednik Države, premijer Vlade, pola Vlade, sve vjerske zajednice, 28 ambasadora, gospodarstvenici, akademska zajednica, dekani fakulteta... Islamska zajednica se toliko integrirala i toliko je otvorena, da je svakome draga i u kontekstu šire priče afirmacije države i društva se tretira kao čimbenik. Ta slika, koja je otišla iz Zagrebačke džamije, na dan inauguracije muftije, je nepojmljiva. To je naša prednost koju treba isticati, ali i odgovornost. Ulaskom u Europsku uniju mi se možemo strateški postaviti i nametnuti kao faktor koji će pomoći rješenje muslimanskog pitanja u Europi, jer smo najpozvaniji. Uz nas, tu je Austrija, Španjolska i Belgija, jer su, kako-tako, riješile pitanje muslimana. Hajmo vidjeti koji je model najbolji. Kažem da je najbolji hrvatski, možda za neku zemlju ne bi bio najbolji. Mi imamo 182 škole u kojima djeca pohađaju vjeronauk, to je pet tisuća djece.

Boluju li, kako im se često predbacuje, Islamske zajednice na našim prostorima od autokracije? Naime, može li se ugled IZ-a u društvu bazirati na autoritetu jednog čovjeka? S druge strane u medijima se neprestano ponavlja da muslimanima na našim prostorima nedostaju prave vođe?

Ni jedan sustav, ovo je moje razmišljanje, ne može počivati na pojedincu. Mi gradimo zajednicu koja će biti depersonalizirana i transparentna. Depersonalizaciju jamči međunarodni standard kvalitete ISO 9001:2000, gdje je sve posloženo i po vertikali i po horizontali. Zna se točno tko je odgovoran i kome, sve je definirano. Islamska zajednica mora imati sustav i nije bitno tko je na njezinom čelu. Imamo zemlje u kojima ne znamo tko je predsjednik države, sustav je važan, službe rade. Bio bih sretan da u svojem mandatu zajednicu ustrojim po principima depersonalizacije, ali da se u pola noći i pola dana zna tko kome odgovara i šta se radi. Isti stvar mora napraviti IZ BiH. Ona od utemeljena Rijaseta i funkcije reisul-uleme gotovo funkcionira po istom šablonima. Mora doći do reorganizacije i ona mora biti prepoznatljiva po svome sistemu, a ne po personi koja je vodi.

Možete li zamisliti islam bez organizirane Islamske zajednice?

Mi nismo naučili drugačiji islam. Nama je IZ kao djetetu majka. Dijete se bez majke osjeća izgubljeno. Bez IZ bili bismo siročad. Ona je jedina koja je štitila islam, jamčila islamijet u praktičnom smislu, edukativnom, znanstvenom... i u najtežim trenutcima sačuvala islam na našim prostorima. I to dovitljivim i metodama koje je pronalazila u kriznim vremenima. IZ je uvijek ostala dosljedna samoj sebi, iako smo imali određene ljude koji su radili za službe, no sve je izašlo na površinu. Temeljna vodilja je uvijek ostala dosljedna.

Vjerujete li da otvaranjem Islamske zajednice prema društvu u cjelini, na kraju krajeva vi to ponaosob i zagovarate, prijeti pristanak na sekularne vrijednosti koji su često u krajnjoj kontradikciji sa vjerskim naukom?

Što se tiče islama i sekularizma, ako ih promatramo kroz teorijski nauk, to su dva različita svijeta. Sekularni svijet je iznjedrio nešto što ima u islamu, ali muslimani nisu razvili. Recimo, pitanje demokratskih načela. Muslimanskom svijetu nedostaje demokracija koju treba razviti iz kur'anske sure Šura. Ona

govori o demokraciji. Svi muslimani uče suru Šura, međutim, kada je u pitanju odlučivanje, svi vole da odlučuju sami, da ostaju na vlasti sto godina, vole da ih njihovi sinovi naslijede, a ne oni koji su najbolji. To je slabost i manjkavost islamskoga svijeta, za razliku od sekularnog, koji je razvio demokraciju. Sve što je vrijedno i korisno treba koristiti i ne treba gledati čije je. Smatram da demokraciju nisu izmislili sekularisti, ali činjenica je da je više žive.

Dakle, smatram da je izvor demokracije kur'anska sura Šura i izbor prvog halife. Zaštita imovine, časti, obitelji i života uopće, što predstavlja temelje sekularnog društva, koje se promiču kroz razne konvencije, za mene su opet prepiska iz kur'anskih normi. Na Vojnom učilištu sam elaborirao da su sve konvencije prepisane iz vjerskih izvora te sam pritom citirao mnoge kur'anske ajete. Primjerice, o pravima žena i djece. Mi se znamo diviti sekularnim standardima i mogućnostima, a u stvari oni su utemeljeni u samoj vjeri. Nažalost, taj antagonizam između sekularizma i vjere nastao je u trenutku kada sekularizam pokušava brisati Boga iz života čovjeka. Vjernik nema pravo nikoga isključivati, niti ga osuđivati po bilo kojem osnovu, jer da je Bog htio da svi jednako vjeruju, to bi i učinio. Nije to učinio. Zašto? Ostavio je ljudima volju da izaberu, dao im je putokaze. Kroz povijest mi smo imali različite periode u kojima je dominirala vjera, a nekad sekularizam, smjenjivale su se kroz povijest. Tvrdim da nema razloga za prijepore, ako nitko ne dira moje, a ni ja tuđe. Treba argumentirano razgovarati. Mi muslimani u Hrvatskoj zagovaramo "kuću dogovora".

Slažete li se sa tvrdnjom da su Bošnjaci jedini europski narod koji nema svoju državu, jer, šta je onda Bosna i Hercegovima? Nije li Bosna i Hercegovina zemlja u kojoj su oduvijek živjele nacionalne i vjerske različitosti? Više ili manje – uvijek je bila to što je i sada.

BiH je država tri konstitutivna naroda. Uvijek je bila specifikum. Mogla je biti uzor cijelom svijetu kao primjer kako se njeguje multikulturalnost i tolerancija. Nažalost, rat je to promijenio. Nigdje ne piše bošnjačka država - imamo Bošnjake, Hrvate, Srbe, a uskoro će u preambulu Ustava ući Židovi i Romi. Nigdje se ne govori da je BiH zemlja bošnjačkog i drugih naroda. Postoji ta želja da budemo ravni drugim narodima u okruženju i u tom kontekstu vidim potrebu da se ističe tvrdnja koju spominjete. Bez obzira kako se Bosna zove, važno je što je u svojoj biti. Bio bi sretniji da je ona bošnjačka u svojoj biti, u smislu da su Bošnjaci u BiH i svijetu svjesniji i trezveniji. BiH je uvijek bila zemlja više naroda i jedino tako može opstati. Sve drugo je krivo i može završiti novim sukobima.

Vi ste u Srebrenici izgubili gotovo sve muške članove obitelji. Kako vidite dijalog sa Srbima?

Govorio sam u prethodnim odgovorima o razlozima zašto se ne smije zaboraviti genocid, koji se dogodio. Prošao sam golgotu Srebrenice i svjestan sam svih događanja koja su se tamo dogodila. To nije prvi put. Ja nisam zapamtio svoga djeda jer ga je

Je li Vam bliži Hrvat i Srbin ili Turčin i Arapin? Dakle, pričamo o komšiluku.

Komšija je uvijek bliži. Po mojem sinu Idrizu, koji studira u Omanu, ja bi mogao izdahnuti u slučaju neke nesreće, a moj komšija mi može spasiti život. U tom smislu islam daje prednost komšiji i ne kaže tko je.

ubila ista ruka kao i moga oca, samo zato što su bili muslimani. I moj sin nije zapamtio svoga djeda jer je ubijen. Treba sve učiniti da i treća generacija to ne proživi Susreo sam se sa mnoštvom komšija u Srebrenici s kojima sam se rukovao i svi su isticali svoju nevinost. Mi o genocidu, kao povijesnoj činjenici, moramo govoriti našim komšijama Srbima – da je to njihova ruka počinila, a oni neka među sobom traže one koji su ostali neotkriveni.

Surađujem sa Srbima i kolegama iz Pravoslavne crkve. Na moju inauguraciju je došao mitropolit, na raznim razinama se susrećem sa Srbima i sudjelujem na okruglim stolovima na kojima se govorilo o pomirenju. Sve što sam sada rekao, rekao sam i tamo. Rekao sam da dolazim iz krvlju natopljene Srebrenice. Moramo nastaviti izgrađivati život, ali dok istini ne pogledamo u oči ne može se nastaviti normalno živjeti. Problem je da genocid niječu oni koji su ga počinili. Dok ne priznaju genocid ne može se izgrađivati mir, pomirenje ili nekakav oprost. Da bi se oprostilo, i kod Boga je tako, treba spoznati i priznati grijeh i tražiti oprost. U tom kontekstu naša suradnja sa Srbima ide sporijom dinamikom, ali ide. Oni moraju između sebe neke stvari riješiti da bi mogli otvoreno razgovarati.

U Subotici sam bio izazvan retorikom jednog sveštenika s Pala, koji je rekao da ne zna što se dogodilo u Bosni. Digao sam se i rekao: "Hodi u Srebrenicu i pogledaj što se dogodilo". Kada takve stvari čujemo od sveštenika, zabrinuti smo što misli običan čovjek. I zato sam podržavao reisa Cerića, on nije šutio kao bošnjački političari. Srbi sustavno govore da se genocid nije dogodio, a mi moramo sustavno govoriti da se dogodio. Srbima je strateški važno da se o genocidu ne govori, a nama je strateški važno da se o njemu govori. Žrtva je žrtva i ne može postati ništa drugo. I ja sam žrtva, međutim, moj život mora ići dalje, ali ja to ne smijem zaboraviti. Kada bih tako učinio, značilo bi kao da sam ih ponovo pobio.

Vaš magistarski rad je bio na temu hutbe. Možete li nam reći o granicama diskursa hutbe u sekularnom društvu? Kaže se da niti jedan medij među muslimanima ne može nadmašiti instituciju hutbe petkom, a iz tog razloga moguće su i zloupotrebe.

Hutba je možda jedini način da se nešto problematizira. Međutim, nije mimber mjesto na kojem se sve treba istresati ili nije mjesto na kojem se politiziraju određene stvari. Na njemu se izriču jasni i koncizni stavovi, šalju jasne i konkretne, aktualne i žive poruke koje su važne za slušatelje. Mimber je službeno glasilo, a sama hutba u konceptu božanske intencije jeste cjeloživotno učenje čovjeku. To je božanski program permanentnog usavršavanja ili vođenja čovjeka kroz čitav život. Čovjek u 63 godine, u prosjeku, posluša oko 2,5 tisuću hutbi. To je jedna kumulacija znanja kroz hutbe i vrlo je značajna. Zbog toga se hutba ne smije zloupotrebljavati. Ta mogućnost kazivanja je najjači i najsnažniji medij koji je Bog nametnuo u svom programu. Dobar hatib, kroz svoje hutbe, zaista drži jedan džemat kompaktnim, homogenim i aktivnim.

Međutim, hutbe se moraju aktualizirati, moraju biti vremenski ograničene, moraju se pripremati cijeli tjedan a ne isti dan. Hutba mora biti u skladu sa vremenom i prostorom u kome se izriče, ne smije polemizirati, niti iznositi određene stvari, pogotovo ako je nešto neprovjereno. Teorija raspoznaje tri dimenzije hutbe: poučna, odgojna i poticajna. Baviti se hutbom i biti aktualan hatib je kao da držite najjaču katedru na zemlji. Veća je čast držati hutbu, imati redovno mimber, nego držati katedru bilo koje znanstvene discipline. Ona je živa, direktno je vezana za čovjeka, stvara percepciju ljudi o propisima, o kulturi islama itd. Moguća je i zloupotreba, ali to je pitanje savjesti i odgovornosti samoga imama. Zamisao je božanska, međutim, zloupotreba postoji. Imami trebaju proživjeti hutbu koju pripremaju. Kada ide iz srca, ona će i ući u srca. Ponekad imam osjećaj, kada slušam hutbe, kao da je imam na prisilnom radu. To je izgubljeno vrijeme i IZ se mora uhvatiti u koštac i tražiti način da primora hatiba da se sustavnije pripremaju. Čuo sam nedavno jednu duhovitu pričo o hatibu u Bosni koji je prepisao hutbu imama iz Berlina na internetu i vjernicima pročitao: "Jučer hodam po Berlinu i sretnem..." i to čita ljudima na bosanskom selu. Nije čak ni pročitao ono što je prekopirao. I to je zloupotreba hutbe. Da ne govorimo o tome da se hutba koristi za poticanje mržnje, to je zloupotreba višeg reda.

Reforme u islamu postaju jedna od glavnih tema ummeta – u smislu reformi institucija, dijaloga sa drugim religijama, izazova demokracije i moderniteta, ukidanja totalitarnih režima širom islamskog svijeta... No, postoje zagovornici (ponajviše među muslimanskim disidentima na Zapadu) da treba reformirati sam Ku'ran jer, po njihovom mišljenju, on je pisan u vremenu koje ne korespondira sa našim pa time ne vrijede ista pravila. Što Vi o tome mislite? Ne ulažemo li premalo napora da suvereno odgovorimo na ove izazove?

Mnogi izazovi stoje pred cijelim svijetom, a time i pred muslimanskim zajednicama. Što se tiče zadiranje u tekst Kur'ana, to je sa stajališta islama nedopustivo. Nasušna je potreba imati razne institute koji će se baviti pitanjem proučavanjem Kur'ana i suvremene kur'anske misli i pronalaziti adekvatne kur'anske misli u određenom trenutku. Najveći sam protivnik ulice i rulje. Odgovorno tvrdim da se na taj način ne voli Poslanik, niti se potvrđuje Kur'an, niti islam. Izaći na ulice, pogaziti jedni druge, spaliti ambasade i zastave nije rješenje. Način rješavanje je knjigom na knjigu, filmom na film, to jest moramo koristiti iste metode. Ovo što se događa je šteta za same muslimane. Uostalom, to se ciljano postavlja, a muslimani naivno nasjedaju. Predlagao sam da se u Sarajevu, na nekom stadionu, okupi 100 000 ljudi i da se uči Mevlud Muhammedu, a.s., i da na taj način pokažemo svoju ljubav prema Poslaniku.

Mudrost uvijek ispliva na površinu i pokaže se učinkovitom. Bilo je onih koji su pokazivali hrabrost kroz priču, ali muftija Omerbašić je pokazao mudrost kroz vođenje, akcije, kroz konkretne korake i to mu bošnjački narod ne smije zaboraviti.

*

Ulaskom u Europsku uniju mi se možemo strateški postaviti i nametnuti kao faktor koji će pomoći rješenje muslimanskog pitanja u Europi, jer smo najpozvaniji. Uz nas, tu je Austrija, Španjolska i Belgija, jer su, kako-tako, riješile pitanje muslimana.

*

Surađujem sa Srbima i kolegama iz Pravoslavne crkve. Na moju inauguraciju je došao mitropolit, na raznim razinama se susrećem sa Srbima i sudjelujem na okruglim stolovima na kojima se govorilo o pomirenju. Sve što sam sada rekao, rekao sam i tamo. Rekao sam da dolazim iz krvlju natopljene Srebrenice. Moramo nastaviti izgrađivati život, ali dok istini ne pogledamo u oči ne može se nastaviti normalno živjeti. Problem je da genocid niječu oni koji su ga počinili.

Različiti islamski fakulteti, instituti i ustanove bi morale osmisliti model kojima bi rješavali ove krize, koje se svako malo ponavljaju i to baš u vrijeme izbora u Americi, Njemačkoj, Francuskoj i Britaniji. Znaju gdje se nalazi tempirana bomba u islamskom svijetu i oni je samo aktiviraju.

Neki kažu da su nemuslimanske manjine u islamskim zemljama ugrožene? Ne postoje crkve u Saudijskoj Arabiji, a mnogi prigovaraju da ta zemlja gradi velebne džamije po Europi.

Rekao sam na inauguraciji da je hrvatski model rješenje za muslimane u Europi, ali i za kršćanske manjine u muslimanskim zemljama. Pazite, nije ni u Hrvatskoj lako osnovati džemat. Morate imati tristo potpisanih ljudi koji su muslimani. U Europi, ako želite registrirati udrugu morate imati potpis desetak ljudi. U Saudijskoj Arabiji nema ni jednog nemuslimana, a da je državljanin te zemlje, nema domaćeg stanovništva koji su kršćani i država nema nikakve obaveze. S druge strane, u nekim ambasadama imate molitvene prostore. Kome će graditi crkve i na osnovu čega? To me često pitaju i na televiziji. U Iranu, koja je islamska država, imate bolje crkve nego u Zagrebu.

Završili ste i Katolički bogoslovni fakultet u Zagrebu. Koji su kršćanski mislioci i teolozi bliski Vašem svjetonazoru? S druge strane, koji su Vam islamski mislioci iz suvremenosti bliski?

Tomislav Jablanović, Šagi Bunić, Bonoventura Duda, Golub, Kušar i Ivačić su na mene ostavili lijep dojam. S druge strane, ima ih podosta, no, istakao bi Huseina Đozu, Ahmeda Smajlovića i Džemaludina Čauševića.

Što bi poručili onima koji ne vjeruju u Boga?

Da preispitaju svoj odnos prema sebi. Poslanik kaže da tko upozna samog sebe, upoznat će i Boga.

Na koji način bi razgovarali s Salmanom Rushdijem? Obavezuje li Vas, hrvatskog muftiju, fetva imama Homeinija?

Ne. Fetve imama Homeinija nas ne obavezuju. Fetve obavezuju samo one na području njegove ingerencije, to znači Irance. Rushdi i dan danas sije smutnju, ali ništa se ne bi promijenilo da je ubijen. On je već sam sebe ubio. Umjesto da se bavimo Rushdijem, trebamo gledati kako da izgradimo sebe i budemo istinski ambasadori islama.

Islam u Grčkoj*

Kao što smo to već rekli, muslimanske manjine u Grčkoj, politički i pravno, smatraju se "neo-milletom" u pretežno kršćanskoj zemlji/državi. Od 1881., 1913. i 1923. godine, politički predstavnici, lokalna uprava, vojna služba, obrazovanje, porodično pravo i vakufi predstavljaju oblasti u kojima se primjenjuje niz pro-milletskih politika i pravila. S vremenom, a zahvaljujući modernizaciji i demokratizaciji državnih struktura i djelimičnoj de-etnizaciji ideologije, ovaj pro-milletski sistem unekoliko je omekšan, ali je zadržao svoje institucionalne karakteristike.

Piše: **Konstantinos Tsitselikis**
S engleskog preveo **Edin Urjan Kukavica**

1. Uvod

Pravni status islama u Grčkoj ima svoje historijske korijene u samim počecima formativnog perioda grčke države, godine 1830. Međutim, vjerski sistem se konsolidira tek nakon aneksije Tesalije i Arte, 1881. godine, te "novih teritorija" (Makedonije, Epira, istočnoegejskih otoka i Krete) 1913. godine, kada je grčko državljanstvo dobio značajan broj muslimana, stanovnika tih područja. Godine 1923., razmjenom stanovništva između Grčke i Turske, označen je zvanični kraj prisustva islama u Grčkoj, uz značajan izuzetak turske/muslimanske manjine u Trakiji.[1]

Ono što Grčku čini posebnom i zanimljivom je "preživljavanje" određenih elemenata osmanskog *millet*-sistema, kojim vjerske razlike/podjele dobivaju politički i pravni letitimitet.[2] Pravni status islama u Grčkoj objedinjava klasične osmanske elemente u savremene sheme državljanstva. Ovaj, takozvani "neo-*millet*" sistem primjenjuje se samo na tursku/muslimansku manjinu u Trakiji i podrazumijeva samo nekoliko lokalnih manjinskih institucija koje, općenito, nisu dio niti su priznate od strane zvaničnih državnih institucija.[3] To predstavlja svojevrsnu iznimku u strogom i uniformnom grčkom pravnom poretku, te se na prvi pogled čini da, napose, podržava paradigmu o pravnom pluralizmu u Grčkoj. U tom ozračju, u ovom članku, oslikat ćemo osnovne karakteristike pravnog statusa islama u Grčkoj, te njegove uloge na rubu europskog političkog moderniteta.

U prvom dijelu članka predstavit ćemo osnovne elemente grčke nacionalne ideologije koji su utjecali na zakonodavstvo ove države od njenog utemeljenja 1830. godine. Autopercepcija grčke nacije temelji se na grčkom pravoslavlju i ambivalentnom pojmu "rasnog kontinuiteta". Slučaj muslimana u Kritskoj državi (1898–1913) primjer je koji omogućava razumijevanje pravnog statusa muslimana u Grčkoj nakon 1913., te posebno nakon potpisivanja mirovnog ugovora u Lozani 1923. godine. Razmatrajući stanje i situaciju turske/muslimanske manjine u Trakiji, posebnu pažnju posvetit ćemo dvama naročitim aspektima: sukobljavanjima u vezi sa nazivom manjine, te oduzimanjem državljanstva velikom broju pripadnika te - nacionalne i vjerske - manjine.

Drugi dio članka posvetit ćemo institucionalnim elementima pro-*millet* pravnog statusa muslimana u Grčkoj. Ti elementi čine ono što ja nazivam "neo-*millet*om", odnosno,

* SÜDOSTEUROPA, 55 (2007.) 4, str. 354-372

1 Albanski muslimani Epira i Makedonije također su bili isključeni iz razmjene stanovništva iz 1923. godine, ali su 1945. godine protjerani u Albaniju. Muslimani Dodekaneza postali su poluzvanična manjina nakon što su otoci - do tada pod italijanskom vlašću - vraćeni pod grčku vlast, 1947. godine.

2 Osmanske vlasti su vjerskim zajednicama (*milletima*) jamčile određenu institucionalnu autonomiju, posebno nakon reformi u devetnaestom stoljeću. O *millet* sistemu, vidi, Michael URSINUS, "Millet", u: *Encyclopedia of Islam*, tom. VII, Leiden: E.J. Brill, 1990, str. 61-64; Benjamin BRAUDE/Bernard LEWIS (ur.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire. The Functioning of a Plural Society*, tom. I: *The Central Lands*, New York: Holmes & Mayer, 1982, naročito, Benjamin BRAUDE/Bernard LEWIS, "Introduction", str. 1-34; te, Benjamin BRAUDE, "Foundation Myths of the Millet System", str. 69-88; Kemal KARPAT, "Millet and Nationality: The Roots of the Incongruity of Nation and State in the Post-Ottoman Era", str. 141–170.

3 O formiranju unutarnjih institucija za manjine, vidi, Alain FENET, "La question des minorités dans l'ordre du droit", u: Groupement pour les droits des minorités, *Les minorités à l'âge de l'Etat-nation*, Paris: Fayard, 1985, str. 48-61; Dimitris CHRISTOPOULOS, *Otherness as a Relation of Power,* Athens: Kritiki/KEMO, 2002, str. 54.

sistemom koji oživljava klasičnu pravnu podjelu temeljem vjerske pripadnosti u savremenoj teoriji i praksi državljanstva. Neki od tih elemenata su znakovito zastarjeli, poput ograničenog broja političkih predstavnika, vijeća lokalnih zajednica i oslobađanja od služenja vojnog roka. Drugi su, pak, još na snazi u formi manjinskih prava, kao što je to slučaj sa dvojezičnim manjinskim školama, nadležnostima muftija i samoupravom vakufima (pobožnim zakladama).

2. Između *milleta* i nacije: nacionalna ideologija u preoblikovanju ravnoteže između muslimanskih manjina i grčke države

Religijska i etnička pripadnost bili su u bliskoj vezi u grčkom "nacionalnom buđenju", koje je, ustvari, uvelo obrasce tradicionalnog osmanskog *millet*-sistema u proces izgradnje nacije. *Milleti* su smatrani latentnim "nacionalnostima", naročito za vrijeme teških diplomatskih pregovora u vezi sudbine bivšim osmanskih teritorija potkraj devetnaestog stoljeća. Klasična kulturna različitost, hibridizam i sinkretizam počeli su blijediti, kako se pojam etno-nacionalne čistote, ishodeći iz europskog romantizma, počeo pojavljivati u ovom području. U Grčkoj je na pojam državljanstva jako utjecala post-osmanska percepcija etničke pripadnosti koja će se premetnuti u teoriju o rasnom kontinuitetu Helenizma temeljem "grčkog *genosa*".[4]

Za takvu političku zajednicu, zasnovanu na "zajedničkom rasnom porijeklu", manjine predstavljaju očevidan "problem": načelno, one moraju (ili) nestati asimiliranjem, (ili) dobiti posebna prava u cilju zadržavanja vlastitog identiteta, (ili, pak), biti prepuštene dinamici političke nebrige. Grčka historija potvrđuje postojanje sva tri vida političkih odnosa prema manjinama sa mnoštvom nijansiranih manifestacionih oblika ili, pak, svojevrsnih združenih verzija. U tom procesu, muslimani i židovi sve su više postajali izolirane vjerske skupine i politički entiteti. Osmanski pojam zimija (*zimmî*) - kršćana i židova koji žive u Osmanskom sultanatu - je obrnut, te, iako su muslimani uživali beneficije jednakosti pred zakonom, ovo načelo moglo se uvijek ograničiti preraspoređivanjem njihovog naročitog pravnog statusa. Maria Todorova primjećuje da je

"ironično, balkanski nacionalizam, koji je neporecivo uništio zamišljenu zajednicu pravoslavnog kršćanstva, uspio je očuvati zamrznutu, neprimijenjenu i zaglupljujuće uniformnu sliku muslimanske zajednice, te se dosljedno baviti njome u milletskom pojmovnom okruženju."[5]

Period nacionalnog osvještenja također je značajno utjecao na narušavanje ravnoteže moći u odnosu nacije i vjere. U savremenoj Grčkoj, obrasci nacionalnih pripadnosti su jasni (i isključivi), a vjera - premda u bliskoj vezi sa nacionalnom ideologijom - predstavlja tek drugorazredni faktor solidarnosti. Osim toga, vjera je još osnovni kriterij za utvrđivanje pravnog statusa turske/muslimanske manjine u Trakiji, što je činjenica koju je moguće objasniti općim karakteristikama procesa nacionalnog osvještenja u Grčkoj, kao i konsolidaciji manjinskog nacionalnog identiteta u Trakiji.

Grčka država pokušala je uspostaviti i iskoristiti institucije umnogome nalik na *millet*-sistem u cilju ojačavanja kontrole manjina definiranih temeljem vjerske i nacionalne pripadnosti. Ovaj pokušaj rezultat je napetosti između Grčke i Turske, osobito nakon početka kiparske krize, 1955. godine, te položaj grčke-ortodoksne manjine u Istanbulu. Istovremeno, turska nacionalna ideologija koristila je instituciju *millet*-sistema da bi ojačala unutarnje i uzajamne veze članova manjinske zajednice, uključujući i obuhvatajući i druge manjinske skupine definirane zajedničkim nacionalnim naslijeđem, poput Pomaka ili Roma bugarskog govornog područja. Turski nacionalni identitet "izrastao" je iz nekoć preovlađujućeg višeznačnog osmanskog identiteta, a "nacionalizacija" islama - i muslimana - dovršena je premetanjem vjerskih veza u nacionalne. Odatle, duga tradicija zaštite manjina u Grčkoj ne odražava šira savremena kretanja prema pravnom pluralizmu primjenjivom i u ovoj zemlji, nego ostatke iz prošlosti, čvrsto se oslanjajući na konzervativnu manjinu i matičnu državu, Tursku.

Zakon o nacionalnosti iz 1955. godine, sadrži zloglasni članak 19, u kojemu se tvrdi da "osoba (grčki državljanin) negrčkog porijekla koja napusti Grčku bez namjere povratka može izgubiti grčko državljanstvo". Ovaj članak dovodi grčke državljane "negrčkog porijekla" (*allogeneis*) u poziciju koja je znakovito teža od one u kojoj se nalaze državljani "grčkog porijekla" (*homogeneis*). Muslimani, bez izuzetka, spadaju u prvu kategoriju te postaju metom politika koje za cilj imaju reduciranje brojnosti manjine.

Islam, koji je nekoć bio najveća prepreka modernističkoj - "kemalističkoj" - ideologiji, postao je temeljni stup turske nacionalne ideologije turske/muslimanske manjine. Ova transformacija strukturalne pozicije islama također je odraz pojave novog političkog sistema u Turskoj te njegove interakcije sa turskim nacionalizmom, nakon

[4] Konstantinos TSITSELIKIS/Dimitris CHRISTOPOULOS, "Impasses of Treatment Regarding Minorities and *Homogeneis* in Greece", u: *Jahrbücher für Geschichte und Kultur Südosteuropas,* 5 (2003), str. 81-93.

[5] Maria TODOROVA, *Imagining the Balkans*, New York: Oxford University Press, 1997, str. 177.

godina izravnih sukobljavanja. Narastajući utjecaj islama na tursku nacionalnu ideologiju, od 1980-ih naovamo, prosto je "izvezen" u Trakiju, gdje su manjinske institucije stavljene u službu turskog nacionalizma, ali zadržavajući svoje pro-*milletske* karakteristike. Osim toga, grčke vlasti zatečene u zamki vlastitih ideoloških premisa, negirale su nacionalni identitet (većine) manjine, te još protežirale potpuno zastarjelu "neo-*millet*" politiku. Posljedično, pravni status turske/muslimanske manjine u Trakiji žestoko se odupirao: u zanimljivoj ideološkoj i političkoj interakciji, niti su manjine, a ni grčke ni turske vlasti pokušavale modernizirati radikalne institucije iz devetnaestog stoljeća.

2.1. Paradigma muslimana sa Krete (1898. – 1913.)[6]

Prijelaz iz *milleta* u naciju i nezgrapost zakonodavnog procesa s tim u vezi ponajbolje oslikava pravni status i politički položaj muslimana za vrijeme petnaestogodišnjeg postojanja države Krita. U to vrijeme, grčka nacija trebala je definirati vlastitu poziciju *vis-à-vis* "ostalih":

"*Budući da grčka nacija predviđa kultiviranje i inkorporiranje stanovništva negrčkog porijekla (allogeneis), ne smije imati uskogrude ideje u smislu reguliranja nadležnosti i odnosa među građanima; […] Mora zanemariti nepravdu nejednakosti iz prošlosti; […] Mora, ne samo priznati jednakost svim građanima koji čine slobodnu državu, nego i priznati, ako je potrebno, povlastice onim rasama sa kojima će živjeti*."[7]

U ovom ozračju, muslimani se smatraju hibridnom manjinom. U okruženju novog poimanja i institucionalne implementacije *millet*-sistema, muslimani su u javnoj administraciji (vlasti) učestvovali u ograničenom broju. Njihovo aktivno učešće u društvu jamčile su posebne mjere koje bi se danas smatrale "pozitivnom diskriminacijom", a koje su namijenjene olakšavanju integracije i blagostanju i manjine i većine. Rasprave koje su se tim povodom vodile bile su uglavnom u domenu iznalaženja načina i vrste ograničenja koje će onemogućiti da se te mjere premetnu u povlastice, što bi se u konačnici moglo protiviti ustavnim načelima jednakosti. Muslimani su bili uključeni u javnu službu, kao civilni službenici, policajci, te rijetko kao sudije. S druge strane, uobičajeni standardi ustanovljeni u cilju reguliranja odnosa država-građani zasnovani su na načelima umnogome nalik onima iz grčke nacionalne ideologije. Tako su muslimani uživali status nacionalne manjine prije nego *milleta*. Slijedeći primjer je naročito slikovit: godine 1907., nakon duge rasprave, kritska Skupština dopustila je muslimanskim vojnicima da radi obavljanje vjerskih obaveza ne nose kape sa širitom. Eleftherios Venizelos, gorljivi zagovornik muslimanskog institucionalnog napretka, glasao je protiv ovog prijedloga jer je smatrao da bi, prihvatanjem ove mjere, Skupština "proširila, umjesto da smanjuje, jaz između kršćana i muslimana, i to više nacionalni nego vjerski".[8]

Kako su postepeno kritski kršćani predviđali ujedinjenje sa Grčkim kraljevstvom, simboličkim priznavanjem nacionalnih veza sa "matičnom zemljom", muslimansko stanovništvo je reagiralo okrečući se alternativnoj "matičnoj zemlji" ili "matičnoj naciji", to jest, Osmanskom sultanatu ili "turkizmu". Godine 1910., 16 muslimanskih zastupnika živo se usprotivilo Deklaraciji kritske Skupštine po kojoj bi zasjedanja ovog tijela počinjala sa "u ime kralja Grčke", te su odbili učestvovati u radu ove državne institucije.[9] Transformacija *milleta* u naciju, iznutra i moguće još intenzivnije izvana, već je bila "pred vratima". Stoga, kritska paradigma pomaže razumijevanju pravne i političke pozicije islama u Grčkoj poslije 1913. godine, kada je Grčka anektirala Krit. Od tada, do razmjene stanovništva 1923. godine, muslimani na Kritu postaju manjina u državi Grčkoj.

2.2. Muslimani Zapadne Trakije poslije 1923. godine

Ako Krit predstavlja prahistoriju političkog i pravnog objedinjavanja pro-*milletskih* institucija u grčki političko-pravni sistem, Trakija oslikava sadašnjost i budućnost pravnog statusa islama u Grčkoj. Vrhunac nacionalnog programa, namijenjenog homogenizaciji, respektivno, Grčke i Turske, bila je razmjena stanovništva 1923. godine, od koje su bili izuzeti muslimani Zapadne Trakije i pravoslavni Grci Istanbula i otoka Gökçeada/Imvros i Bozcaada/Tenedos.[10] Razmjena je izvršena temeljem vjerskih kriterija, uz slučajeve nekonvencionalnih izuzetaka, poput muslimana "albanskog porijekla" u Grčkoj ili grkopravoslavnog stanovništva Kilikie, koje je govorilo arapskim jezikom, što sve, otkriva nedvojbenu nacionalnu dimenziju.

Mirovnim ugovorom iz Lozane manjinama obje države jamčila su se vjerska prava po ugledu na osmanski *millet* sistem. Pro-*milletske* institucije turske/muslimanske manjine u

---

[6] Kritska država ustanovljena je 1898. godine; bila je pod suverenitetom osmanskog sultana, neposrednom upravom Grka i vojnom zaštitom velesila. Anektirana je 1913. godine.

[7] Konstantinos FOUMIS, Minutes of the Cretan Assembly, sesija 35, od 22. novembra 1906., u: *Estenografimena praktika tis B' syntaktikis Syneleusis ton Kriton, Episimos Efimeris tis Kritikis Politeias*, vol. D', Hania 1912, str. 782.

[8] Eleutherios VENIZELOS, Minutes of the Cretan Assembly, sesija B', od 2. oktobra 1907., u: *Estenografimena praktika tis Voulis ton Kriton, tis ektaktou synodou tis A' vouleutikis periodou tou 1907*, Em. Franzeskakis, Hania 1911, str. 73.

[9] Minutes of the Cretan Assembly, sesija C', od 13. novembra 1910., u: Minutes of the Cretan Assembly, Historijski arhiv grčkog Ministarstva vanjskih poslova, F. 1910 A/6.

[10] Renée HIRSCHON (ur.), *Crossing the Aegean. An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey*, New York/Oxford: Berghahn Books, 2003; Konstantinos TSITSELIKIS (ur.), *The Greek-Turkish Population Exchange. Aspects of a National Antagonism*, Athens: Kritiki/KEMO, 2006.

Trakiji, naročito, "zarobile" su manjinu unutar starih komunitarnih obrazaca kao ostrvce institucionaliziranog vjerskog konzervativizma u moru modernizma.[11] Ova situacija omogućila je nastanak hibridnog pravnog statusa sa ograničenom perspektivom razvoja, sa visokim stupnjem mogućnosti za manipulaciju državljanstvom i građanskim pravima kako od strane Grčke tako i od Turske. Drugim riječima, sa ovog stajališta, grčko Ministarstvo vanjskih poslova je još zaduženo za koordinaciju ovlasti za svaku pravnu ili političku odluku koja se odnosi na tursku/muslimansku manjinu. Štaviše, nacionalne ideologije obje strane predstavljaju ovu pojavu "prirodnom" i podložnom jedino kozmetičkim promjenama.[12]

Prema Inspektoru za manjine iz 1930. godine, prijateljstvo između Grčke i Turske treba se temeljiti na "načelu odanosti" manjina *vis-à-vis* njihovih zemalja-domaćina. U slučaju da se zajamče nova manjinska prava, moraju se poštivati (konsultirati) postojeći ugovori, a u vezi sa državljanstvom primijeniti vlastite zakone, da bi se izbjeglo da se manjine premetnu u "države u državi"[13] te da bi se osiguralo, naprimjer, učenje zvaničnog jezika zemlje. Ovakve izjave otkrivaju više percepcije nego stvarnosti, u početku primjene zaštite manjina iz 1930-ih, kada su manjine još čuvale jake pro-*millet* institucije.

Karakteristike politika Grčke i Turske *vis-à-vis* turske/muslimanske manjine u Trakiji, te podjele unutar manjine, napose narednih pedeset godina, bilo je mjesto islama i njegovo nadmetanje sa kemalističkom modernističkom ideologijom, odnosno, drugim riječima, sa turskim nacionalizmom. Podjelu manjine na konzervativne muslimane (vjerske prvake, zemljoposjednike i obične ljude koji su predstavljali stari sistem vjerski institucionalizirane zajednice) i modernističke Kemaliste (intelektualce, zemljoposjednike i trgovce koji su predstavljali novo doba nacionalnih ideala) podgrijavale su i grčka i turska politika, uz vremenski izuzetak perioda s početka 1930-ih i 1950-ih, kada je Grčka uskratila podršku konzervativnom krilu. Nakon što je turska nacionalna ideologija uspjela transformirati islam u jedan od svojih temeljnih stupova, te inkorporirati Pomake i Rome, grčke vlasti nisu imale drugog izbora nego pribjeći pravnim argumentima u smislu potvrđivanja vjerskog karaktera manjine koja se, u stvarnosti, premetnula u nacionalnu. Ovo umnogome pomaže razumijevanju simboličkog anatagonizma između nacionalizama (kako će se imenovati manjina?), te prakse uskraćivanja državljanstva (kako "izbrisati" nepoželjne?).

Džamija Janissaries, na otoku Kreta, izgrađena 1645. godine.

2.2.1. *Rat naziva: "nacionalna/turska" ili "vjerska/muslimanska" manjina?*

Dvadesetih godina 20 st., "Turčin" je bio samo sinonim za "musliman". Kasnije, kako su grčko-turski odnosi postajali sve zategnutiji te su se počeli odražavati i na respektivne manjine, imenovanje manjine u Trakiji doseglo je razinu ključne važnosti. Zadržavajući vjerski naziv manjine i zanemarujući proces tekuće "nacionalizacije" ("turkifikacije"), obje države nezgrapno su pokušavale previdjeti očevidno: nacija - a ne vjera - predstavlja srž identiteta. "Nacionalizacija" manjine izazvala je ozbiljnu zabrinutost grčkih vlasti u smislu jačanja utjecaja Turske na grčkom teritoriju, naročito nakon 1950-ih. Bez obzira na valjanost ove zabrinutosti, imenovanje manjine poprimilo je najveći simbolički značaj za obje države i za samu manjinu.

Česta prebacivanja između "turskog" i "muslimanskog" u službenom nazivu manjine, u 1920-im, 1950-im,

[11] U Turskoj su, godine 1926., manjine prisiljene da se odreknu svojih prava u vezi sa posebnim vjerskim sudovima te da se usklade sa novim turskim pravnim poretkom, kojim se građansko pravo priznaje kao jedini izvor porodičnog prava.

[12] Godine 2007., naprimjer, novim zakonom imenovano je i postavljeno 200 imama u Trakiji, na trošak državnog budžeta (Zakon 3536/2007, posebna pravila o imigracijskim politikama i drugim stvarima], u: *Efimerida tis Kyverniseos*, tom. A (2007), Nr. 42, str. 1214. Međutim, činjenica da će izbor imama provoditi komitet predstavnika ministarstava i univerziteta, te da su im zajamčene plaće za devet mjeseci godišnje, samo je izazvala snažnu reakciju u manjinama i onemogućila provođenje zakona.

[13] Konstantinos STYLIANOPOULOS, *Report on the Muslim minority of Thrace,* Part B, 11 October 1929, Arhiv Eleftheriosa Venizelosa, Bennakis Museum (Kifisia, Athens), F. 1929/53, str. 71.

1970-im i danas, otkrivaju kapacitet kolektivne amnezije nacionalne retorike, koja tvrdi da služi "nacionalnim interesima" u "stanju potrebe".[14] Godine 1955., u kontekstu približavanja između Grčke i Turske, grčke vlasti su manjinu proglasile i nazvale "turskom"; za vrijeme vojne hunte (1967-1974.), pa i danas, međutim, sam pojam je demoniziran. Od sredine 1980-ih, slijedi niz odluka grčkih sudova, prema kojima manjiske udruge iz svojih naziva moraju izbaciti pridjev "turski". Dva slučaja ("Kuturno društvo turskih žena Rodopa" i "Turska zajednica Ksanti") nalaze se pred Europskim sudom za ljudska prava, koji bi, konačno, trebao donijeti odgovor na otvoreno pitanje u vezi prava, u demokratskim društvima, da osnuju udruženje sa nacionalnim predznakom po izboru osnivača.

2.2.2. *Lišavanje državljanstva*

Jedan od najboljih primjera ideološke upotrebe zakona za definiranje "nas" i "ostalih" jesu pravne norme za stjecanje ili gubitak grčkog državljanstva. Grčkim zakonom ograničen je pristup pravu državljanstva u smislu *ius sanguinis* prije nego *ius soli*, u skladu sa poimanjem pripadnosti grčkoj naciji kao "rasnom kontinuitetu ".[15] Štaviše, Zakon o nacionalnosti iz 1955. godine, sadrži zloglasni članak 19, u kojemu se tvrdi da "osoba (grčki državljanin) negrčkog porijekla koja napusti Grčku bez namjere povratka može izgubiti grčko državljanstvo".[16] Ovaj članak dovodi grčke državljane "negrčkog porijekla" (*allogeneis*) u poziciju koja je znakovito teža od one u kojoj se nalaze državljani "grčkog porijekla" (*homogeneis*). Muslimani, bez izuzetka, spadaju u prvu kategoriju te postaju metom politika koje za cilj imaju reduciranje brojnosti manjine.

Prema Ministarstvu unutarnjih poslova, oko 46,600 muslimana lišeno je grčkog državljanstva između 1955. i 1998. godine.[17] Ova mjera je, ustvari, bila djelimični odgovor na progon više od 22,000 pripadnika grčke manjine iz Istanbula 1960-ih godina. Međutim, treba primijetiti da se 60% slučajeva oduzimanja državljanstva odnosi na muslimane Trakije koji su se naselili u Turskoj i osobno se odrekli grčkog državljanstva u cilju olakšavanja procedure stjecanja turskog. Broj oduzetih državljanstava počeo se smanjivati poslije 1992., a članak 19 je izbačen iz Zakona 1998. godine. Neposredna posljedica oduzimanja državljanstva je pojava "bezdržavljanstva". Većina slučajeva "bezdržavljanstva" tiče se muslimana Trakije, koji ustrajavaju na svome legitimnom pravu da im se vrati njihovo grčko državljanstvo. Nakon godina neizainteresiranosti, proces vraćanja državljanstva počeo je u februaru 2007. godine.[18]

3. Institucionalna osnova "neo-*millet*" sistema

Od osnivanja grčke države 1830. godine, grčki odnos prema muslimanskim manjinama reproducirao je prethodno postojeću pojavu pravne podjele temeljem vjerske pripadnosti. Muslimani, koji su integrirani u grčku državu 1881. (Tesalija), 1913. (Novi teritoriji) te 1919./1923. (Zapadna Trakija), smatraju se ostacima muslimanskog *milleta*. Nizom međunarodnih ugovora (Konstantinopolj, 1881.; Atina, 1913.; Lozana, 1923.) namijenjenim za osiguravanje njihovog pravnog statusa, na lokalnoj razini pomagala su vijeća muslimanskih zajednica pod vodstvom muftija.

Ovi pro-*milletski* aranžmani u Grčkoj pokazali su se naročito izdržljivim i trajnim, te su i danas na sceni u slučaju turske/muslimanske manjine u Trakiji, a koja čini većinu grčkog muslimanskog. Poslije okončanja grčko-turskog rata i razmjene stanovništva 1923. godine, manjina je postala novi front konfrontacija između grčke i turske nacionalne ideologije. Uprkos modernizirajućem procesu, koji je od tada na sceni u Grčkoj, "neo-*millet*" koji je uspostavljan Ugovorom iz Lozane još je na snazi. Pravnim odlukama o manjinama nastoje se prilagoditi pro-*milletska* prava savremenom pristupu reguliranju prava manjina, ali se još zanemaruje osnovno pitanje: "nacionalizacija" manjine.

U nekoliko domena posebna prava manjina bila su i još se pripisuju grčkim muslimanima temeljem njihove vjerske pripadnosti.[19] Oblast primjenjivosti zakona i politika u kojima se muslimani smatraju pripadnicima vjerske zajednice a ne državljanima (građanima države) bile su neuporedivo brojnije u početnim stu-

---

[14] Različiti nazivi korišteni za manjinske škole od 1881. godine do danas karakteristika su nezgrapnosti u smislu imenovanja muslimanskih manjina u Grčkoj. Korišteni su slijedeći nazivi: "turske" (Zakon 123/1882, Odluka 3065/1954), "osmanske" (Zakon 568/1915), "muslimanske" (Zakon 1618/1919, Zakon 2781/1922, Pravna odluka 4242/1962), te konačno "manjinske" (Ministarska odluka 57658/1972, Zakon 694/1977, Zakon 2640/1998, Zakon 2817/2000).

[15] Dimitris CHRISTOPOULOS, "Greece", u: Rainer BAUBÖCK, Eva ERSBØLL, Kees GROENENDIJK, Harald WALDRAUCH (ur.), *Acquisition and Loss of Nationality, Policies and Trends in 15 European States*, tom. II: *Country Analyses*, Amsterdam: Amsterdam University Press, 2006, str. 255-289; Konstantinos TSITSELIKIS, "Citizenship in Greece. Present Challenges for Future Changes", u: Devorah KALEKIN-FISHERMAN/Pirkko PITKÄNEN (ur.), *Multiple Citizenship as a Challenge to European Nation-States*, Rotterdam: Sense Publishers, 2006, str. 145-170.

[16] *Pravna odluka 3370/1955, članak 19, Zakon o grčkoj nacionalnosti*, u: *Efimerida tis Kyverniseos*, tom. A (1955), nr. 258.

[17] Odgovor Nr. 10097, Ministra unutarnjih poslova na pitanje koje je u Parlamentu postavio zastupnik manjine Ilhan Ahmet, 20. aprila 2005. Vidi, također, Tasos KOSTOPOULOS, "The Dark Side of the New-Greek History: The Deprivation of Citizenship (1926–2003)", u: *Modern Issues*, (2003) 83, str. 53-75; Nikolas SITAROPOULOS, "Freedom of Movement and the Right to a Nationality v. Ethnic Minorities: The Case of ex Article 19 of the Greek Nationality Code", u: *European Journal of Migration and Law*, 6 (2004) 3, str. 205-223.

[18] Odluka Ministra unutarnjih poslova, Nr 62036/3259/2007, u *Efimerida tis Kyverniseos*, tom. B (2007), Nr. 200.

[19] Vidi, Konstantinos TSITSELIKIS, "The Legal Status of Islam in Greece" u: *Die Welt des Islams*, 44 (2004) 3, str. 402-431.

pnjevima formiranja grčke države. Postepeno, neki pro-*milletski* aranžmani obuhvaćeni su državljanstvom te su stoga nestali (u daljem tekstu, odjeljci 1, 2 i 3), dok su neki još na snazi (u daljem tekstu, odjeljci 4, 5 i 6).

3.1. Ograničenje broja političkih predstavnika

Uživanje političkih prava (birati i biti izabran) u uskoj je vezi sa pitanjem državljanstva. Svim muslimanima, grčkim državljanima, zajamčena su politička prava, i to u Tesaliji poslije 1881. godine, na Novim teritorijima poslije 1913., u Trakiji poslije 1919., te u Dodekanezeu poslije 1947. Određeni vremenski period izborne kvote za Parlament i općinska tijela postojala su naporedo sa manjinskim unutarnjim pro-*millet* institucijama.

Prvo masovno učešće muslimana na izborima zabilježeno je 1915. godine. Na izborima iz 1915. i 1916. godine, muslimani Makedonije glasali su za monarhističke političke partije, dok su muslimani Krita predstavljali uporište Eleftheriosa Venizelosa.[20] Godine 1920., 14 muslimanskih zastupnika su kao anti-venizelisti izabrani u Makedoniji. Samo u Drami, Venizelisti su uspjeli podijeliti muslimanske glasove i dobiti pet zastupničkim mjesta, dok su muslimanski radnici u drugim gradovima sjeverne Grčke masovno glasali za Socijalističku partiju (SEKE). Zahvaljujući ovim anti-venizelističkim glasovima muslimana Makedonije na ključnim izborima 1920. godine, revolucionarna vlada iz 1922. (formirana nakon vojnog poraza u Maloj Aziji) odlučila je da će za muslimane i Židove biti odvojene izborne jedinice, te da će muslimanima biti dodijeljeno ukupno 19 mjesta. Ovaj broj reduciran je nakon razmjene stanovništva 1923. godine, a temeljem nove demografske stvarnosti.

Muslimani Trakije, sa svoje strane, glasali su za Venizelosa do izbora 1936. godine. Odvojene izborne jedinice uvedene 1923. godine, više su zadovoljavale domaće političke nego što su osiguravale autonomne manjinske predstavnike u Parlamentu.[21] Ove mjere su od strane Visokog suda, 1933. godine, proglašene protivnim ustavnom načelu jednakosti. Ideja nametanja odvojenih izbornih jedinica ponovo se pojavila 1968. godine, u vrijeme vojne hunte, kada je Koordinacijko vijeće Trakije predložilo ustavni amandman kojim bi se muslimanskoj manjini u Trakiji omogućio izbor dva zastupnika, a u cilju onemogućavanja muslimana da osvoje sva zastupnička mjesta u Trakiji, te, u konačnici, ograničavanja njihovog političkog utjecaja.

3.2. Vijeća lokalnih zajednica

Sredinom devetnaestog stoljeća, Mithat-paša zajamčio je muslimanskom stanovništvu osmanske Rumelije status umnogome sličan onome koji su uživali nemuslimanski *milleti*. Vijeća muslimanske zajednice (*Cemaati Islamiye Encümenler*) nastala su po obrascu kršćanskih vijeća (*dimogeronteies*), jedne od najznačajnijih formi *milletske* samouprave na lokalnoj razini. Ta lokalna samoupravna tijela konsolidirali su Mladoturci: prema osmanskom Ustavu iz 1908. godine, vijeća zajednica svakog *milleta* bila su zadužena za vlasništvo i opće poslove zajednice. Narednih godina, vijeća zajednica osnovana su u svim administrativnim središtima u skladu sa lokalnim demografskim stvarnostima. Ovim aranžmanima okončan je tradicionalni model *milletske* samouprave pod izravnom kontrolom tradicionalnih vjerskih vlasti te potaknuto formiranje nacionalnih ideologija temeljem novih predstavničkih političkih institucija.

Nakon uspostave grčke administracije u Tesaliji (1881.) i Novim teritorijima (1913.), ova forma lokalnih samoupravnih tijela održavana je za muslimane i Židove. Vijeće muslimanskih zajednica u Grčkoj zamijenila su svoje osmanske prethodnike i pretvorena u manjinske institucije unutar grčkog pravnog poretka, djelujući kao arbitar u stvarima koje se tiču unutarnjih poslova zajednice te kao posrednik između muslimanskog stanovništva i grčke države. U prvoj polovini dvadesetog stoljeća, vijeća muslimanskih zajednica smatrala su se zasebnim pravnim sistemom, u bliskoj vezi sa vjerskim identitetom muslimanskog stanovništva, a i grčke vlasti su ta tijela poimala kao pripadajućim pravnom poretku različitom od savremenog javnog prava.

Međutim, nakon okončanja Drugog svjetskog rata i bugarske okupacije Trakije, vijeća zajednica izgubila su sve ovlasti i priznanje u grčkim zakonima. Umjesto toga, birani su komiteti uprava vakufa koji će, na lokalnoj razini, početi uživati legitimitet predstavničkih tijela muslimanskog stanovništva.[22] U ovom procesu, vijeća zajednica apsorbirana su i uskoro iščezla. Godine 1966., naprimjer, Predsjednik Koordinacionog vijeća Trakije u svome odgovoru Prefektu Ksantije, primjećuje da naziv "turska ili muslimanska zajednica" više nije prihvatljiv jer, prema zakonu, komiteti uprava vakufa ne čine samoupravna tijela, nego tek puke administrativne organe za upravljanje imovinom vjerske zajednice. Stoga "svi dokumenti ili pečati koji koriste ove nazive trebaju biti vraćeni kao neprihvatljivi".[23] Ovo je primjer

[20] Pokušaji anti-venizelista da privuku muslimanske glasove uzrokovala je unutar manjinske sukobe u Irakliu.

[21] Godine 1929., Inspektor za manjine predložio ie da se posebne kvote odrede i za općinske izbore.

[22] Godine 1950., Britanci su prve izbore za Komitete za upravljanje vakufima nazvali "općinskim izborima", što predstavlja odjek percepcije njihovog pridavanja značaja manjinama. Vidi, Britanski vicekonzulat u Kavali, povjerljivi izvještaj, od 27. januara 1950. godine, FO 371/89009 (Zahvaljujem se Argyrisu Mamarelisu za ovaj dokument).

[23] Predsjednik Koordinacijskog vijeća Trakije Prefektu Ksantija, dokument o "pribavljanje zgrade za odbor muslimanske gimnazije ", od 26. oktobra 1966- godine, Arhiv Vanjskih i manjinskih škola, Opći državni arhiv, Kavala, F. 10.

političkog pokušaja ometanja "nacionalizacije" postojećih unutarnjih pro*millet* institucija tursko/muslimanske manjine.

Nakon 1967. godine, kada komiteti uprava vakufa više nisu birani, samoupravu turske/muslimanske manjine preuzela su druga tijela. Najznačajnije od njih bilo je nezvanični Vrhovni komitet Zapadno-trakijske turske manjine (*Bati Trakya Türk Azınlığı Yüksek Kurulu*) osnovan 1980. godine. kojega se početkom 1997. godine - nakon perioda neaktivnosti - zamijeniti Savjetodavni komitet Zapadno-trakijske turske manjine (*Bati Trakya Türk Azınlığı Danışma Kurulu*).[24] Ovo tijelo okuplja najistaknutije pripadnike manjine koji, zajedno sa dvojicom izabranih muftija Komotinija Ksantija, jesu izraz dominirajućeg turskog nacionalnog identiteta. Međutim, grčka država, tursku/muslimansku manjinu još poima u čisto vjerskom pojmovniku te priznaje samo njene izabrane predstavnike u Parlamentu i općinskim skupštinama, ignorirajući gorespomenuta samoupravna tijela.

3.3. Iznimke od vojne službe

Grčkim zakonim predviđena su kontroverzna pravila kojima se regulira vojna služba muslimana naročito u doba izravnih sukoba sa Osmanskim sultanatom ili Turskom. U vrijeme kada su muslimani mogli birati između grčkog ili osmanskog državljanstva, bili su izuzeti od bilo kakvih vojničkih obaveza, kao i od bilo kakvog poreza koji se odnosio na vojna davanja (Zakon ΑΠΖ/1882 i Zakon 4213/1913, članak 14). Odlukom 1550/1917, Privremene solunske vlade, osnovan je posebni regrutni komitet za muslimane, koji je pozivao i regrutirao muslimane, iako ne u borbeni sastav, što će potrajati sve do kasnih 1990-ih.

Džamija u Trikali

Čini se da su u vrijeme vojnog pohoda u Maloj Aziji, muslimani imali pravo da plate (*antisikoma*) za nesluženje vojske. Zakonima 2400/1920 i 2728/1921 o privremenom izuzeću muslimana (i Židova) od vojne službe regulira se iznos plaćanja za nesluženje vojnog roka u skladu sa osobnim primanjima, za sve vrijeme trajanja vojnog pohoda u Maloj Aziji. Ovo pravilo umnogome podsjeća na poseban porez (*bedel-i-askeri*) koji su osmanske vlasti ubirale do 1908. godine od zimija (*zimmî*) u smislu nadoknade za njihovo nesluženje vojnog roka.

Iako je načelo muslimanskog učešća u vojnim jedinicama prevladalo praksu izuzimanja, muslimani ni od 1946.-1961. godine nisu služili vojsku, nego su izdvajali dio svojih prihoda, zbog odbijanja muslimanskih vojnika za vrijeme građanskog rata da učestvuju u operacijama protiv komunističkih pobunjenika, među kojima je također bilo muslimana.[25] Od 1961. godine naovamo, muškarci "muslimanskog porijekla" moraju ispunjavati svoje vojničke obaveze,[26] uz izuzetak muslimana sa dodekaneskih otoka.[27] Nakon turske invazije Kipra, 1974. godine, grčki muslimani izuzeti su od nošenja oružja i raspoređuju se na pomoćne dužnosti, poput javnih građevinskih radova. Od 1990.-tih, ovaj posebni tretman polahko nestaje. Uz izuzetak nekih muslimana "pomačkog porijekla", muslimani Trakije ne služe vojsku kao oficiri.

3.4. Manjinske dvojezične škole

Današnji manjinski obrazovni sistem ukorijenjen je u eri *tanzimata* (1839.–1876.), kada je Osmanski sultanat namjerio obrazovati nove administrativne i vjerske elite za muslimanski *millet*. Članci 40 i 41 Ugovora iz Lozane reguliraju postojanje posebnog obrazovnog sistema za muslimansku manjinu. U tom smislu, članak 2 Zakona o manjinskom obrazovanju (694/1977) precizira da je svrha manjinskih škola da

"*osiguranju i zaštite duhovni i etički razvoj učenika u skladu sa osnovnim djelokrugom općeg obrazovanja i načelima kojima se rukovodi nastavni plan javnih škola u zemlji*".

Njihov nastavni plan podijeljen je

[24] Za zbirku tekstova Komiteta od 1984. do 2004. godine, vidi, Fehim KELAHMET, *Belgeleri (1984–2005)*, [Documents of the Supreme Committee, Management Committee, and Consultative Committee of the Turkish Minority of Western Thrace, (1984–2005)], Gümülcine/Komotini: BTTADK, 2006.

[25] Simos MINAIDIS, *The Religious Freedom of the Muslims in the Greek Legal Order*, Athens/Komotini: Ant. N. Sakkoulas Publishers, 1990, str. 341.

[26] Odluka Ministra odbrane, F.420.2/543285/Eng. 45", u: *Efimerida tis Kyverniseos*, tom. B (1961), Nr. 247.

[27] "Mi ne pozivamo Turke Dodekaneza da se prijave u vojsku, iako su grčki državljani ", Evripidis ZANNIS, (govor pred grčkim Parlamentom), u: *Praktika tis Voulis ton Ellinon*, sesija 65, od 10. marta 1963. godine, tom. 1963, str. 700.

jednako na preovlađujući jezik manjine (turski) i zvanični jezik države (grčki). Stoga, obrazovanje manjina namijenjeno je prije svega za muslimansku manjinu koja obuhvaća nekoliko etničkih i jezičkih (pod)skupina (Turke, Pomake, Rome), ali koristi i elemente premonirajućeg identiteta nacionalne (turske) manjine.[28]

Zakon o manjinskom obrazovanju priznaje jezička prava temeljem vjerske pripadnosti te time pripadnicima zajednice uskraćuje pravo da promijene vjeru, da ne vjeruju ili pak, da se ne izjašnjavaju o svojoj vjerskoj pripadnosti. Trenutni sistem prijeti nastankom getoiziranog obrazovnog sistema koji onemogućava svaki pokušaj miješanja stanovništva i kultura, to jest sprječava ljude da se kulturološki i nacionalno pomjeraju. Prema odluci iz 1977. godine, koja je još na snazi, "zabranjeno je grčkog porijekla, oba spola, da pohađaju manjinske škole".[29] Manjinski učenici, pak, imaju pravo pohađati većinske grčke škole; čak se nerijetko podstiču da upravo to čine: godine 2006., turski jezik je uveden kao strani jezik u nastavni plan nekih grčkih javnih gimnazija u Komotiniju i Kasantiju. Međutim, ova mjera se pokazala kao potpuni promašaj, budući da nijedan manjinski učenik koji je pohađao grčku školu nije izabrao ovaj predmet!

S druge strane, u manjinskim školama, razlika između "kršćanskih" i "muslimanskih" učitelja (koji predaju respektivno grčki i turski dio nastavnog plana) je prikaz prevladanog plana manjinskog obrazovanja, čiji je pravni okvir gotovo nemoguće uskladiti sa osnovnim međunarodnim standardima ljudskih prava. Obrazovanje učitelja i nastavnika turskog dijela nastavnog plana još je usklađen sa pro-*milletskom* logikom: oni se pridržavaju trogodišnjeg nastavnog programa na Posebnoj pedagoškoj akademiji u Solunu, umjesto četverogodišnjeg univerzitetskog programa; primaju se nakon posebnih ispita i to pod uvjetom da su pripadnici manjine. Nasuprot tome, od 2006. godine, od profesora turskog jezika u nekim javnim gimnazijama u Trakiji zahtijeva se da imaju iste kvalifikacije kao i ostali profesori, tako da je svršenicima Posebne pedagoške akademije, ustvari, onemogućeno zapošljavanje.

Očuvanje komponenata manjinskog identiteta, poput jezika i vjere, u liberalnom pravnom sistemu potiče niz dodatnih političkih i socijalnih problema. Obrazovni sistem u Trakiji je jedan od domena u kojemu nacionalne ideologije zadiru u pravne norme. Politički intersi i neobrazovne znanosti određuju formu i sadržinu znanja koje manjinske škole mogu ponuditi svojim učenicima, a postojeći zakoni nisu u stanju pravim obrazovnim struktura obuhvatiti manjinsku različitost. Manjinsko obrazovanje, u formi u kojoj danas postoji, čini se da je pred slomom, jer svršenici manjinskih škola posjeduju veoma nizak stupanj i razinu znanja i loše kvalifikacije, a manjinski učenici od 2000. godine, sve više pohađaju grčke škole.[30] Godine 1996., u cilju olakšavanja manjinskim učenicima pohađanja grčkih univerziteta i tehničkih škola, grčke vlasti su uvele posebnu kvotu (0,5%) za visoko obrazovanje svršenika manjinskih škola.[31] Ta kvota ustanovljena je u cilju kompenziranja jezičkih teškoća koje manjinski studenti imaju pri polaganju prijemnih i drugih ispita na grčkom jeziku. Korisnici su svi učenici manjinskih škola iz Zapadne Trakije, dok muslimanski studenti rođeni u drugim dijelovima Grčke ne mogu uživati ovu posebnu povlasticu.

Na kraju, iako ne posljednje, novim nacrtom zakona (2007.) osigurava se posebna kvota (0,5%) za namještenja u javnom sektoru za muslimansku manjinu Trakije. Ova mjera predstavlja napredak bez presedana u politici pozitivne diskriminacije, uprimjerujući vjersku pripadnost kao osnov određivanja ciljne skupine nekih pravila. Tako će trećina svršenika iz reda manjina imati priliku da se zaposli u javnom sektoru u kojemu posljednjih 50 godina nije radio nijedan musliman.

3.5. Nadležnost muftija

Muftije su znalci/eksperti islamskog Vjerozakona. Njihovu nadležnost Grčka je prvi put priznala 1881. godine, a potom i priznala 1913. Ugovor iz Lozane ni na koji način ne regulira ovu oblast, ali zakon 2345/1920 je još na snazi. Prije razmjene stanovništva, postojalo je 35 muftiluka širom Grčke. Poslije 1923. godine, šest muftija je djelovalo u Epiru, jedan u Solunu (zadužen za čerkeske muslimane), te četverica u Trakiji; poslije 1945. godine, ostala su samo trojica u Trakiji (Komotini, Ksanti i Didimotiho), te jedan na Rodosu, iako on nije uživao zvanično priznanje.

S vremenom, muftije su ostvarili i određeni politički značaj prije svega zbog toga što su djelovali kao prvaci svojih zajednica te zvanični sugovornici grčkih vlasti. Lokalne muftije, prije svih muftije Komotinija i Ksantija, bili su uključeni u rješavanje političkih nesuglasica između Grčke i Turske, a u vezi manjine u Trakiji. U ovom kontekstu, način njihovog

[28] Islamsko vjersko obrazovanje prisutno je u gotovo svakom selu i gradu. Kurseve Kur'ana (*Kuran kursular*) organiziraju lokalni imami poslije školskih obaveza, a prisustvuje im značajan broj polaznika. Ovaj sistem vanškolskog vjerskog obrazovanja otkriva pojavu "mekšeg" političkog islama u Zapadnoj Trakiji. Može se dovesti u vezu sa turskim nacionalizmom i odrazom evolucije islama u Turskoj od 1980.-tih, kao u slučaju Ksantija pod utjecajem izabranog muftije, ili uporediti sa tradicionalnijim islamom, kao u Komotiniju pod pokroviteljstvom zvaničnog muftije.

[29] Predsjednička odluka 483/1977, od 25. maja 1977. godine, čl. 10.1" u: *Efimerida tis Kyverniseos*, tom. A (1977), Nr. 149.

[30] Konstantinos TSITSELIKIS/Giorgos MAVROMMATIS, *Turkish in Greece*, Ljouvert/Leeuwarden: Mercator Education, 2003; Neli ASKOUNI, *The Minority Education in Thrace: The Process from Marginality to Social Integration*, Athens: Alexandria, 2006.

[31] Zakon 2341 o obrazovanju, čl. 21, u: *Efimerida tis Kyverniseos*, tom. A (208), Nr. 208.

izbora bio je od ključnog značaja. Iako zakon iz 1920. godine regulira ovu oblast, muftije su uvijek birane konsenzusom manjiinskih prvaka i predstavnika grčkih vlasti. Međutim, nakon što je otpor konzervativnih vjerskih prvaka turskim nacionalistima iščeznuo zauvijek, kontroverze u vezi sa ovim pitanjem isplivale su na površinu u najgorem mogućem svjetlu.[32] Tada je grčka Vlada odlučila promijeniti zakon o muftijama. U skladu sa novim zakonom 1920./1991., muftije postavljaju grčke vlasti. Nakon postavljenja novih muftija početkom 1990.-tih, manjinske elite reagirale su izborom dvojice muftija, u Komotiniju i Ksantiju, nezvaničnim procedurama. Te izabrane muftije suočile su su se sa krivičnom optužnicom i suđenjem pred grčkim sudovima, što je Grčku koštalo niza odluka Europskog suda za ljudska prava zbog kršenja vjerskih sloboda.[33] Od tada u Trakiji naporedo djeluju dvojica muftija koje biraju manjine, a koji utjelovljuju "nacionalizaciju" islama, te dvojica muftija koje je postavila država, čija djela imaju pravne posljedice i značaj.

Cijelu situaciju dodatno komplicira činjenica da trojica trakijskih muftija - ali ne i muftija Rodosa - djeluju kao sudije, primijenjujući dijelove islamskog Vjerozakona u domenu porodičnog i nasljednog prava. Oni su, također, zaduženi za imenovanje i postavljenje imama i mutevelija (*mütevelli*, upravitelja vakufa), te sakupljanje *zekâta* (vjerskog milodara), a u skladu sa potrebama mogu izdavati i fetve (pravna mišljenja i odluke). Ovakav sistem reguliranja nadležnosti unutar zajednica uživale su i židovske zajednice sve do 1947. godine,[34] sa izravnim referiranjem na pravnu autonomiju koju je osmanski *millet*s sistem davao vjerskim zajednicama.

Teoretski, islamsko pravo u Grčkoj je prije dobrovoljno nego obavezujuće, u smislu da su pravne ovlasti muftija stvar osobnog izbora. Posljedično, muslimani su u prilici da biraju između građanskog i islamskog suda. U praksi, međutim, muslimani koji se za mišljenje i presudu obrate građanskim sudovima od strane većine pripadnika manjinske zajednice smatraju se "izdajnicima", jer time izražavaju svoj politički stav i izbor. Štaviše, i grčki sudovi muftijama priznaju ekskluzivno pravo te su, sve donedavno, odbijali suditi i davati pravna mišljenja muslimanima koji bi pokretali parnice na građanskim sudovima ne želeći biti optuženi za povredu prava i autonomije manjina.[35] To znači da su pripadnici manjina bili obavezni poštivati pravni sistem koji karakteriziraju načela i norme koji odudaraju od standarda ljudskih prava (u vezi prava žena i djece), kao i od proceduralnog zakona.

Takva segregacija između "Grka" i "muslimana" u oblasti primjene zakona podrazumijeva očevidne razlike u pravnom tretmanu sličnih socijalnih situacija građana sa jednakim pravima i nepripadnicima različitih *milleta*. U jednom slučaju, nakon što je građanski sud zanijekao nadležnost i vratio slučaj muftiji, potonji se opredijelio za šire tumačenje islamskog Vjerozakona i izdao odluku (presudu) koja je u skladu sa građanskim zakonom. Međutim, u brojnim ostalim slučajevima, građanski sud samo ratificira (potvrđuje) muftijske presude uprkos očevidnom ustavnom problemu.

3.6. Vakufska samouprava

U skladu sa člankom 1, Zakona 1091/1980 o "administriranju i upravljanju vakufima muslimanske manjine u Zapadnoj Trakiji i njihovom vlasništvu",[36] vakuf je "stvarna ili opipljiva imovina ili prihod u vidu dara u neprofitne, dobrotvorne ili pobožne svrhe ili pak, vjerska ili dobrotvorna institucija". Institucija vakufa ishodi iz osmanskih vremena i u bliskoj je vezi sa vjerskim institucijama kao neposrednim primateljima prihoda tih posjeda, što je u savremenom pojmovniku uporedivo sa savremenom institucijom fondacije. Vakufska imovina je najznačajniji izvor prihoda za unutarnje institucije turske/muslimanske manjine: njima se pokrivaju svi troškovi ureda muftija te, u nekim slučajevima, osiguravaju plaće za manjinske učitelje i nastavnike.

Zakonom o vakufima u Trakiji osigurava se neposredan izbor članova tri Komiteta za upravljanje vakufima smještenim u Komotiniju, Ksantiju i Didimotihou, a lokalnim starješinama daje se značajna uloga u smislu zaštite njihovih kompetencija i autonomije. Međutim, u stvarnosti, članove Komiteta za upravljanje vakufima još postavljau grčke vlasti, što predstavlja neposredno kršenje prava manjine na samoupravu. U martu 2007. godine, usvojen je Zakon o neoporezivanju vakufske imovine,[37] a Ministar vanjskih poslova je objavio da će uskoro biti usvojen i novi pravni status vakufa, u okviru kojeg će se regulirati i izbor članova Komiteta za

[32] Vemund AARBAKKE, *The Muslim Minority of Greek Thrace*, vol. II, PhD, Bergen: University of Bergen, 2000.

[33] ECtHR *Serif v. Greece*, zahtjev: 38178/97, od 14. decembra 1999. godine; *Agga v. Greece (No 2)*, zahtjevi: 50776/99 i 52912/99, od 17. oktobra 2002. godine; *Agga v. Greece (No 3)*, zahtjev: 32186/02, od 13. jula 2006. godine; *Agga v. Greece (No 4),* zahtjev: 33331/02, od 13. jula 2006. godine.

[34] Židovski vjerski sudovi (*Beth-Din*), koji se bave slučajevima iz domena porodičnog prava u skladu sa člankom 12, Zakona 2456/1920 o židovskim zajednicama, raspušteni su nakon uvođenja grčkog građanskog zakona 1946. godine.

[35] Yannis KTISTAKIS, *The Holy Law and the Muslim Greek Citizens. Between Communitarianism and Liberalism*, Athens/Thessaloniki: Sakkoulas Publications, 2006; Konstantinos TSITSELIKIS, "The Mufti's Position in the Greek Legal Order, u: Dimitris CHRISTOPOULOS (ur.), *Legal Issues of Religious Alterity in Greece*, Athens: Kritiki/KEMO, 1999, str. 271-329.

[36] Akt 1091/1980 u upravljanju i administriranju vakufa muslimanske manjine Zapadne Trakije i njihe imovine, u: *Efimerida tis Kyverniseos*, vol. A (1980), Nr. 267.

upravljanje vakufima. Kontroverze u vezi sa vakufima su dobran primjer političkih prioritiziranja i uravnotežavanja vlasti u domenu manjinskih poslova, u koje su uključeni politički, ekonomski i "nacionalni" interesi: izbor Komiteta za upravljanje vakufima vodit će prijenosu ovlasti i kontrole na vakufima i njihovom imovinom sa administratora bliskog grčkim vlastima na članove manjinskih elita povezanih sa turskom nacionalnom ideologijom. Međutim, ovakav razvoj situacije uvijek je dobrodošao kao dio demokratizaciijskog procesa manjine ali i Grčke u cjelini. U decembru 2007. godine, grčki Parlament raspravljao je o novom zakonu o vakufima. Zadržavajući *grosso modo* pravila Zakona 1091/1980, on odražava političku volju grčkih vlasti da organiziraju izbore upraviteljskih komiteta. Međutim, manjinske elite burno su reagirale zbog nezadovoljavajuće razine autonomije nasuprot pravima imenovanih i postavljanih muftija i grčkih vlasti.

Vakufska imovina postoji i na Dodekanesskim otocima. Na Rodosu i u Kosu, vakufima upravlja Organizacija za upravljanje vakufima, u skladu sa Italijanskom odlukom iz 1929. godine, koja je na snazi još od 1947. godine.

4. Zaključci

Kao što smo to već rekli, muslimanske manjine u Grčkoj, politički i pravno, smatraju se "neo-*milletom*" u pretežno kršćanskoj zemlji/državi. Od 1881., 1913. i 1923. godine, politički predstavnici, lokalna uprava, vojna služba, obrazovanje, porodično pravo i vakufi predstavljaju oblasti u kojima se primjenjuje niz pro-*milletskih* politika i pravila. S vremenom, a zahvaljujući modernizaciji i demokratizaciji državnih struktura i djelimičnoj de-etnizaciji ideologije, ovaj pro-*milletski* sistem unekoliko je omekšan, ali je zadržao svoje institucionalne karakteristike. Očuvanje takvih institucija nije rezultat savremenih kretanja prema pravnom pluralizmu, nego pogodna inercija kao posljedica antagonizma između Grčke i Turske, te međunarodnih obaveza koje instrumentaliziraju obje strane.

Pravni status turske/muslimanske manjine Trakije obuhvaća posebna manjinska prava uporediva sa građanskim pravima koja podrazumijeva državljanstvo. Ova situacija često proizvodi sukobe pravnih normi, kao u slučaju sa jezičkim pravima na temelju vjerske pripadnosti ili primjeni islamskog Vjerozakona. Najkritičnije pitanje ostaje ograničenja postavljena multikulturnoj integraciji i očuvanju manjinskog jezičkog identiteta ili, drugim riječima, odnosima između individualnih i kolektivnih prava. Primjeri koji djeluju kao pozitivne mjere koje preduzima ili podržava država Grčka ustvari predstavlja naslijeđe osmanskog *millet* sistema temeljenog na vjerskoj segregaciji i protivi se trenutnim europskim pravnim standardima o ljudskim pravima poput spolne jednakosti i prava na pravično suđenje. Manjinske škole i muftiluci poprimaju veliki značaj za očuvanje identiteta turško/muslimanske manjine u Trakiji, ali svaki pripadnik manjine, u skladu sa njegovom/njenom slobodno formuliranom željom, treba imati stvarnu mogućnost da živi u skladu sa tradicijom skupine iz koje potječe ili da bude asimiliran u većinsko stanovništvo.[38] Ovaj problem tiče se i muslimanskih imigranata koji uglavnom naseljavaju šire područje grada Atine, a uživaju potpuno drukčiji pravni status.

Sva ova pitanja i problemi odražavaju širi kontekst rasprave o budućnosti islama u Grčkoj, što je u skladu sa načinima na koje Europa razmatra vlastito mnoštvo identiteta i predviđanjima o njihovom obuhvaćanju političkim i pravnim normama. U Grčkoj, teškoće i oklijevanje da se definiraju granice između osnovnih ljudskih prava i posebnih manjinskih prava, koja se nerijetko nepodudaraju, najočevidnija su u smislu rasprave o mjestu islamskog Vjerozakona u grčkom i europskom pravnom poretku. Potrebno je pronaći zadovoljavajući način koji će obuhvatiti neliberalne manjinske unutarnje poretke (poput onih zasnovanih na vjerskim normama) liberalnim pravnim kontekstom.[39] To znači da niz pitanja zahtijeva hitne odgovore: šta je sadržaj grčkog *ordre public* kako ga definira Ustav i drugi temeljni akti grčkog pravnog poretka? Koja se islamska vjerozakonska pravila mogu smatrati protivnim domaćim *ordre public* koje nameću europske institucije poput Europskog suda za ljudska prava? Europski pravni poredak u nastajanju napose radi na usklađivanju snažnih stavova o ljudskim pravima sa višeznačnim pristupom manjinskim pravima. Stoga, izazovi vjerodostojnosti i islamskog Vjerozakona i grčkog/europskog pravnog poretka ostaju bez valjanog odgovora.[40] Ali, oklijevanje da se raspravlja i regulira ova oblast potkopava načelo jednakosti, značajan stup vladavine zakona, te postavlja pitanje pravne sigurnosti muslimana.

---

[37] Zakon 3554/2007, članak 7, o politikama prihoda i porezima, u: *Efimerida tis Kyberniseos*, vol. A (2007), Nr. 80, str. 1841.

[38] Stephanos STAVROS, "The Legal Status of Minorities in Greece Today: The Adequacy of their Protection in the Light of Current Human Rights Perceptions", u: *Journal of Modern Greek Studies,* 13 (1995) 1, str. 1-32.

[39] To je bio slučaj 2001. i 2003. godine sa redefiniranjem osobnog statusa temeljem islamskog Vjerozakona primjenjivanog na francuskom teritoriju Mayotte u Indijskom okeanu.

[40] Prilagođavanje tradicionalnih obrazaca u savremene nije izvan namjere. Primjer rasprave u vezi sa ulogom islamskog Vjerozakona u Bosni i Hercegovini u međuratnom periodu (1918-1941.) te nakon pada komunizma (1989.) nudi primjenjivu paradigmu kako se islamsko pravo može razmatrati u savremenom svijetu. Vidi, Xavier BOUGAREL, "Trois définitions de l'islam en Bosnie-Herzégovine", u: *Archives de sciences sociales des religions*, (juli, 2001.) 115, str. 183-201.

Predrag Matvejević

Mario

Te godine, u proljeće, počeo je rat. Nebom su prelijetali avioni i zasipali bombama grad u kojem sam živio s majkom i sestrom. Sjećam se sunčanih i vedrih dana, tmurnih i zabrinutih lica, zebnje i straha. Otac je otišao s vojskom prošle zime, poslali su ga na frontu – dječak nije znao ni što je fronta ni gdje je. U Mostaru je bilo nekoliko mostova s kojih sam gledao rijeku. Neretva je sa svakog od njih izgledala drukčije. Na Starome mostu najduže sam se zadržavao. Pratio galebove koji su dolijetali s mora i spuštali se pokraj mene na kamenu ogradu. U Hercegovini je više kamena nego zemlje. Teško se živjelo.

Naš grad i njegovu okolicu zaposjeli su talijanski vojnici u aprilu 1941. Gledao sam ih s nepovjerenjem. Prvi kojeg sam vidio imao je na glavi kacigu s dugim perom: *bersagliere*, čuo sam da ga tako zovu. Preplašio sam se. Bilo mi je tada malo više od osam godina. Osjećao sam da bih morao zaštiti svoju obitelj, napose sestru, nekoliko godina mlađu od mene. Postao sam u svojim vlastitim očima zaštitnikom, starijim od svoje dobi. Molio sam se uvečer, iskreno i naivno. Pohađao sam školu milosrdnih časnih sestara, bijelih. Prestao sam se igrati. Izbjegavao sam prijatelje - imao sam malu pudlicu Bušku, ona mi je bila prijatelj. Pratila me je posvuda. Patio sam zašto majka mora toliko raditi izvan kuće. Bila je još mlada i lijepa, meni najljepša. Bio sam ljubomoran kad je zastala da s nekim porazgovara: »Hajdemo», vukao bih je za suknju.

Otac se dugo nije javljao. Napokon smo saznali da je u logoru iz zarobljeničkoga logora prebacili su ga u logor za prisilni rad, negdje u sjevernoj Njemačkoj. Otkrili su da je rođen u Odesi i to je bilo dovoljno. Počeo sam mu pisati pisma, slao ih na adresu koja je sadržavala, uz ime i prezime, samo dvije riječi: «Njemačka» i «Stalag» - mislio sam da pošta sigurno zna gdje je to. Tako sam počeo pisati. Ponekad mi se čini da cijeli život pišem pisma. I da ih najčešće šaljem na krive adrese.

Nedostajalo nam je svega - kruha, odjeće, ogrjeva. Mala sestra bila je svaki dan blijeđa. Liječio ju je stari doktor, zvao se Jungwiert, nedavno je prebjegao iz njemačke «okupacione zone» u talijansku, gdje su Židovi bili ipak sigurniji. Izgovorio je jednoga dana riječ od koje smo svi protrnuli: tuberkuloza. «Djevojčicu treba dobro hraniti, da ozdravi». Hraniti čime, gospodine doktore? Zatim se desilo nešto još gore: majka se vratila s posla bez nekoliko zuba. Jedino što se moglo u to vrijeme prodati ili zamijeniti za hranu bilo je zlato. Imala je zlatnih zuba. Dala ih je izvaditi. Nije ih bilo dovoljno. Sve što se moglo kupiti za njih brzo se potrošilo. A bolest nije prolazila.

Tu zapravo počinje priča koju želim ispričati.

Nadomak našega stana nalazila se kasarna, bivši konvikt u koji su bili smješteni talijanski vojnici. Nastojao sam da ne obraćam pažnju na njih. Klonio sam ih se - što će nam oni tu. Jednog dana majka me iznenadila: «Slušaj kako pjevaju, idu nedjeljom u crkvu, sigurno ima i dobrih ljudi među njima». Ponukala me da odem u kasarnu i zatražim od nekog vojnika malo riže, za bolesnu sestru. Naučio sam nekoliko riječi: *riso, sorellina, malata*. Prošao sam pokraj jednoga, drugoga, trećega. Nisu se osvrtali na me, mislili su vjerojatno da prosim. Jedan je svirao, sjećam se, na usnoj harmonici, drugi gledao neke fotografije, treći je bio zamišljen. Pred tim posljednjim ponovo sam izgovorio, još razgovjetnije, svoju rečenicu bez padeža i glagola. Prenuo se, pogladio me po kosi, posjeo kraj sebe. Rekao mi je nešto što nisam razumio, ali sam shvatio da je to bilo blago i dobro. Dade mi znak da pričekam.

Brzo se vratio s malom vojničkom porcijom, koja je izvana bila zelena, s poklopcem boje lima, sjajnim. Bila je puna riže. Nisam je ni okusio, sve sam odnio kući, sestri. Sutradan sam opet došao, i prekosutra, i slijedeće dane, ponovo. Sestra se počela osjećati bolje. Tako sam upoznao «svoga Talijana». Zvao se Mario. Bila je to najljepša priča iz jednoga tužnog djetinjstva.

U jesen slijedeće godine talijanska je vojska prestala ratovati. Rasula se, predala, razbježala. Jedni su zarobljeni, drugi prisilno prebačeni na istočnu frontu, u rusku zimu koju ljudi s juga nisu podnosili, treći su lutali unaokolo pokušavajući se domoći mora te prebaciti nekim trabakulom na drugu stranu Jadrana. Vratiti se kući. Tad sam već imao jedanaest godina. Počeo sam ne samo osjećati nego i shvaćati što se zbiva. Jedne večeri, kasno, netko je pokucao na naša vrata. Tko je u ovo doba? «Mario». Ušao je tiho i oprezno. Rekao je nešto mome ujaku koji mu je otvorio vrata. Vjerojatno da se želi skloniti, sakriti, spasiti. Iza kuće se nalazila mala prostorija za pranje rublja: «veš kuhinja». Tu smo ga privremeno smjestili. Bojali smo se da ga ne

otkriju. Bilo je to opasno i za nas i za njega.

Svakoga dana oko podne donosio sam mu kriomice dio onog što smo i mi jeli, u porciji zelene boje sa sjajnim limenim poklopcem koju sam od njega dobio. Ne znam tko je više čekao taj susret - Mario, koji je bio po cijele dane sam i nespokojan, ili pak ja, koji sam odjednom postao ravan odraslima, saučesnik. Sad sam već znao nešto reći na talijanskom i uspijevao još više razumjeti. Zapamtio sam dvije-tri riječi pjesmice koju je pjevušio, u kojoj se spominjao Lugano: «*Addio, Lugano bella**». Gdje li je Lugano, kakvo je to čudesno mjesto o kojem pjeva moj «tajni prijatelj»? Ne sjećam se koliko su zapravo trajali ti naši susreti. Nekad mi se čini dugo, nekad prekratko. Mario mi je jednoga dana objasnio da želi vidjeti moga ujaka, koji zbog povrede noge nije bio uzet u vojsku te je radio u pozadini «nešto» o čemu se u kući nije govorilo. Našli su se iste večeri, bez mene. Nije mi bilo drago. Sutradan Mario je iščeznuo. Bio sam potišten. Zašto me nije obavijestio, kako je mogao takao otići! Napisao sam mu pismo. Nisam znao na koju bih ga adresu poslao. Majka je rekla da ga moram baciti u peć. Ako ga nađu mogli bismo imati neprilika. «Mario je u šumi» - to je značilo, u to vrijeme, da je otišao u partizane.

Rat se nastavljao. Naše muke nisu prestajale, ali smo već bili naviknuli na njih. Rođaci sa sela, iz Čitluka, donosili su nam onoliko hrane koliko je bilo dovoljno da preživimo. Majka je i dalje mnogo radila. Vraćala se uvečer kasno, umorna. Zaduživali smo se - prodali sve što se dalo prodati. Svoje slobodno vrijeme provodio sam za starim klavirom maštajući da postanem pijanist, zaradim mnogo novca, vratim dugove, popravim mamine zube, nahranim gladnu djecu. Zaljubio sam se u časnu sestru koja mi je davala besplatne poduke glasovira.

Očekivali smo kraj rata, slušali navečer radio London i neku tajnu «hrvatsku postaju Zrinski». U Napulju su već bili saveznici. Rusi su se približavali granicama naše zemlje – od njih sam očekivao najviše: među njima će se sigurno naći neki rođak iz Odese kojega dosad nismo mogli upoznati, koji zna lijepo pjevati kao moj otac. Davao sam mu razna imena koja sam nalazio u očevim ruskim knjigama koje sam počeo čitati: Serjoža, Oljeg, Volodia, Anatolij, Vsevolod. Ovo posljednje je ime moga oca.

Mostar je napokon oslobođen. Jednog februarskog dana u grad su ušli partizani, iscrpljeni i odrpani, ali odlučni. Među njima je bila i četa iz bataljona «Garibaldi», sastavljena od Talijana koji su im prišli. Kasno uvečer netko je opet zakucao na vrata. Bio sam uzbuđen, prepoznao sam kucanje poznate ruke. «Mario». Vratio se.

Zagrlio me, poljubio, posjeo na krilo. Ostao je s nama u hladnoj sobi ne znam koliko dugo. «Doći ću sutra.» Dolazio je svakoga dana, tri ili četiri tjedna zaredom. Opet nam je pomagao. Savezнички brodovi već su pristajali u dubrovačku luku i donosili oružje, opremu, hranu - pakete na kojima je pisalo UNRA. Pamtim ih, svašta je bilo u njima, čak i čokolade! Čekali smo ga uvijek oko podne. Kad će stići. Što će ovaj put donijeti. Naš Mario.

A rat još nije bio završen. Partizani su spremali proboj prema sjeveru, preko Ivan-planine. Uskoro su zauzeli Sarajevo. Posljednjeg ratnog proljeća otišao je s njima i Mario. «Vratit ću se», rekao je na našem jeziku. Nije se više vratio. Ništa nismo saznali o njemu. Posljednje vojne operacije bile su teške, partizanska vojska nije bila pripremljena za frontalni sukob. Mnogi su izginuli, hametice. Mario bi inače sigurno došao. Znao je da ga čekam. A čekao sam i oca.

Priča se time ne završava. Rat nije riješio mnoge stvari na prostoru kojem povijest nije sklona. Pošao sam na studij, ali ne muzike i klavira. Upisao sam se na romanske jezike u Sarajevu, počeo ozbiljno učiti i talijanski. Zbog teških nesanica, koje su se vjerojatno začele u ratnim bdijenjima, morao sam privremeno prekinuti studij. Dočekala me vojna obaveza u najgore vrijeme: «tršćanska kriza» je prijetila da se opet pretvori u rat. «Trst je naš». «Život damo Trst ne damo». «Zona A, zona B, bit će naše obadvije», izvikivalo se takve parole. Prebačen sam iz vojne jedinice u Zemunu na planinu Platak, kraj Rijeke. U blizini graničnoga prostora, svakoga smo dana, ujutro i popodne, izvodili vježbe, nedaleko od zona «A» i «B». Marširali smo satima i padali od umora. Jurišali na zamišljene neprijatelje, gađali ih, izvršavali naredbe. «Ura!» Svake noći su bile uzbune, budilo nas, držalo u pripravnosti : «Ustaj», «požuri», «neprijatelj ne spava». Ni ja nisam spavao. S druge strane granice i talijanske su regrute vježbali za obračun s nama, i oni su marširali na te «proklete Slavene», jurišali na nas, gađali po nama. Mučila me pomisao na to da je možda i Mario imao sina i da bih ga mogao ustrijeliti. Tješio sam se ipak da slabo gađam. (*I danas kad sretnem svoga vršnjaka u Italiji pitam se je li i on bio među onima koje sam trebao ubijati ili koji su trebali ubiti mene.*)

Jedne večeri zatekoh se u predgrađu Rijeke i začuh kako netko postrani pjeva na talijanskom, tri mladića i jedna djevojka. «*Vola, colomba bianca, vola*»… Pjevali su sjetno i tiho. Kad ugledaše vojnika u blizini, pobjegoše. Nisam mogao vjerovati svojim očima: da netko bježi od mene, nervoznoga i nesvršenoga studenta, logoraševa sina, Marijevog prijatelja! Uskoro sam čuo istinitu priču o masovnom izgonu naših Talijana iz Istre. «L'Esodo». Čuo sam i protu-priču, također istinitu: što su sve učinile «skvadre» crnih košulja po Dalmaciji i Crnoj Gori. Nisam mogao povjerovati ni u jednu ni u drugu, premda sam osjećao da u objema ima nešto što jedni i drugi ne žele priznati. Branio sam se u sebi. Pokušavao uvjeriti sugovornike: podsjećanje na zlo ne može izbaviti od zla; spor o krivnji ne razrješava samu krivnju; izmirenje se ne zasniva na optužbi. Izmišljao sam razloge koji su trebali opravdati ne znam koga ni zašto. Pisao sam opet pisma.

Navodio sam riječi prognanika iz Rusije: «Slušali su mnogo proroka u pustinji. Više im ne trebaju proroci. Dovoljna im je pustinja.» Kome i zašto?

Tu se priča prekida.

---

* "Addio, Lugano bella» - dio je pjesme što su pjevali početkom dvadesetoga stoljeća talijanski anarhisti, koji su se, zajedno s drugim anarhistima, sklanjali u Švicarsku. U Ženevi je živio uz Bakunjina najpoznatiji ruski Piotr Kropotkin, kojega su zvali «crnim princom».

Sumeja Ramadan

Lati narcisa

S arapskog prevela **Suada Muharemović**

Možda

Trenutak pred predaju je najteži. Možda u tome i leži tajna njegove iznimne privlačnosti. Granica otpora samo što se ne istanji, nakon što se biće već rasteglo najviše što može. Ponor nema obrise. Mašti potpuno nov i potpuno zamršen. Dešava li se nešto ovakvo onima koje vode na vješala?

Možda. Neka vrsta nade ostaje s njima dok ne dođu do dna. Jedina je razlika u tome što njih vode protivno njihovoj volji. Mora da je tako milostivije. Mora da ih očaj vodi u smrt i svemu dođe kraj. Ili se možda i dalje nadaju sve dok ne dođe kraj. Razlika je u tome što kraj dolazi.

Čim pilula uđe u moja usta, ja je ispljunem: "To je jedna malena pilula poslije koje ćeš spavati dubokim snom. To je sve što se traži." A to traže: prijatelji, prijateljice, moja braća i sestre, moja majka. Najbliža rodbina kuje plemenite zavjere – "poslije njih ćeš spavati dubokim snom". Potom počinju pregovori. Iscrpljujem ih. Moja su čula u potpunosti fokusirana. Hvatam svaki ton. Sva je muzika u tonu. Preda mnom se pretvaraju iz jednog tona u drugi i poprimaju oblik – svjetliji, oštriji, jasniji. Oči im se cakle. Njihova tijela, čak i malaksala, intenzivnije popunjavaju prazninu. Oči su im oukvirene crnim kolutovima i svi postaju rođaci, anđeli usamljene smrti. Grupiraju se u jedan front, a ja sama pružam otpor. Moje tijelo je pripravno, moj um je budan, upaljen strujom jasnoće, brzinom treptaja troši "neurone" unutar hodnika mozga gdje istina izgleda blještava, jasna i gdje je pamćenje danas željezo. Oni te ne mogu ubiti, jer bi u protivnom postali ubice. Oni se samo žele uvjeriti da ćeš ti sama sebi presuditi.

"Jedna malena ružičasta pilula poslije koje ćeš zauvijek zaspati a tvojoj patnji doći će kraj."

Počeci se mijenjaju kao što je to svaki put i običaj početaka. Ne znam kada buka počinje opsjedati moj mozak, moj um, pamet, dušu. Misteriozna buka i nejasni zvuci. Postepeno buka ščepa sate sna, sat po sat, sve dok san ne postane sinonim za nepostojanje. Bolest i lijek, otrov i protuotrov – nedjeljivi jedno od drugog, kao i sve drugo. Plašim se. Ko to svojom voljom ide u nepostojanje? Ponekad ih i prevarim. Navodim ih da pomisle da sam ih progutala. Oni se razvesele, a ja se rastužim. Srce omekša u tuzi, a na mjesto pripravnosti i potrebe za samoodbranom dođe suosjećajna nježnost. Moje srce se raznježi prema njima, pa se promijene. Iščezne duboko crnilo koje je uokvirivalo njihove vjeđe, a muzika tonova postane drugačija. Nestane ton obmane niz stepenice riječi. Postanu meleci – suosjećajni, brižni, dobrodušni. Kakvo ime dajemo Azrailu? Ili je Azrail drugo ime za milost? Međutim, oni su još uvijek u jednom frontu, kao zupci češlja, potpuno suglasni kao što su suglasni oni koji znaju jednu određenu stvar, pa čak i ako se mimoilaze u ostalim stvarima.

Razmimoilaženja mudrih neće im pokvariti ovu ljubav koja među njima postoji sada. Sastali su se u ljubavi, rade ono što rade, a da i ne znam zbog čega. Znam samo da je namjera plemenita i da je jedna individualna smrt, moja smrt, zarad nekog višeg cilja i za dobro vječnije od mene a, možda, i od svih ljudi. Mora da je tako jer se niko ne bi mogao predati takvoj sudbini.

Gutam malenu ružičastu pilulu i moje tijelo vrlo sporo preplavljuju znaci smrti, tako da počinje jaki skriveni potres koji me obuzima od stopala, a završava se orgazmom, jačim, polaganijim i slasnijim od svega što sam iskusila. Iza njega slijedi još jedan, pa još jedan, u talasu jedan za drugim, istim intenzitetom i usporenošću. A kad uminu veliki dominantni valovi i mojom glavom zavlada utrnulost, uvjerim se da sam već umrla, pa posvjedočim jasnim glasom, onako kako su me učili: "da carstvo Gospodara dolazi i da nema drugog Boga osim Allaha", a mudraci oko mene se smiju. Evo, zadovoljni su sa mnom, ja sam zadovoljna njima i mir predaje zavlada.

Svjedočim: Učinila sam sve što je u mojoj moći. Opirala sam se svom svojom voljom, ustrajavala do posljednjeg trenutka. Čak i kad sam vidjela da mi um lebdi daljinama i da nisam pala u očaj. Iako i dalje nisam shvatala, to nije bilo zbog toga što sam štedjela truda, već zbog toga što je dobro veće od mog poimanja, kao i zlo, a Ti, Gospodaru, skrivaš se i pojavljuješ, poput žive si, varaš me Svojom ljepotom. Vidim Te i ne vidim, držim se za Tvoju pojavnost: drveće i planine, ruže i ljude. Kada Te ne živim u sebi kao bezosjećajnu ljepotu, darežljiv život, ispunjen u svakoj okrugloj ćeliji, kada se sakriješ od mene iza ružnih betonskih zgrada i kada se podignu odvratni zvuci mikrofona, kad više ne vidim nebo od dima koji kulja iz spaljenog smeća, tad se uhvatim za vjeru u ljude, djecu Tvojih suza, usta Tvoga smijeha i čeličnu blagu iskru Tvog vida i raznježim se prema sebi zbog donesene iluzorne presude.

U tom sam trenutku malena djevojčica, štaviše – sva djeca u jednoj djevojčici – i kad se spremim za smrt, jedna ili druga, ili sve one u jednoj bit će nedjeljivi dio mene. Moram obaviti ovaj iznimno težak proces. Moram ih spasiti između nabora mog tijela i moje duše. Moje duše kojom se hrani ta dvostruka šejtanka, višestruka – ona je ja i nije ja. Naređujem joj kao da sam svećenik koji zna hamajlije i zapise kojima se izmučena tijela oslobađaju zlih duhova. Pod mojim uzdisajima, pod topotom te velike opasnosti, svaki atom moga tijela se trese. Moram je ubiti i sačuvati svoju dušu.

Uzdizanje duha iz tijela je poput prelaska svile preko površine od krhotina oštrog stakla. Kako da joj dozvolim da prođe i podnesem hropac njene smrti, a da ne umrem s njom? To je najveći rizik, ali me oni ohrabruju. Već su im na licima ucrtani obrisi dobrih zavjerenika. Ali ona je okrutna dobrota. I oni također znaju da bi me mogla ubiti, a ona preživjeti ili bismo mogle zajedno umrijeti. Skupljam svu svoju snagu. Prihvaćam strah od opasnosti. Sav svoj život dajem kao taoca smrti ili opstanka. Nema nikakvog zaštitnika ni prijatelja. Danas je svijet izgubio svoje pristalice. Stao je posmatrati nas, mene i nju, kako se borimo, a ona je mogla biti jedna ili druga i mogla se transformirati na dobro poznati način da me prevari pa postane dvoje istovremeno. Ubojica ili ubijena. Naređujem joj:

-Daj - Ana!

-Umri, Ana!

Ili me vidiš kako govorim:

-Umri, Amina.

Lekcija iz računanja

Posve gubi nerve, a maleno suhonjavo lice joj pocrveni tako da mogu vidjeti njene nježne brčiće oko oštrih usta ispod kojih su dva utisnuta luka, znaci dugog nezadovoljstva i gorčine. Gospođica Dajana Anis, Grkinja, koja bogate djevojčice podučava računanju i algebri. Nikad ne skida crninu i stalno gubi nerve:

You are stupid!

Pruža ruku do pramena kose na malenom čelu i glavom udara o kristal trpezarijskog stola. Češki kristal izbrušen na ivicama masivnog cedrovog drveta, jednog masivnog komada. Gospođica Dajana, upalih obraza, bjelilo njene kože skoro da otkriva precizno urezane vilične kosti, tako da se njena kratka kosa čini crnjom i sjajnijom. Nervozna i, naravno, brzo plane, a voli brojeve.

Podigla sam ruku da opipam kosu. Ne osjećam ni najmanju bol. Glava mi je već otišla na spavanje. Negiranje je jedino rješenje za spas ponosa. Reakcija je bila spontana, iako nije bilo normalno da jedna djevojčica od jedva deset godina ne zaplače na takav prizor. Djevojka nije uvjerena u to da je počinila grijeh. Teško je odbiti optužbu jer ona zaista ne razumije matematiku. Ali izgled njenog lica ne odražava kolika je unutarnja nervoza koju je prouzrokovao ne šok udarca glavom o kristal trpezarijskog stola, već nehaj. Ovo je bila jedina linija odbrane. Jedini dozvoljeni oblik za buntovništvo. Jedini oblik da se sačuva neprocjenjivo dostojanstvo. Presijecanje veza i negiranje svijeta. A kad njen otac uđe kod njih sa svojim uobičajenim optimističnim osmijehom, gospođica Dajana se požuri požaliti:

– Vaša kćerka se pretvara da ne razumije. Ja znam da bi ona shvatila da hoće. Vaša kćerka, mozak joj je kao kamen.

Osmijeh nestaje sa lica njenog oca i ona osjeća kako se ljutnja penje sa njega na nju. I on također na nju prebacuje odgovornost za to što ne razumije, jer bi inače podigao glas, protestirajući zbog onoga što govori ova nervozna žena.

Kristal na trpezarijskom stolu već je bio napukao i

kako to obično biva sa staklom, kako god bilo uglačano ili debelo, prvo neznatno napukne na jednom malom području, a potom se proširi kao potok vode koji sebi krči put u zemlji, u početku teško, a potom brže, a onda se razgrana sve dok ne prekrije nezavidnu površinu.

– Jeste li vidjeli? Rekla je, spremajući se za odlazak i pažljivo stavljajući olovke, linijar i gumu u tašnu, kao da želi pokazati da je ona organizirana žena, uredna, čista, praktična i brza – a prema tradiciji ove male kuće, sve su to bile odlike pametnih.

– Da li ste vidjeli? Mozak joj je tvrđi od kristala.

Klin se klinom izbija, ali staklo se slama ako ga udarite kamenom.

Nikom nije bilo stalo do popravke razbijenog stakla na trpezarijskom stolu. Stajalo je tako dugo vremena pred očima svih, neoboriv dokaz o vrsti uma koji nastanjuje ovaj mozak. Um koji ne zna računati. A sposobnost rješavanja računskih radnji najveći je dokaz inteligencije i mozga. Sve ostalo: priče i romani, filmovi i drame, historija, poezija, slikanje i fotografiranje su stvari kojima se zabavljaju oni koji znaju računati i to nakon što su završili sa važnim, korisnim svjetskim stvarima. To je moj jedini izlaz. Tamo čovjek pravi za sebe svijet u kojem ne pucaju stakla na trpezarijskom stolu. Ali čak i tamo sam spoznala da od stakla prave ogromna zvona koja prave razliku između onih koji znaju računati i onih koji ne znaju. Račun je, dakle, razlika. Tako da sam sebe naučila jedinom tada dozvoljenom računu. Račun je račun na Sudnjem danu, kako stoji u lekciji iz vjeronauke. Na Sudnji dan ljudi prelaze preko dlake, pa ko je bio dobar pada u Džennet, a ko je bio zao pada u Džehennem. Jedina moja briga bila je da ne padnem. A sudnji dan je bio svaki dan. Međutim, oni naravno nisu znali da sam ja bila svjesna da krhotine i lomovi ne pogađaju staklo i kristal, već ih gađa kamenje. A ja sam počela misliti o kamenu koji je bio unutar mene. Čak i kad sam spavala, osjećala sam težinu svog mozga na jastuku, osjetila sam svoje lice i znala da se ono u snu pretvara u lice kamenoga kipa: Meduze. Kad bih se razbudila, plašila sam se da mi pogled ne padne na njih, tako da više nisam nikome gledala u oči. Mislila sam da oni to nisu primijetili sve dok nisam otkrila da su sve to vrijeme oni mislili kako sam se stidjela ikome pogledati u oči, ali nisu rekli kako su to protumačili.

Drugo poluvrijeme. Iščekivani entuzijazam ispunjava moje biće. Neki uzbudljiv događaj samo što se ne desi. Beskrajno dugi dani, a ništa se ne dešava. Samo ovo iščekivanje pomiješano sa uzbuđenjem. Dani su obični. Budim se u pola osam. Škola je na udaljenosti od samo nekoliko koraka. Perem zube, češljam kosu, vežem kravatu i brzo stopala obuvam u mekane crne cipele. Sendviči i čaj me čekaju na stolu u kuhinji. Brzo jedem i brzo je ljubim – dadu Aminu, dok je majka negdje pozadi. Kad otvorim vrata, ona dolazi i stoji sve dok ne dođe lift. Ne čujem joj ni glasa, ali je Amina jasna i snažna:

– Baj-baj... baj, idi više Baj!

Dani su obični, pa zašto mi onda srce ovako mahnito lupa. Nešto vrlo uzbudljivo samo što se ne desi. Ništavilo. Samo apsolutna pažnja, preciznost, obzirnost u svemu, ni više ni manje. Idem u školu opsjednuta ivicom pločnika. Obećava izvanrednost u vježbanju. To je pločnik ispred naše kuće, uvija se u jedan veliki polukrug i prolazi pored brojnih zgrada, ali je to pločnik na čijem je kraju škola i čika Osman, krupni vratar Nubijac. Stižem do škole hodajući ivicom pločnika, do perfekcije trenirajući disciplinu. A u školi lekcije pišem pretjerano preciznim rukopisom. Sebi ne dozvoljavam da koristim gumicu za brisanje, a na kraju svakog časa učiteljica me grdi što sam spora, a ne pohvali me zbog urednosti, preglednosti stranice, niti primjećuje da nema grešaka. Ovaj strah koji me preplavio i nastanio se u moje biće liječim tako što pazim i vodim računa o svim detaljima. Svjesna sam da je ovaj strah koji me obuzeo strah od greške, a mogućnosti da se greške počine ima nebrojeno mnogo. Apsolutno su bezbrojne. Niko ne primjećuje, niti se iko sjeća osim mene.

***

Svaki atom u tijelu tanji se pod pritiskom brzog zastrašujućeg kruženja oko svoje jezgre. Tijelo samo što joj ne prsne i ne raspršise pod pritiskom čitave ove aktivnosti.

Kući se vraća sa istim onim strahom sa kojim ju je i napustila ujutro, ali se na povratku stvari mijenjaju. Ivicom pločnika nije u stanju hodati više od dvije kocke. U nju prodire osjećaj neuspjeha, tako da joj srce ubrzano lupa, ona osjeća da joj ćelije same sebe troše, a u ušima joj odzvanja glas gospođe Kliver dok čita Vudsvorta. U magiju je uvija muzika riječi, a srce joj zalupa na ritam pjesme, pa ubrza bez jasnog razloga. Umalo da potrči najbrže što može kako bi stigla na kopno sigurnosti. Tamo su joj majka, Amina i kuhar Abdo. Oni će razumjeti. Dvije po dvije stepenice preskače stepenište zgrade, drhtavom rukom otvara vrata lifta, stiže do trećeg sprata, a duša joj izlazi na nos. Stiže do vrata stana i pritišće zvono. Strah je sada jači od obzirnosti, pa nogom udara o vrata ne bi li požurili. A kad joj Amina otvori, ne nasmiješi joj se. Lice joj je opako smrknuto, a u očima srdit pogled, čak gorčina. Zagalami, neopravdano je optužujući:

– Izvoli se presvući i umij se. Mati ti je kod frizera, ostavila me je u poslu, a ljudi samo što ne dođu na ručak.

Izvinjavam joj se. Zbog čega joj se izvinjavam? Znam samo da je vrlo važno ne praviti galamu. Tišina je vrlo važna ili neću primijetiti ako se nešto desi. Grlim je oko vrata, preklinjući je, ali mi ona sklanja ruku još više se mršteći i još glasnije reče:

– Ženo, idi, samo pravite probleme.

Gutam sve ovo i odlazim da se presvučem, a u glavi mi počinje zvoniti. Nije rekla ništa što bi zvalo na odgovor. Čekam i promatram.

***

Malo potom dođe joj majka i počeše posljednje pripreme pred dolazak gostiju. Majka u svojoj "kancelariji" hitro, ali krajnje precizno, stavlja cvijeće u vazu. Na tren uzdahnu, a kad pred nju dođe djevojka, isprva je ni ne pogleda, a zatim reče:

– Imaš li ti ikakav drugi džemper osim tog što si obukla?

Glava joj je umotana u neku zvonjavu koja izbija iz njene nutrine i zaglušuje joj uši. Ne zna da kad god joj srce požuri i kad osjeti da joj tijelo troši život brzinom munje ili možda i brže i ne može sve ovo podnijeti, ona sama ne može podnijeti.

Evo, dada Amina sada pjeva u kuhinji, ljutnja joj je već isparila. Majka pedantno aranžira cvijeće uprkos škripcu s vremenom, a otac dolazi zadovoljan, samouvjeren, u pratnji jedne inostrane delegacije na tradicionalni egipatski ručak: sarma s lišćem vinove loze, riža sa začinima, pečena ćurka i dinstani crveni luk, a prije toga jedna velika riba s majonezom, ukrašena tako da je izgledala kao prava riba. U očima su joj bile dvije crne masline, a na mjestu usta mrkva urolana u obliku širokog bezbrižnog osmijeha. Mora da je bilo i mesa, povrća, a nakon svega došle su i jagode u ružinoj vodici i štaub cukeru, čaj od nane, jedan za drugim u malim okruglim šoljicama za čaj s kojima su kružili konobar Mahmud, u svojoj potpuno bijeloj galabiji, i njegova tetka Nubijka. Nije bilo vina, samo svježi sok od nara.

Brzo pričaju, brzo jedu i brzo planiraju poslijepodne, možda i sutradan ili dan poslije njega. Baklje aktivnosti i energije.

Kad nakon svoje majke uđe u kupatilo da opere ruke, ugleda majku kako suši ruke izuzetno bijelim peškirom, istom onom energijom i aktivnošću. Iz nje je izbijao miris narandže iako narandži nije bilo za ručak. Zausti da nešto upita, ali brzo zastade jer je iznenada, kao da joj je neko prišapnuo, shvatila da mirisi imaju tajne.

Zašto njoj nije uređeno ono što njima izgleda uređeno? Da li oni pate od svojih ćelija kao što pati ona?

Ulazi u svoju sobu i uzima uže iznad kutije s igračkama i počinje preskakati. Ovo je jamac da će se riješiti ovog osjećaja koji je proždire. Potom ulazi Amina i grdi je:

– Otac ti spava.

I dodaje: preskakanje konopca u kući donosi nesreću. Zar nemaš "homework"?

Imaš li ti išta drugo osim brige, Amina? Čim se riječi popeše do ivice jezika, ponovo je preplavi skriveni osjećaj grijeha.

Sumeja Ramadan je egipatska spisateljica i prevoditeljica. Rođena je 1951. godine u Kairu. Studirala je engleski jezik i književnost na Kairskom univerzitetu te doktorirala na Trinity Collegeu u Dablinu 1983. godine. Njene prve dvije knjige su zbirke kratkih priča i to: *Drvo i bakar* (1995.) i *Mjesečeve faze* (1999.).

***Lati narcisa*, njen prvi roman, objavljen je 2001. godine i iste je godine dobio nagradu Medalja Nedžib Mahfuz za književnost. Preveden je na engleski i francuski jezik. Sumeja Ramadan se bavi i prevoditeljstvom. Prevodi djela Virdžinije Vulf, a osnivačica je i Foruma "Women and Memory", neprofitne organizacije koja se bavi historijom žene u arapskom svijetu.**

Intervju: **Janja Beč-Neumann**

Razgovarao: **Edvin Kanka Ćudić**

U Srbiji nema političke volje i nema moralnog kapaciteta

Janja Beč - Neumann je srbijanska sociologinja i istraživač genocida. Diplomirala je tehnologiju na Beogradskom univerzitetu, a doktorirala sociologiju na Zagrebačkom univerzitetu i Univerzitetu Cambridge. Profesorica je na Univerzitetu u Sarajevu, Bologni, Hamburgu, Dubrovniku i Novom Sadu. Poznata kao rijetki glas razuma koji je u Srbiji pozivao na priznavanje da je tokom rata 1992. - 1995. počinjen genocid nad Bošnjacima. Članica je Međunarodnog udruženja istraživača i profesora genocida. Nominovana za Nobelovu nagradu za mir 2005. godine. Razgovor je vođen u Beogradu.

Kako danas dolazi u Srbiji do suočeljavanja sa prošlošću? Da li ima nekih promjena?

Prije nekog vremena sam imala intervju za Radio Slobodna Evropa i koristila sam izraz autizam. Mislim da suočeljavanja u Srbiji nema uopšte, zato što je to ipak neovisno. Ukoliko postoje niži segmenti otpora gdje spadaju Žene u crnom, Helsinški odbor, razne aktivnosti i razni pojedinci, to je dobro. Na tom nekom nivou postoji taj deo u Srbiji, koji se nalazi dole i to je jako dobro. To se ne sme poceniti. Posebno taj proces koji ide ka gore, ali aktivnosti koje određuje država, njene strukture i njene institucije, koje se nalaze na vrhu, potpuno su blokirane. Time su za mene mnogo važniji pojedini ljudi koji se istinski bave time kao što su Žene u crnom, Četiri lica Omarske koji vode mladi umetnici. S tim, ako to ne dođe do državnog nivoa i državnih institucija i ako ne dođe do sinhronizacije ta dva procesa, to će sve biti potpuno uzaludno i onda će proces suočeljavanja mnogo duže trajati. U svakom slučaju, potrebna je sinhronizacija u državnim institucijama i otvaranje pitanja o genocidu i poricanju kao posljednjoj fazi strategije države. Država koristi svoje resurse koji su u suštini resursi građana i koji su dati na upravljanje toj politici i radikaliziranoj političkoj eliti kojoj

u ovoj situaciji suočeljavanje nije cilj. Štaviše suprotno, ona terorizira, i sve pokušava da ostane na stepenu večne žrtve: Srbi su uvek žrtve!

U kom smislu?

Oni još uvek nisu izašli iz traume Kosovske bitke. To je najdublja trauma. Dvije najdublje srpske traume su Kosovska bitka i Jasenovac. Kosovska bitka je problem, jer se to videlo po zakletvi žandameriji. Ona je bila zastrašujuća: Srbija majka! Kosovo majka! Isto kao da niko nema majku! Kao da ih majka nije rodila, nego kao da je Srbe donela roda. Ja to ne razumem. To su mladi ljudi koji imaju po dvadeset godina. Kako bi to sada bilo kada bi mađarska žandamerija u Budimpešti govorila o Sremu kao o svome teritoriju. Sulejman Veličanstveni nije 1521. godine uzeo Beograd od Srba, nego od Mađara. To je bio mađarski grad. To su vrlo strašne stvari. To su opet opasne stvari. Opasno se igrati sa pravima drugih, kada srpski narod kao kolektivitet nije prošao traume Jasenovca. Ono se samo koristilo za manipulaciju, a ne za istinski prolazak kroz traumu. Uporno se Jasenovac koristi za manipulaciju patnje, stradanja, koje ova radikalizirana elita od '91 pa do danas upotrebljavala za svoje politike. Sve su to bile nebuloze oko teritorija. Zašto će mi sve to, ako imamo mrtve, ako imamo pustoš, ako nemamo omladine. Odavde ljudi beže. Ne vrednuju ih koliko treba pa onda oni idu tamo gde će se bolje osećati. Poricanje kroz državne strukture najviše političke elite je cilj da se zločini i genocid relativiziraju i da se potpuno negira.

Često tvrdite da je Srbija postgenocidno društvo? Šta pod time podrazumjevate?

Pod time podrazumevam da je to društvo koje ima iskustvo genocida. To nije Rumunija, Bugarska, ovi naši susedi, koji to nemaju. Mi to imamo. O tome se predaje u celom svetu. Uvek kada se govori o XX. veku kaže se da je započeo sa Jermenskim genocidom i završio sa genocidom protiv Bošnjaka, u toj istoj Otomanskoj carevini koja je tada imala neko drugo ime. Kada se govori o tom veku, onda se govori o Jermenskom genocidu, govori se o holokaustu, Kambodži, Argentini, Ruandi i Bosni. To je nažalost tragično iskustvo, i to je teško nasleđe koje je ostavljeno narednim generacijama. U Srbiji se pošlo od priprema ratovanja, prošla je i faza govora mržnje, kojom ste vi morali označiti tog drugog, a to su bili Bošnjaci, odnosno Turci, kako to ovde 90% ljudi još uvek kaže. Znači, Turci su bili ti koji su bili krivi za sve. Oni su bili krivi za sve što se dešavalo i na njih je usmerena ta agresija zbog predhodno neprođenih trauma. Oni su bili ta grupa na koju se fokusirala sva ta agresija, jer su ti Turci činili ovo ili ono, ali po celoj Evropi je feudalizam bio surov, a ne samo na Balkanu. Agresija se preusmeravala na ljude koji uopšte nemaju veze sa tim, ali je bila dobar izgovor i što ne smijemo zaboraviti, da veliki broj ljudi ima ogromne koristi i to se ne radi samo o krivičnoj pravdi nego i o socijalnoj pravdi. Ovde se privatizacija izvršila kroz pljačku i ratove. Ne možete tek tako naterati ljude da ubijaju Turke ili već nekoga samo zato što vam se ne sviđaju, ali ako vi kažete: Da su to naši neprijatelji, oni su nas uvek ubijali, oni će nas opet ubijati, onda već ljudi kreću da to čine.

Kad se završi rat, onda se najbolje vidi ko je imao interesa od toga. Posle rata imate drugačiju situaciju. Eto, kako se danas ova država brine o svojim ljudima? Pa ne brine se uopšte! Kolika je stopa samoubistva među bivšim vojnicima u Republici Srpskoj? Kolika je stopa samoubistva u Srbiji? Zašto ja to nikad nigde ne mogu da nađem? Zašto se to krije? To je vrlo osetljiva tema, i neovisno da li su ti ljudi činili zlo ili nisu. Taj narod je sada ostavljen, napušten i nikome ne treba. Te sad ljude treba skloniti, oni smetaju! Treba gledati tokove novca, interese kojima su profitirali mnogi. Ovo jeste post-genocidno društvo i ne zato što ja tako mislim, nego zato što je to očigledno po sedam presuda Međunarodnog suda za bivšu Jugoslaviju jer je u svim presudama reč o tome, da su to saučesništva u genocidu, pokušaji genocida sl...

Potrebna je sinhronizacija u državnim institucijama i otvaranje pitanja o genocidu i poricanju kao posljednjoj fazi strategije države. Država koristi svoje resurse koji su u suštini resursi građana i koji su dati na upravljanje toj politici i radikaliziranoj političkoj eliti kojoj u ovoj situaciji suočeljavanje nije cilj. Štaviše suprotno, ona terorizira, i sve pokušava da ostane na stepenu večne žrtve: Srbi su uvek žrtve!

Krenula su suđenja Karadžiću i Mladiću...

Oni su ogromni dokazni materijal. Bila sam na suđenju Ratku Mladiću 12. jula i to je jedan osećaj koji dotiče sve žrtve. Žrtve nikada nisu homogena kategorija. Vrlo je teško dokazati genocid. Optužnica za Karadžića je trebala biti jedinstvena, a ne podeljena. Morala je biti jedinstvena, jer je to bio proces. Trebao se prikazati proces od '92 koji se završio krvavim finalom u Srebrenici '95. god.. To je vrlo važno da se to tako postavi, jer je to važno, da se kaže da se to desilo, jer je u Srbiji dominantno da se kaže, da se to uopšte i nije desilo.

O kakvoj onda kulturi govorimo?

Ova kultura je dominantno kultura laži, prevare i zastrašivanja. U Srbiji bi samo nekoga mlatili. Ovde je toliko prisutan taj policijski mentalitet, koji je kondiciniran da se svaki problem rešava silom. Zašto u Srbiji stalno treba nekoga da mlate? Mlate svoju decu, svoju mamu, svoju ženu... problemi mogu da se rešavaju i na drugačije načine. Međutim, zanimljivo je da ovo društvo raste u neznanju. Nije istina da svi misle: Nož, žica, Srebrenica. To misle ekstremi. Stašno je to, što je ogromna većina odgojena u tome da uopšte nemaju pojma. To su te zone ćutanja poslije velikih trauma.

Pobjeda Tomislava Nikolića u Srbiji? Je li to znači da se Srbija vraća u devedesete godine prošloga stoljeća?

U Vojvodini on nije pobedio i on nije naš predsednik. 56% naših građana je glasalo protiv njega. Bilo bi najbolje da pitate nekoga iz Srbije, o njihovom predsedniku. On jednostavno za mene kao Vojvođanku nije predsednik.

Je li se govori o mogućnosti nezavisne Vojvodine?

Ne bih znala reći šta će biti. Međutim, to nisu neke stvari koje su predvidive. Međutim, Vojvodina u svakom slučaju je jedina od osam federalnih jedinica koja nije nezavisna država bivše Jugoslavije. Mi smo bili kao i Kosovo, autonomna pokrajima i bili smo deo Srbije. Imali smo svoj Ustav, svoju izvršnu, i zakonodavnu vlast. Vojvodina je bila prema svim pokazateljima iza Slovenije, i po bogatstvu i po nacionalnom dohotku. Slovenija je imala oko pet hiljada i nešto, Vojvodina je imala tri i pol hiljade. Srbija je imala hiljadu i šesto. Svaka domačica, ako joj kažete da je Vojvodina imala tri i pol hiljade, a Srbija hiljadu i šesto, znat će ko je bio napredniji. Postavlja se pitanja ko je platio taj rat... Rat je skupa stvar. Neko je to morao platiti, jer to nije humanitarni događaj. Koliko su samo trajale pripreme ratova?

Ko je platio rat?

Vojvodina je platila te ratove, a sada spada u nerazvijene delove Srbije. Sve je devastirano, ekonomski opljačkano. Jedini ratni plen Srbije je Vojvodina. Kakva Republika Srpska, pa to nema veze! Sa Republikom Srpskom se samo baca prašina u oči nepismenom stanovništvu. Kako može biti Republika Srpska ratni plen. Pa ona je siromašna. Pa ko je finansirao Republiku Srpsku sve vreme? Pa Srbija! U optužnici protiv Slobodana Miloševića piše da je 96% novca iz budžeta odlazilo za Republiku Srpsku. Naravno, taj se novac nije mogao uzimati od onoga ko ga nema. Vojvodina je imala ispod 10% stanovništa koji su živeli ispod linije siromaštva. Srbija je imala skoro 13%. Sad je u Vojvodini drastična razlika. Srbija i Vojvodina se mogu da drže samo preko sile! Iz Vojvodine je otišlo preko 10% stanovništa koji su bili ne-Srbi. Ne-Srba je otišlo oko 200 000 pod pritiscima, ili, kako to mi kažemo, puzeći rat. Mi nismo imali bombardovanje, nismo imali silovanja, ubistva, ali je ogroman broj otišao pod pritiskom i strahom prodavajući svoju imovinu za bescenje. To su uglavnom bili ne-Srbi ili pak ljudi koji su bili u antiratnom pokretu, ljudi iz mešovitih brakova. Međutim, došlo je 400 000 izbeglica.

Gdje je Vojvodina danas?

Vojvodina je sada srpska pokrajina. Nije to nikada bila, ali sada jeste. Prvi talas na Vojvodinu je bio 1918. godine kada su Mađari oterani, drugi talas kada je pola miliona Nemaca 40-tih godina pobeglo, i stalno se naseljavalo samo srpsko stanovništvo. Vojvodina je unutrašnja kolonija Srbije, koja samo služi za pljačku njenih resursa i naseljavanje siromašnog stanovništva. Međutim, da Vam odgovorim na jedno od predhodnih pitanja. Šta znači kancelarija u Briselu?! Je li to nešto loše. Međutim, Vojvodini će da se zabrani, jer se tako gubi kontrola.

Jesu li izmireni odnosi između Srbije i Hrvatske?

Šta to znači izmireni? Kako će biti izmireni, kad u Srbiji što god da kažete, oni odgovoraju: "A Jasenovac!" Oni još uvijek nisu ni završili sa Kosovskom bitkom, i naravno da ne mogu biti izmireni. Srbi se mire sa Otomanskom imperijom preko

Dvije najdublje srpske traume su Kosovska bitka i Jasenovac. Kosovska bitka je problem, jer se to videlo po zakletvi žandameriji. Ona je bila zastrašujuća: Srbija majka! Kosovo majka! Isto kao da niko nema majku! Kao da ih majka nije rodila, nego kao da je Srbe donela roda. Ja to ne razumem.

*

Vojvodina je platila te ratove, a sada spada u nerazvijene delove Srbije. Sve je devastirano, ekonomski opljačkano. Jedini ratni plen Srbije je Vojvodina. Kakva Republika Srpska, pa to nema veze! Sa Republikom Srpskom se samo baca prašina u oči nepismenom stanovništvu. Kako može biti Republika Srpska ratni plen. Pa ona je siromašna. Pa ko je finansirao Republiku Srpsku sve vreme? Pa Srbija!

Mislim da je glavni problem što Srbija ima svoje žrtve, ali da je broj počinitelja koji su drugima nanosili zlo, strašno nesrazmjeran. Srbija ima najmanji broj žrtava, a najveći broj počinitelja zločina.

*

Ovde je nasilje ogromno, siromaštvo ogromno, jer je posle rata uvek siromaštvo, jer ste morali ratove da platite. Ljudi u Srbiju su postali dezorijentisani, nezaposleni, gladuju, a za Kosovo se isplaćuju kojekakvi dodaci.

serije Sulejman Veličanstveni, zato što to ceo svet gleda. Ovde samo to gledaju. Imate i taj vic pa kaže: Car Lazar trči kod Karađorđa i kaže: Karađorđe diži se, moramo se boriti, idu Turci, a Karađorđe odgovora: Na kom kanalu?! Eh, to vam je to! Možda je ovo smešno, ali ja ozbiljno govorim. Na antropološkom nivou, Srbi prepoznaju sebe u tim odnosima, u tim serijama. U suštini, srpski narod se počeo oslobađati trauma tek kad se Kosovo odvojilo. Ovde većinu stanovništa baš i briga za Kosovo. To je jedna tanka elita koja manipuliše sa raznim grupacijama, ali ovde se još uvek nije završilo sa Jasenovcem.

Uopšteno gledano, ovde ljudi ne podnose kritiku, zbog svog niskog samopoštovanja. Ovde je samopoštovanje jako nisko i najomiljenija uloga je uloga žrtve. Svi ljudi bilo individualno ili kolektivno ako imaju nisko samopouzdanje, vole da se vide kao žrtve. Ovde ljudi baš i nemaju mnogo načina da se dokažu po kvalitetu, po svome znanju, po svojim sposobnostima, po svojoj dobroti. Ovde se samo dokazujete preko pljačke, nasilnošću i slično. Srbi i Hrvati će morati da rešavaju puno stvari da se kroz tu traumu Jasenovca prođe, razgovara o tome, a što se tiče suđenja koja se vode ona mogu biti ispolitizirana. Mogu oni i da se nagode, kao što su to učinili stvaranjem Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Nije to bila Kraljevina Srba, Hrvata, Bošnjaka, Makedonaca, Slovenaca i Crnogoraca. To je bila Kraljevina Srba i Hrvata, pa su nekako dopustili da budu i Slovenci. Nije to bilo slučajno. Oni mogu da se nagode na račun Bošnjaka i Crnogoraca.

Kako ocjenjujete rad Haškog tribunala?

Mislim da je Haški tribunal bio prvi međunarodni krivični sud koji je bio moguć iz dva razloga, a to je, zato što je završen Hladni rat i što se konflikt događao u Evropi. Da sam u pravu pokazuje da je Guatemala imala genocid, pa Argentina, Urugvaj, Čile, pa cela Afrika se pati, ali kad se to desilo u Evropi, onda je sud i uspostavljen. Samim tim, što je osnovan sud, to je bio civilizacijski iskorak. Način na koji je osnovan, da li je on politiziran, ili pak da li je to bila amnestija za prehodne događaje, to je već druga tema. Dominatno je bilo da je to institucija za pravdu.

Mnogi nisu presudama zadovoljni?

Vi morate da shvatite, da ima loših optužnica. Ne može sudija presuditi prema lošoj optužnici. Nije to tako jednostavno, zavisi puno i od istrage, od toga kakvi su tužioci, zavisi i od sudija. Drugo, sve te želje da Haški tribunal reši sve naše probleme, to je potpuna iluzija. Moramo uzeti odgovornost u svoje ruke. Moja ocena suda je upravo u njegovim temeljima, i Richard Goldstone se izborio da to bude prije svega institucija pravde. Da li je sud imao greške, naravno da jeste. Mislim da bi bez suda ovde bilo još gore. Bilo bi skoro tragično. Ja pozitivno ocenjujem rad suda, uz sve njegove greške. Svaki tužioc je ostavio svoj lični pečat.

Po prvi put nije bio vojni sud? Da li će takvi sudovi na međunarodnoj sceni zaživjeti?

Međunarodni sud za bivšu Jugoslaviju je bio prvi. Drugi sud je bio u Ruandi. Iz toga je nastao Rimski statut i Međunardni krivnični sud koji je postao stalni sud i koji ima mogućnosti da sudi u svim zemljama koje su članice. Postoje i ti mix sudovi. To je sud u Kambodži. Kambodža koja pretrpi genocid od 1976. do 1979. tek 2007. godine dobija sud. To je sporazumni sud UN-a i njihove vlade. To je pomešani međunarodni sud i neki njihov lokalni, a cilj je da se sudi počiniocima najvišeg ranga. Oni nisu imali kao MKSJ različite

nivoe npr. od Erdemovića pa do Miloševića. Nakon suda za Kamdbodžu imamo sud za Istočni Timos i to su ti sudovi koji su neki prelazni oblici ka nekom stalnom sudu. Međutim, da li ima smisla suditi danas tim ljudima za Kambodžu? To su već dosta stari ljudi. Ipak, smatram da ima i to ne samo za ljude koji su preživeli nego i za njihovu decu. To je dobro zbog nasleđa traume.

Kada će se Srbija suočiti sa svojom prošlošću? Kada ćemo govoriti o demokratskoj Srbiji?

Mislim da je glavni problem što Srbija ima svoje žrtve, ali da je broj počinitelja koji su drugima nanosili zlo, strašno nesrazmjeran. Srbija ima najmanji broj žrtava, a najveći broj počinitelja zločina. Zato će to ići jako teško. Njena kulturna i intelektualna elita, profesori na univerzitetima koji treba da proizvode znanje kao osnovu za razvoj zajednice, nisu se ogradili time što su nešto govorili, ili pisali o tome. Oni koji su to učinili su potpuno marginalizirani, često rizikujući svoj život, kao što je bio pokojni prof. Ljubiša Ristić. Zastrašujući mali broj ljudi iz te elite se čuje. Šta da kažemo za Srpsku pravoslavnu crkvu? Šta možemo reći za ekonomsku elitu? Kako su oni postali elita? Pre svega umetnici, učitelji, sveštenici bi trebali biti ti koji moralno posmatraju taj problem.

Šta onda činiti?

Kada bi recimo partijarh Irinej rekao da se dogodio genocid, ali da ne kaže ALI i oni su nama to radili, jer je to već relativizovanje zločina. Ako bi to rekao patrijarh, kao što je to rekao partijarh u Bugarskoj u vreme holokausta. Zahvaljujući tom 80% Jevreja je spašeno u Bugarskoj, zato što su njihovi lideri govorili o tome. To je bitno. To je poruka. To je taj moralni nivo da se kaže: Stidite se toga što radite? Evo, zašto to ne kaže Novak Đoković? On je prominentan. Njega celi svet zna. Njega znaju svi mladi.

U Srbiji se pošlo od priprema ratovanja, prošla je i faza govora mržnje, kojom ste vi morali označiti tog drugog, a to su bili Bošnjaci, odnosno Turci, kako to ovde 90% ljudi još uvek kaže. Znači, Turci su bili ti koji su bili krivi za sve. Oni su bili krivi za sve što se dešavalo i na njih je usmerena ta agresija zbog predhodno neprođenih trauma. Oni su bili ta grupa na koju se fokusirala sva ta agresija, jer su ti Turci činili ovo ili ono, ali po celoj Evropi je feudalizam bio surov, a ne samo na Balkanu.

*

Srbi se mire sa Otomanskom imperijom preko serije Sulejman Veličanstveni, zato što to ceo svet gleda. Ovde samo to gledaju. Imate i taj vic pa kaže: Car Lazar trči kod Karađorđa i kaže: Karađorđe diži se, moramo se boriti, idu Turci, a Karađorđe odgovora: Na kom kanalu?! Eh, to vam je to!

Ali Novak Đoković to nije učio?

Pa Novak Đoković se penje na tribinu za kosovske demonstracije u februaru 2008. god. i tamo urla i uzvikuje: Kosovo je naša majka! To je taj problem. Takav problem imali smo u Kambodžiji. Njima je ta kompartija Crvenih kmera zamenjivala porodicu, majku, sve... Ovi naši polažu zakletvu tako što se kletu da im je Kosovo majka. Molim Vas, ovo mora postati zemlja svih građana, jer šta je sa nama Vojvođanima koji nismo Srbi. Hoće li sada nas neko da ubija u logorima, stavlja u vagone... Umjesto da žandamerija štiti svoje građane, ona će da štiti jednu naciju. Oni će očito da mlate sve one koji nisu Srbi i koji ne misle kao što ti Srbi misle. Hoće li tako mlatiti Vlahe po južnoj Srbiji, Mađare po Vojvodini, Bošnjake po Sandžaku, Rome po cijeloj teritoriju. Sad se pitam, koga će oni sve da mlate sa takvom zakletvom... Ovde je nasilje ogromno, siromaštvo ogromno, jer je posle rata uvek siromaštvo, jer ste morali ratove da platite. Ljudi u Srbiju su postali dezorijentisani, nezaposleni, gladuju, a za Kosovo se isplaćuju kojekakvi dodaci.

Koliko će to još trajati?

Bojim se da će naše suočeljavanje trajati zaista dugo. Ja bih volela da to bude što brže, jer je to dobro za ljude. Ja to tako mislim. Možda je to pogrešno, a ja mislim da ovde nema političke volje i nema moralnog kapaciteta. Kada će se situacija promeniti, ja to stvarno ne znam, a ako nastavimo da ćutimo, onda se to sigurno nikada neće desiti. Samo da Vas podsetim da je na Gazimestanu bilo oko milion ljudi. Za stajanje Žena u crnom za Srebrenicu bilo je kao i uvek tridesetak aktivistkinja/aktivista, u gradu Beogradu koji ima oko dva miliona stanovnika. To vam je dobar pokazatelj društvene svesti.

Kad Sarajlija u Jerusalimu čita Zagrepčanca u Saraj'vu

Filip Mursel Begović, *Begovi su pali na tjeme*, KDBH Preporod, Zagreb, 2012., 323 str.

Piše: **Eliezer Papo**

Ne znam da li je to uvijek bilo tako. Često mi se čini da jest, mada bih se ponekad zakleo da nije; ali (bar) današnji čovjek ima na raspolaganju (u nekom polusvjesnom lageru) čitav niz identiteta koji se stalno smjenjuju. Ponekad je dovoljan i najmanji unutrašnji ili spoljni, ugodni ili neugodni poticaj - pa da interes (kako u smislu koristi, tako u smislu zanimanja) koji nas povezuje s nekom identitetskom grupom izblijedi, pred *interesom* koji nas, barem na neko vrijeme, pridružuje nekoj drugoj grupi. Koji će identitet biti važniji od ostalih u bilo kom konkretnom momentu - rodni (onaj koji objedinjuje gotovo sve muškarce, bez obzira na njihovu rasu, etničko porijeklo ili vjersko opredjeljenje, s jedne – a gotovo sve žene, s druge strane), porodični ili jezični, etnički, vjerski ili socioekonomski, stvar je polusvjesne ili polunesvjesne procjene svakog pojedinca.

Logično je pretpostaviti da su ljudi oduvijek skakali iz jedne identitetske orbite u drugu; ali mi se, ipak, čini da je nekada tih orbita bilo mnogo manje, te da su u tradicionalnom društvu iste bile, nekako, paralelnije i manje međusobno usuprećene – tako da prelazi sa jedne na drugu nisu bili toliko oštri kao što su danas. Upravo zbog moje vlastite stalne usresređenosti na te složene identitetske poruke koje stalno šaljemo svijetu koji nas okružuje, i koje neprestano dobijamo od drugih, lako sam uplovio u *Filipike* Mursela Begovića. Još lakše sam se poistovjetio sa Begovićevom borbom sa njegovim različitim identitetima, koji ga razvlače i osvajaju, kojima se predaje i od kojih bježi, kojima se rado priklanja – e da bi ih, poslije par strana, nerijetko poslije pukih par redova, ošinuo nekom šeretskom opaskom, promućurnom primjedbom ili duhovitim opisom apsurdnih situacija u koje nas smiješta igranka zvana život.

Jedan, meni jako drag, jevrejski vic govori o nekom starom Sefardu koji se 1948. godine preselio iz Istanbula u Jerusalim, da bi poslije tridesetak godina života u Svetom Gradu, jednog dana rekao ženi iznebuha: "Pakuj se… vraćamo se za Tursku… hoću da umrem kao Jevrej"! "Bog s tobom", zaćuđena će žena, "pa oduvijek su Jevreji dolazili u Jerusalim da ovdje umru"; na šta će muž, sasvim opušteno: "Ako umrem ovde, šta će svijet reći? Umro onaj Turčin. Ali, ako se vratimo u Istanbul, pa umrem, svi će reći: Umro onaj Jevrej." Upravo na ovaj vic me je podsjetila Murselova priča "Zagrepčanec u Saraj'vu". Slično Sefardu iz vica, i Mursel je potegao od Hrvatske, u kojoj je (shodno poznatom ratnom razvitku događaja) stasao u osjećaju manjinstva, bivajući uvijek mnogo više Mursel nego Filip, da bi došao u Bosnu i otkrio da je, u očima mnogih bosanskih, dakle nedijasporičnih Bošnjaka, on ipak možda malo previše Filip. Ako ništa, jezički ("naš si čo'ek, a tako smiješno govoriš"). Murselova (ili ono bi Filipova) jezička različitosti dovodi do toga da pedijatar, Hasan, prečuje dva suglasnika u imenu LukMaN, sasvim siguran da se dijete zove Luka. Motiv jezičke drugačijosti pojavljuje se ponovo u anegdoti "Kužite šejh-efendija", u kojoj Mursel prenebregava činjenicu da je jedna od "bitnijih" razlika između hrvatskog, bosanskog i srpskog dijalekta nekadašnjeg zajedničkog jezika u regionalnom supstitutu glagola shvatati. Dok u Zagrebu, eto, i Bošnjaci kuže; u Sarajevu pripadnici svih četiriju konfesija kontaju, a u Beogradu svi kapiraju.

Bilo da Mursel govori kao novopečeni muž (ugrožen intere-

sima žene i cijele njene rodne grupe), kao ponosni otac (koji se nada da će njegov sin ispuniti njegove snove, baš kao što on nije ispunio snove svoga oca), bošnjački državljanin Hrvatske, Zagrepčanec u Sarajevu ili kao vjernik-musliman; njegov glas je uvijek (ili, tačnije, najčešće – a zapravo bi najtačnije bilo reći *sve češće i češće*, iz teksta u tekst, a mnoge sam čitao *in real time,* hronološki, kako su i objavljivani) prvenstveno glas zapitanog čovjeka koji pokušava da nađe ili podari smisao ("Jer taj mučni posao dade Bog sinovima ljudskim da se muče oko njega", *Biblija, Knjiga Propovjednikova* 1:13) vlastitom iskustvu i iskustvu različitih vlastitih identitetskih grupa, ipak kontrolišući vlastite dosege gotovo stalnim virenjem preko plota drugih grupa i pojedinaca, živo zainteresovan da shvati kako oni shvaćaju sebe, njega – ili, uopće, međuodnos svega sa svim. Stoga, ma koliko da je u ovoj zbirci tekstova bilo mjesta na kojima su me moje vlastite identitetske orbite locirale na tačke gledišta dijametralno suprotne onima na koje se u datom momentu smjestio Begović, ipak je neusporedivo više bilo mjesta na kojima sam se iskreno saosjećao sa njegovim identitetskim hrvanjima – ili jednostavno uživao u njegovoj erudiciji, iskrenosti, raskošnom duhu i oštroumnom stilu.

Kako se ne nasmješiti pred majstorskim natuknicama poput one: "Kroate sa kravatama čekaju tramvaj" ("Kako od vehabije napraviti Mahatmu Ghandija"), koja neminovno stavlja u pogon sve čitaočeve lične asocijacije na tipična naša, balkansko-kafanska, razmetanja i razMI-Tanja o srednje-evropejstvu, nebalkanstvu i "nadmoćnosti" jedne naše kulture nad svim ostalim, intonirajući istovremeno i autorov stav prema ideji kulturnog supremacionizma? Kako se grohotom ne nasmijati autorovom samo-pre"krštavanju" u Tulifilipana ("Rob Roy i Babo Hood"), autentičan islamski cvijet hrvatskog naroda? Kako ne saosjećati sa Begovićevom balkanskom verzijom Dr. Džekila i Mr. Hajda ("Jesam ja spavao, ali nije efendi Mursel") i na koncu kako ne biti duboko dirnut rečenicom napisanom pod nadahnućem novotkrivenog očinstva: "Učinit ću to jer ti su mezari drvoredi identiteta moga sina. Jednom ću i ja biti to drvo čiji je korijen tevhid, a grane bogobojaznost" (ponovo "Kako od vehabije napraviti Mahatmu Ghandija")?

Begovićev stil je ličan. On se ne dodvorava, nego radije potiče čitaoca (ponekad čak malo previše direktno) na hvatanje u koštac sa onim što Begovića u datom trenutku žulja. Unatoč činjenici da mu stavovi gotovo uvijek zvuče prilično rezolutno i definitivno, oni se ipak stalno mijenjaju – i to ne protekom čitavih decenija, nego mnogo brže i očiglednije. Zbirka, naime, obuhvata tekstove nastale u šestogođu 2006 – 2012, i svejedno pruža uvid u čitav niz evoluirajućih stavova. Nerijetko, i promijenjeni Begovićev stav odjekuje istom onom rezolutnošću kojom se odlikovao i prvotni stav, za koji se zalagao nekad ranije - ali ko ne vjeruje u ono što govori ne može očekivati ni da mu povjeruju drugi. Jednako tako, ko stalno i vjeruje i govori jedno te isto – ili je već jako star (barem duhom, ako ne i tijelom) ili samo deklamuje tuđe misli i stavove.

Begović je iskren. Njegovi stavovi odslikavaju njegovu ličnu istinu, dosegnutu u datom trenutku. Izmjene u njegovim stavovima, međutim, ukazuju da (ma koliko se ponekad činilo da on samo izvikuje svoju istinu) on, ipak, i te kako pomno osluškuje kako viku drugih tako i odjek vlastite vike. U protivnom, njegovo bi pisanje bilo statično, kao pisanje mnogih drugih bosansko-hercegovačkih kolumnista, čije kolumne čitamo samo iz navike i iz nedostatka boljih – premda bismo, poznavajući njihov jedan i po stav o svemu, te poznavajući nedjeljnu vruću temu, uvijek lako mogli pretpostaviti šta će pisati u njihovim kolumnama, te kako će se onaj jedan i po stav dovesti u vezu sa temom koje se svaki BiH intelektualac mora dotaći te nedelje.

Sugerisao sam autoru, a ne znam da li će sugestiju prihvatiti, da ispod svakog teksta napiše i kada je i gdje izvorno objavljen, jer držim da će Bosancima i Hercegovcima biti zanimljiva evolucija njegovih stavova o Bosni i Hercegovini uopšte, te posebno o Bošnjacima i njihovoj dosadašnjoj i odsadašnjoj ulozi u BiH. Na jedan se način, naime, vidi Bosna gledana očima Bošnjaka u Zagrebu – a na bitno drugačiji način se ista ta Bosna vidi iz Sarajeva, očima zagrebli *muhadžera*. Begovićeva Bosna, od njegove lične hidžre pa na ovamo, sve je manje idealna ali nesretna zemlja kojoj *ne daju* i kojoj se *ne da,* a sve više stvarna Bosna, kakvu i sami poznajemo, vječito razapeta između različitih stremljenja i strahova (što je najgore, često opravdanih) svojih stanovnika i njihovih složenih simultanih poli-identiteta.

Mislim da se hronološkim praćenjem Begovićevog pisanja o Bosni i Hercegovini sasvim jasno može uočiti sazrijevanje njegovog ličnog uvjerenja da je prava građanska država najbolje rješenje za složenu bosansku situaciju. Jedno je kada se taj stav iskazuje sa pozicija sekularnog evropskog liberalizma; a nešto sasvim drugo, novo i nesvakidašnje, kada se isti stav iskazuje sa pozicija islamskog promišljanja (a Begovićev ugao gledanja definitivno jeste i islamski) i jake bošnjačke svijesti. Ista ona slijepa sila i ideološka prisila koja je svojevremeno bila omrazila proklamovane vrijednosti prethodnog sistema mnogim vjernicima, danas je, prešavši u ruke vjernika i nacional-patriota, polučila sličan stepen gađenja među svim ljudima kojima su prisila i nasilje strani.

Naša prava prestaju tamo gdje počinju prava drugih. Ta granica nije uvijek lako uočljiva, niti ju je lako definisati - ali je, barem, "utješno" što i prava drugih prestaju tamo gdje počinju naša. Možda nije blesava ni ona narodna, *samo nek komšiji crkne krava*. Uz blagu izmjenu, dodavanje slova i: *samo nek i komšiji crkne krava,* mogli bismo je pretvoriti u osnovu nekog našeg novog koncenzusa. Ekvifrustracija, ravnomjerna raspodjela frustracije zbog nemogućnosti da se ikad ostvari san bilo koje grupe, mogla bi biti dobrom osnovom za *pax bosniaca* i novi-stari bosanski *modus vivendi*. Čini mi se i da je to jedna od bitnih, stalno prisutnih – a ipak neiskazanih poruka ove zbirke. Samo je susret sa pravom i stvarnom Bosnom i Hercegovinom mogao dovesti do takve evolucije stava autora, čiji prvotni stavovi odišu idealizmom posmatrača iz daleka, a potonji realizmom vrlo svjesnog sudionika bosansko-hercegovačke sadašnjosti.

Mostar iz književno-kritičkog uklona

Safet Sarić, In Facto, Centar za mir i multietničku saradnju Mostar; Mostar, 2012.

Piše: **Enes Ratkušić**

Kad profesor književnosti, autor dvije sjajne monografske studije o Edhemu Mulabdiću i Osmanu-Azizu, poeta u duši, "najednom" iskorači van oblasti za koju se svojevoljno opredijelio, i krene tumačiti društvene pojave i procese, reakcija okoline uglavnom se svodi na uobičajeno lakonsko geslo: "Od kud ga u jednom takvom poslu"? No, ukoliko ozbiljnije u jednom podužem kontinuitetu sagledamo cjelokupan opus Safeta Sarića, njegove spoznajno-teorijske preokupacije, onda zbirku kolumni pod nazivom "In Facto" možemo prihvatiti samo kao logičnu posljedicu, svojevrsnu sublimaciju njegovih intelektualnih preokupacija od prvih pjesničkih koraka do statusa univerzitetskog profesora.

Zbog čega jedan takav iskorak, po formi i karakteru bitno "drugačiju oblast", čije granice u najvećoj mjeri određuju standardi političke analitike, doživljavamo logičnim?! Prvenstveno iz razloga što književnost samu po sebi, bez obzira na metamorfoze društvene potrebe i imperative, jednostavno ne možemo postaviti na bilo kakve tračnice koje bi vrludale izvan društvenih tokova i problema. Bez čovjeka u mnogostrukosti njegovih odnosa i doživljaja svijeta, književnost praktički ne bi postojala. Književnost je na koncu samo jedna specifična perspektiva promatranja svijeta u kome čovjek, njegov unutrašnji svijet kao i njegove društvene veze predstavljaju njenu temeljnu tematsku preokupaciju.

Od jednog intelektualca, s druge strane, bilo bi neprimjereno očekivati šutnju, odsustvo razložne reakcije, pogotovo o zbivanjima u gradu, koji je po mnogim ocjenama prolazio kroz najveća povijesna iskušenja i izazove. Upravo zato u ovoj knjizi kolumni Mostar i mostarski problemi, sagledani kroz prizmu univerzalnih vrijednosti i principa, predstavljaju okosnicu njenog sadržaja.

Izvodeći ih na brisani prostor, na kome prikrivanje predstavlja čin "nemoguće misije", Sarić probleme zapravo demaskira i čitaocu podastire bez ikakvih uvijanja, oslobađajući vlastitu retoriku i same pomisli na vrludanja, koja bi oštricu kritike ublažila ili problematski elegantno zaobišla.

U moru mostarskih problema Sarić je imao i dosta sreće, s obzirom da praktički niti jedan ozbiljniji magazin, a pokretano ih je popriličan broj, nije održao kontinuitet izlaženja. Ipak, četiri godine, koliko su izlazile Hercegovačke novine (2004. – 2008.) bio je dovoljan period za Sarića, da izloži vlastita promišljanja koja, naravno, ni problematski ni administrativno nisu ograničena Mostarom. Naprotiv, mostarski problemi koji sadržajno dominiraju samo su, zbog svojih ekstremnih specifičnosti, bili interpretativno najegzemplarniji za suštinsko sagledavanje političkih, kulturnih, ekonomskih i svih drugih problema u zemlji.

Ono što je u slučaju ovog štiva veoma važno napomenuti jeste samo konceptualno rješenje, sortiranje samih tekstova, koje je Sarić poredao na principima dramske scene u snažnoj dijalektičkoj vezi: protagonisti – događaji – pojave. Ono što toj dijalektičkoj vezi, opet, daje posebnu snagu jeste paradigma samog pristupa, zasnovana na snažnom isticanju univerzalnih vrijednosti i principa. Takva spoznajno-promatračka perspektiva naprosto razgolićuje sve aktere povijesne drame koja se odvija pred našim očima, "servirajući" ih u nepatvorenoj formi. Izvodeći ih na brisani prostor, na kome prikrivanje predstavlja čin "nemoguće misije", Sarić probleme zapravo demaskira i čitaocu podastire bez ikakvih uvijanja, oslobađajući vlastitu retoriku i same pomisli na vrludanja, koja bi oštricu kritike ublažila ili problematski elegantno zaobišla.

Kako bi vlastite poglede oslobodio

bilo kakvih ograničenja, što je greška u koju upadaju mnogi kolumnisti, koja se u pravilu očituje u nedosljednim definicijama problema kao eminentno "bosanskih", "balkanskih" i sl., Sarić cjelokupnu ratno-poratnu zbiljnost sagledava kroz prizmu svjetsko-povijesne situacije, ne libeći se pri tom snažno razobličiti licemjerje svijeta, koji se deklarativno pozicionira na jedan, a praktično-politički na potpuno drugačiji način.

Ova dimenzija se snažno osjeća u tekstovima u kojima autor knjige secira i skenira likove poput glavne tužiteljice Haškog tribunala Carle Del Ponte ili međunarodnih medijatora Christiana Schwarza Schillinga i Lajčaka, sagledavajući ih u kontekstu klasičnih farsi, manipulacija pravdom ili pregovaračkim marifetlucima, koji sa demokratskim standardima nemaju bilo kakvih dodirnih tačaka. Šta više njihovu pojavu Sarić hrabro, ne libeći se otvorenosti izricanja, razmatra u kontekstu tendencija najmoćnijih sila svijeta da ostatak svijeta dovedu u stanje bespogovorne planetarne poslušnosti.

U povećoj galeriji likova u Sarićevim kolumnama mjesto su zbog različitih uloga u ratu i miru našli: Jadranko Prlić, Ivo Miro Jović, Stjepan Mesić, Alija Izetbegović, Haris Silajdžić, Zdravko Tomac, Slobodan Praljak, Milorad Dodik, Vojislav Šešelj, Slobodan Milošević, Fikret Abdić, Jusuf Prazina, Franjo Tuđman, Jole Musa, Radovan Karadžić, biskup Ratko Perić, Božidar Vučurević, Leo Pločkinić, Milan Bodiroga, Dijana Čuljak, Smiljko Šagolj, Adin Hebib...

Događaje i pojave autor analizira u "svjetlu" njihovih angažmana statusno ih, manirom režisera dramske radnje, pozicionirajući im odgovarajuću ulogu – pozitivaca ili negativaca. S obzirom da sam ambijent u kome ih tretira u biti implicira destrukciju, najveći broj njih dobio je ulogu negativaca. Uz to cijela drama odvija se u uvjetima vladavine mediokriteta, koji naprosto hrle "poklopiti" i prigrabiti sve društvene uloge. Ipak, pojedini likovi iz Sarićeve galerije otvaraju tračak nade za pojavu svjetla na kraju jednog tunela.

Ono što, na samom kraju, posebno treba podvući, kad je o ovoj knjizi riječ, jeste sama priroda kolumne. Sarićev stil, dakako, nadilazi klasiku novinarskog standarda. Taj eminentno esejistički pečat, koji otkriva autorove autentične sklonosti, je više nego vidljiv. Autor se ne ustručava da igrače na sceni uvede u koloplet Selimovićevih junaka glasovite "Tvrđave", razotkrivajući na jednom oprobanom receptu njihova mentalna stanja, pobude i skrivene ambicije. Ali, ta hermeneutika, mora se priznati, cijelom štivu daje poseban kvalitet. Taj stil čitaoca oslobađa od stereotipnih formulacija svakodnevnice sa kojima se suočavamo listajući štampu, i na neki način ga usmjerava na povratak istinskoj riječi, gdje je zasigurno spas i pribježište, ukoliko iole imamo ambiciju da napustimo područja u kojima je "svetost riječi" oskrnavljena i zlurado obezvrijeđena.

Polazeći od činjenice da je knjiga kolumni Safeta Sarića u najvećoj mjeri sadržajno fokusirana na Mostar, odnosno, na probleme sa kojima se ovaj grad i njegovi stanovnici suočavaju, treba podvući da svako ko uistinu u spisateljskom smislu kani išta ozbiljnije poduzimati na tom planu, "In Facto" bi morao uzeti za obavezno štivo. Naravno, ukoliko o Mostaru, s obzirom na osjetljivost teme uzrokovane pored ostalog i hiperprodukcijom skribomanije, namjerava izgraditi što objektivniju predodžbu.

Redovni profesor na Filozofskom fakultetu i Fakultetu političkih nauka Univerziteta Crne Gore te redovni član Dukljanske akademije nauka i umjetnosti od osnivanja, čija su djela prevedena na više stranih jezika, Šerbo Rastoder (1956., Radmanci, općina Berane), čiji je osnovni interes Historija Crne Gore i Jugoslavije XIX. i XX. vijeka te teorijsko- metodološki problemi historijske nauke, nakon bogate osobne biobibliografije, ovaj put se odlučio oknjižiti historiju jedne porodice – Resulbegovića, ne bi li na taj način ostavio zapis koji bi potomcima bio putokaz i izvor činjenica koje bi pojasnile kontinuitet, porijeklo i status jedne značajne i ugledne porodice. Pritom ističe da u Crnoj Gori nema značajnijeg bratstva i plemena koji nemaju svoju monografiju u obliku pamfleta ili babalogija nastalih na nepouzdanim kazivanjima pa sve do naučno utemeljenih iskaza. No, autor će također ustvrditi da u postojećoj historiografiji skoro da nema primjera da je predmet obrade bila neka porodica, bratstvo ili pleme koje ne pripada kršćanskom korpusu u vjerskom smislu, odnosno, bošnjačkom u nacionalnom smislu. Rastoder u intervalu dužem od četiri vijeka prati kretanje i razvoj jednog bratstva (porodice) koja je egzistirala u različitim sredinama, državama i sistemima uz pouzdani kronološki kontinuitet priče o Resulbegovićima. Početak je naznačen prvim pomenom imena, a završetak je situiran u XX. vijek. Rastoder napominje da se historija ne može napisati jednom za svagda – ona se piše.

Po vlastitom uvjerenju, on će nam skrenuti pozornost na činjenicu da čak i oni koji drže do svog porijekla jedva da mogu obuhvatiti opis generacijskog kontinuiteta u razdoblju od pet koljena (150 godina unazad). Pritom misli da samo djelatni ljudi proizvode određene društvene posljedice te ostavljaju vidljive tragove o svome djelovanju, a time postaju predmet interesa historije. U ovoj knjizi, vidljivo je da u svakoj generaciji Resulbegovića postoji po jedna takva djelatna ličnost, a time se može pohvaliti zaista mali broj porodica u današnjoj Crnoj Gori. Uz stručnu predanost autor unosi i neminovnu subjektivnost u tekst. Također je svjestan da bi besprijekorno zadovoljavanje metodoloških standarda podrazumijevalo traganje za izvorima u mletačkim, austrijskim, dubrovačkim, bosanskohercegovačkim, turskim i crnogorskim arhivima i to u kontinuitetu od pet vijekova, stoga se autor opredijelio za kraći put pregledavajući dubrovačke zbirke i crnogorske arhive. Pritom je izbjegavao tekstove koji nisu naučno fundirani i koji su ideološko politički iskonstruirani. U knjizi se prepoznaju samo najpoznatiji, najdjelatniji i najzaslužniji. Pritom se obrađuje razdoblje počevši od Herceg Novog i 1575. godine i pojave pomena Resulbegovića pa do Ulcinja i prvih decenija XX. vijeka. U predgovoru Rastoder još upućuje na zastupljenost Resulbegovića u književnosti, na njihov socijalni status (imovinu), kao i na pitanje njihovih zadužbina i materijalnih ostataka što zorno predočavaju priložene razne arhivalije.

Ponos i sjećanje na djelatne Resulbegoviće

Šerbo Rastoder, *Begovi na granici* (*Resulbegovići od Novog, Trebinja do Ulcinja*), Almanah, Podgorica, 2011., str. 289

Piše: **Sead Begović**

Primjerice, u narodnoj pjesmi "Boj pod Banjalukom 1737", koju je zabilježio beg Kapetanović Ljubušak, sačuvana je uspomena na učešće Ibrahim-bega Resulbegovića u ovom boju. No, među indirektnim potomcima Resulbegovića, piše Rastoder, nailazimo i na značajne stvaraoce u književnosti. Najznačajniji je svakako unuk Hasan-age, trebinjskog dizdara iz 1718. godine, sin Mustafe koji slovi kao rodonačelnik trebinjskih Dizdarevića. Bio je jedan od najpoznatijih pjesnika alhamijado književnosti i pjevao je pod imenom Muhamed Rušdi, a rodio se u Trebinju 1825. godine gdje je i umro. Prvi koji je ušao u narodnu pjesmu bio je Osman-paša Resulbegović, a ponos i sjećanje na četvoricu paša u porodičnoj tradiciji nalazimo u pjesmi Derviša Hasana. Resulbegovići su, ojačani carskim fermanom, započeli gradnju Trebinja koji se prvotno zvao Banjvir. Tada je Osman-paša Resulbegović godine 1698. prvo sagradio stari grad – Ićhisar, a 1721. i novi grad i Hendek, da bi 1728. dogradio bedeme oko grada koji su opasivali i novu tvrđavu. Doveo je i vodu s Trebišnjice i podigao pokretni most (na čekme ćuprija). Podigao je i konak (rezidenciju, ljetne dvore na begovini uz desnu obalu Trebišnjice, a po carskoj zapovijedi u Ljubinju je 1721. izgradio tvrđavu, podigao sebi dvore i započeo graditi džamiju.

Nakon prve džamije (mesdžida) koju su zapalili uskoci i uz to još poklali sve muslimane na sam Bajram u vrijeme džume, bacivši ih u Trebišnjicu, najveći vakif ovoga grada, Osman-paša Resulbegović podiže novu džamiju, a po godini koja je upisana na šerifi na munari to je bilo 1719. godine na ime sultana Ahmeda III., pa je ova džamija nazvana Careva. Slijedi gradnja Osman-pašine džamije koja se nalazila unutar tvrđave u gradu Trebinju. Već poslije gradnje ove džamije Osman-paša je optužen u Carigradu da je na svoje ime u Trebinju sagradio ljepšu džamiju od careve i da je naredio da se njegovo ime u hutbi spominje. Zbog toga je sultan Ahmed III. izdao ferman kojim se Osman-paša i njegovih devet sinova osuđuju na smrt te je on pogubljen u Carigradu 1729. Godine. Džamija je renovirana 1911. godine, a u blizini je Osman-paša podigao i mekteb i medresu kao prve prosvjetne ustanove u Trebinju. Za rad ovih institucija Osman-paša je odredio vakuf iz kojeg su plaćani mualimi i muderisi, no, vakufnama je preživjela tek do 1945. godine.

Knjiga (monografija) sadrži i rodoslov Resulbegovića, kartografsko predočavanje bosanskog pašaluka, pregled njihove imovine, odnosno svojine (pa i one nepokretne), a autor se dotiče i prava nasljedstva i načinom upravljanja njime. S kraćom etnografskom crticom (s priloženim fotografijama) Rastoder opisno ulazi i u Begovu kuću koja je spaljena 1992. godine. S mnoštvom toponimskih, hidronimskih i drugih provjerenih podataka, s akribičnošću preciznog historiografa, Rastoder razuđenim postupkom postiže to da se historijsko mišljenje i događaji te njihovi očiti rezultati uvedu u trajno nasljeđe kao vjerodostojan nazor o jednom odmaklom vremenu, svijetu i svjetonazoru koje je vrijedno zabilježiti, odnosno, znanstveno obraditi. Autor također promatra duh povijesnih proizvoda jedne porodice koji su rezultat historijskog procesa i odigravanja njihovih smislenih života i shodno tome iznosi na vidjelo smisao takva života i njihov stvarni sadržaj.

Na sceni je obilježavanje bitka (bivstvovanja) i ljudskog opstanka jedne porodice. Očito, ovom knjigom, Resulbegovići su zaista nadživjeli svoje vrijeme, a na neki način očuvale su se i tradicijske vrjednote upravo kontinuiranom obradom mnoštva povijesnih fakata sistematiziranih u priču o Resulbegovićima. Šerbo Rastoder prilazi povijesnoj građi po principu homo – mensura (čovjek je mjerilo svih stvari) te ju pojmi individualno znanstvenički i generički.

Potreba za puninom razumijevanja **između katolika i muslimana**

Mirsad Bakšić, *Doprinos muslimana hrvatskoj kulturi i državi*, Udruga Dr. Safvet-beg Bašagić, Zagreb, 2011., str. 463

Piše: **Sead Begović**

Netom nakon što je Mirsad Bakšić objavio ovu tematski heterogenu, a sadržajno kompaktnu i ujednačenu knjigu – preselio je na Ahiret. Rođen je u Trebinju godine 1936., a umire u Zagrebu sredinom ove godine. Bio je istaknuti hrvatski odvjetnik (budući je studirao u Zagrebu gdje je već 1957. na neodređeno vrijeme isključen s Pravnog fakulteta zbog svojih prohrvatskih političkih stavova), zatim povijesno tonirani publicist, pisac brojnih radova iz područja prava te visokopozicionirani hrvatski časnik s mnogo dobivenih odličja i priznanja nakon Domovinskog rata (bio je i Vojni tužitelj u Hrvatskoj).

Bez svake sumnje da je Bakšić u sebi nosio nacionalne i identitarne dvojbe na relaciji Hrvatska – Bosna, odnosno hrvatstvo – bošnjaštvo. No s obzirom na njegovo godište rođenja i traumatične identitarne preinake koje su kroz povijest pratile Bošnjake muslimane (od hrvatstva, srpstva, te muslimana s velikim i malim "m" pa sve do rečenog bošnjaštva) to nas ne bi trebalo previše očuđavati. Također je dobro znano da je on do kraja svoga života promicao starćevićanske ideje, ali bez obzira koliko je po različitim prosudbama svojih zagovarača (s kojima je dijelio uglavnom usamljeničku sudbinu) i svojih osporavatelja (kojih je bilo više, posebice nakon inauguracije bošnjaštva) bio objektivan, on je (pa i u ovoj knjizi) pridonosio pozitivnom sučeljavanju dvaju naroda – hrvatskog i bošnjačkog. Iako, u tom je smislu vjerovao u jedan narod – hrvatski, dakle, hrvatski narod s dvije vjere, što je iz današnjeg političkog rakursa, za Bošnjake neprihvatljivo rješenje. Njegov, na daleko dobro uočljivi idealizam, kao zadnji izdanak takvih promišljanja o Hrvatima muslimanima (koji s njim dijeli istomišljenik Zlatko Hasanbegović, vrsni mladi povijesnik iz Zagreba) u naše doba gubi realne temelje, s obzirom na političko povijesnu i kulturološku osviještenost i obaviještenost Bošnjaka i, nažalost, s obzirom na mučne posljedice zadnjeg rata.

U knjizi su predočeni eseji, razgovori, novinski članci, osvrti i prikazi, neki odgovori i reakcije na prijeporna pitanja u pogledu diskriminacijskih ponašanja prema muslimanima, a koja su dolazila iz raznih sredina, javnih ustanova, televizijskih kuća, novina i drugih medija. Pretežni dio uvrštenih tekstova objavljen je u "Političkom zatvoreniku", ali i u "Hrvatskoj reviji", časopisu "Marulić", Zborniku hrvatskog žrtvoslovnog društva te u "Fokusu", dvomjesečnicima "Jornal" i "Behar" KDBH Preporod, ali i u "Vjesniku", "Slobodnoj Dalmaciji", "Večernjem listu". "Oslobođenju" i drugdje. Po vlastitom priznanju u esejima obrađuje upravo ono na što upućuje naslov knjige: na doprinose muslimana hrvatskoj kulturi i državi i to u nastojanju da se spasi od zaborava sve ono što je od vrijednosti i značaja. Prije svega to su izabrani velikani koji su na neki način formativno djelovali i na samog Bakšića i to u rasponu od Sultana Mehmeda II. – El-Fatiha i franjevca Dominika Mandića pa sve do suvremenijih i modernijih značajnika: Safvet – bega Bašagića, Džemaludina Čaušević, Hamdije Kreševljakovića, Džafer – bega Kulenovića, Ademage Mešića, Hakije Hadžića, Mehmeda Alajbegovića, Hivzi Bjelavca, Alije Nametka, Muse Ćazioma Ćatića, Edhema Mulabdića, Envera Ćolakovića, Ahmeda Muradbegovića, Maka Dizdara i druge s različitim referencama (ponekad bome i u onim s oštrim polemičkim predznakom).

Bakšić se posebno osvrće na prešućene podatke o žrtvama u zadnjem ratu u Hrvatskoj (posebice kada je riječ o muslimanima koje je osobno odlikovao predsjednik Tuđman i koji su položili svoje živote za današnju hrvatsku državu) te kako na njegovu identitarnu opredijeljenost utječe globalizacija. On posebno ističe recipročne vrijednosti pri njegovanju uzajamne tradicijske tolerantnosti i pritom, kako se to odražava na pažljivo čuvanje vlastite posebnosti. Jedan je od prvih (oslobođen od bilo kakvog straha) "ustao" protiv onih kojima je tendencija muslimane prikazati kao teroriste, a islam kao terorističku vjeru. Za one (pa i za svećenstvo) koji nisu u Hrvatskoj zaštitili muslimane od takvih napada – kaže: "da su kompromitirali hrvatski duh i genij". Na tim će mjestima pratiti i isticati potrebu punog poštovanja katolika spram muslimana. Naravno, u knjizi su i opisi o srpskoj agresivnosti i potrebi da se posegne za tuđim. U reagiranjima, ma koliko da su ponekad i ishitrena, nikada neće "istrčati" s nekom tezom koja je usuprot interesima muslimana i tu pokazuje veliku građansku hrabrost. On će naprosto raskrinkati tuđe zle namjere i nemoralnost.

U predgovoru Josip Lončarić piše da ova knjiga zaslužuje pažnju javnosti i struke i da Mirsadov glas nipošto ne smije postati "glas vapijućeg u pustinji". No, nije sporno da njegovi tekstovi djeluju informacijski poticajno, ali koliko će oni sudjelovati u novom građenju povijesti – tek će se vidjeti. U svakom slučaju Mirsad Bakšić iznosi stavove intelektualca islamskog kulturnog kruga, zalažući se za civilizaciju ljudskih prava i istinske duhovne obnove. U tom smislu, neke dijelove ove knjige nitko mu ne može otuđiti pa ni osporiti.

Vrijedna istraživanja kompleksnog problema samoubistva u BiH

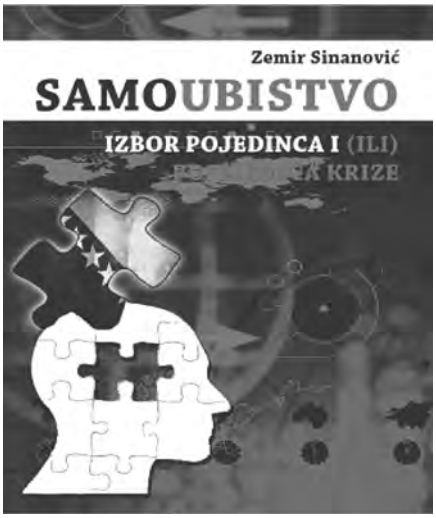

Zemir Sinanović, *Samoubistvo – izbor pojedinca i* (*ili posljedica krize*), Univerzitet u Sarajevu – Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, recenzenti prof. dr. Ismet Grbo, prof. dr. Ismet Dizdarević i prof. dr. Jusuf Žiga, Sarajevo, 2012., 528 str

Piše: **Džemal Najetović**

U Uvodu knjige razmatra se samoubistvo kao (vrlo) kompleksan problem, permanentno prisutan u svim društvima kroz historiju. Prema zvaničnoj statistici, u toku godine u svijetu jedan milion ljudi izvrši samoubistvo. U posljednjih pedeset godina stopa samoubistava u svijetu je povećana za 60%. Godišnje u Evropi oko 43.000 ljudi izvrši samoubistvo, a preko 700.000 njih pokuša samoubistvo. Od 1974. godine zabilježen je porast samoubistava među muškarcima za 35%. Upozoravajući je porast samoubistava za 65% kod mladih osoba (od 15 do 24 godine života). U periodu 1985.-2005. ukupno je u Bosni i Hercegovini počinjeno 10.219 samoubistava. Očekivani trend samoubistava u Bosni i Hercegovini nastavljen je i u periodu 2006.-2010., kada je zabilježeno ukupno 2.525 samoubistava.

Rezultati dosadašnjih istraživanja, kao i svakodnevna klinička praksa, ukazuju na porast samoubistava u Bosni i Hercegovini, naročito nakon agresije (1992.-1995.). U knjizi Samoubistvo – izbor pojedinca i (ili) posljedica krize, autora doc. dr. sci. Sinanović Zemira, na sadržajan način prikazani su rezultati empirijskog istraživanja samoubistava u Bosni i Hercegovni (1985.-2005.), posebno su prikazani uzroci i motivi samoubistava u poslijeratnom periodu.

"Po broju samoubistava (na svjetskom nivou) entitet Republika Srpska za 2000. godinu zauzima 9. mjesto, što je više nego alarmantan podatak, ne samo za bosanskohercegovačko društvo i državu, već i za Svjetsku zdravstvenu organizaciju. Odgovor na visoke i kritično visoke stope samoubistava u Republici Srpskoj - posebno na kritično visoke stope samoubistava kod demobilisanih boraca Vojske Republike Srpske (37,2) treba tražiti (i) u činjenici da su pripadnici Vojske Republike Srpske bili (i) nosioci planiranja, naređivanja i izvršavanja brojnih ratnih zločina, a njih 19.473 je učestvovalo (i) u zločinu genocida nad Bošnjacima u i oko Srebrenice. Navedeni problem (samoubistava) ne smije biti samo problem Republike Srpske, (zvanično i nije: na brojnoj skali problema u Republici Srpskoj ovaj se problem uopšte ne nalazi), ovo treba biti problem države Bosne i Hercegovine, ali i međunarodni problem (posebno Svjetske zdravstvene organizacije), budući da u slučaju nedostatka adekvatne društvene predikcije i prevencije, kod navedene kategorije lica, možemo imati ekspanziju (najtežih oblika) PTSP i samoubistava, ali i drugih oblika društvene destrukcije. Snage odbrane BiH od agresije, ipak, bilježe mali broj samoubistava, u odnosu koliko se to (znanstveno) očekivalo. Tačnije, prisutan je nesrazmjer između obima i jačine traume (kroz koju su prolazile snage odbrane) i broja realiziranih samoubistava".

Dakako da ovakva istraživanja kompleksnog problema ne lišavaju naučnu sociologiju i psihologiju ni mogućnosti ni dužnosti da detaljnije proučavaju i astrukturni (elementarni) oblik pojedinih sociooloških i psiholoških problema, a naročito onih koji se javljaju kao tipične reakcije na podražaje fizičke okoline. U današnjem određenom spoznajno-teorijskom smislu, autor obrađuje problem i pojavu samoubistva i, pri tome, označuje ono zbiljsko što opstoji, neovisno o subjektu koji spoznaje.

Um, faktor ja i razum pripadaju području osjetne prirode, a sastoje se od profinjene psihičke materije. Socijalni i psihički život autor promatra kao organsku cjelinu. Zalaže se da društvo potpunije razumije i shvati problem samoubistva izdvajajući ga iz cjeline društvenog života (socijalne i psihičke strukture).

Cjelovitost i strukturalna međuzavisnost socijalnih i psihičkih procesa, naglašena i izražena kroz samoubistvo, kao reakciju na određene socijalne uslove i društvenu praksu, podstiče daljnja istraživanja u oblasti psihoanalize i individualne psihologije. Autor je detaljno obradio i religijsko-moralni pristup razumijevanju čina samoubistva. Jasno je da ni u jednoj religiji samoubistvo nije dozvoljeno. Međutim, etičke teorije različito određuju prirodu moralne sankcije. Autonomna etika nalazi sankciju u samoj prirodi etičkog čina, u njegovoj pripadnosti vrijednosnom redu, u njegovoj saglasnosti sa savješću. Heteronomnu religijsku etiku sačinjava Božija volja i određenje, nagrada ili kazna u budućem svijetu.

U knjizi su prisutni i stavovi da odgovor na samoubistvo postoji. Raznim oblicima prevencije moguće je dokidanje ove štetne društvene pojave, koja počinje raznim oblicima otuđenja osobe. Zbog toga je neophodno preventivno djelovati u otkrivanju suicidne osobe i optimistički ih uvjeravati u bolje sutra. Ovo uvjeravanje treba biti zasnovano na što realnijem shvaćanju sadašnjosti kao adimenzionalne granice između dviju negativnih determinacija: prošlosti (onoga što više nije) i budućnosti (onoga što još nije).

Aktuelnost i originalnost tematike knjige ogleda se u tome da autor na jednom mjestu ukazuje na svu problematiku vezanu za problem samoubistva. Na jasan, stručan i pregledan način uspio je obraditi problematiku vezanu za ovu društvenu pojavu. Pristup obrađenoj temi je originalan, kako po svojim sadržajima, tako i po konkretnoj problematici. Autor je u knjizi pravilno koristio stručni vokabular. Tekst je primarno pisan opisnim i analitičkim jezikom. Jezik i stil su razumljivi, jasni, jednostavni, prirodni, odmjereni, racionalni, koherentni i stručni. Autor je pravilno koristio ekspertni jezik sa stručnim sociološkim i psihološkim terminima. Uspješno je izbjegao zamke frazeologije, u smislu da je poopštavao konkretne pojmove i koristio leksiku *sui generis.*

Ono što je u ovoj knjizi najbitnije su lični stavovi i zapažanja - naučne činjenice koje je autor izučavao tokom niza godina. Teorijski i praktični diskurs problematiziranja samoubistva, u najširem smislu, odlikuje stalno nastojanje afirmacije temeljnih naučnih principa koji se prelamaju i kontekstualiziraju u višeslojan set sociooloških i psiholoških repera. U tom smislu, knjiga, u svojoj ukupnosti, nosi značajnu dozu edukativnog sadržaja, što je čini korisnom za studij brojnih nauka (političkih, pravnih, medicinskih, kriminalističkih, sociooloških i dr.). Potrebna je velika količina "namjernog" nepoznavanja činjenica da bi se bilo koji dio ove knjige protumačio tendencioznim ili, pak, kao puka koincidencija.

Kemal Mahmutefendić

RASPRAVA O METODI

Vi govorite o državi – ja zapažam dlačice u nosu.

Vi vidite drvored, a ja oko crva koji migolji iz
korijena jednog stabla.

Dok vi raspravljate o Bogu, moja pažnja je usmjerena
na očajnu dramu jedne fleke na
suprotnom zidu.

Vi kažete "umjetnost", "filozofija", "poezija" a ja
se hrvem sa neimenovanim istinama
koje mirišu na samoubistvo ili,
recimo, raj nepostojanja.

Vaše su riječi ljubav, a moja (da li je moja?) duša
pokušava da se smjesti u vršci jednog
bajoslovno dalekog stabla.

Vi o ratu, a ja o nevinosti rudače od koje će biti
proizveden metak
koji će biti stavljen
u pušku i ubiti dijete koje se igra: o
neiskazivoj nevinosti ovog opšteg zla!

Vi o smrti, a mene zasanjuje misao o onome što je bilo
prije onoga što je bilo prije
onoga što je bilo prije onoga što
je bilo prije... i iza onoga što će
biti kasnije od onoga što će biti
kasnije od onoga što će biti
kasnije i kasnije od najkasnijeg.

Ko, dakle, više griješi – ja ili vi, vi ili ja?
Ko to gaji manje ili više bezbolne iluzije?

ISSN 1330-5182
9 771330 518008